
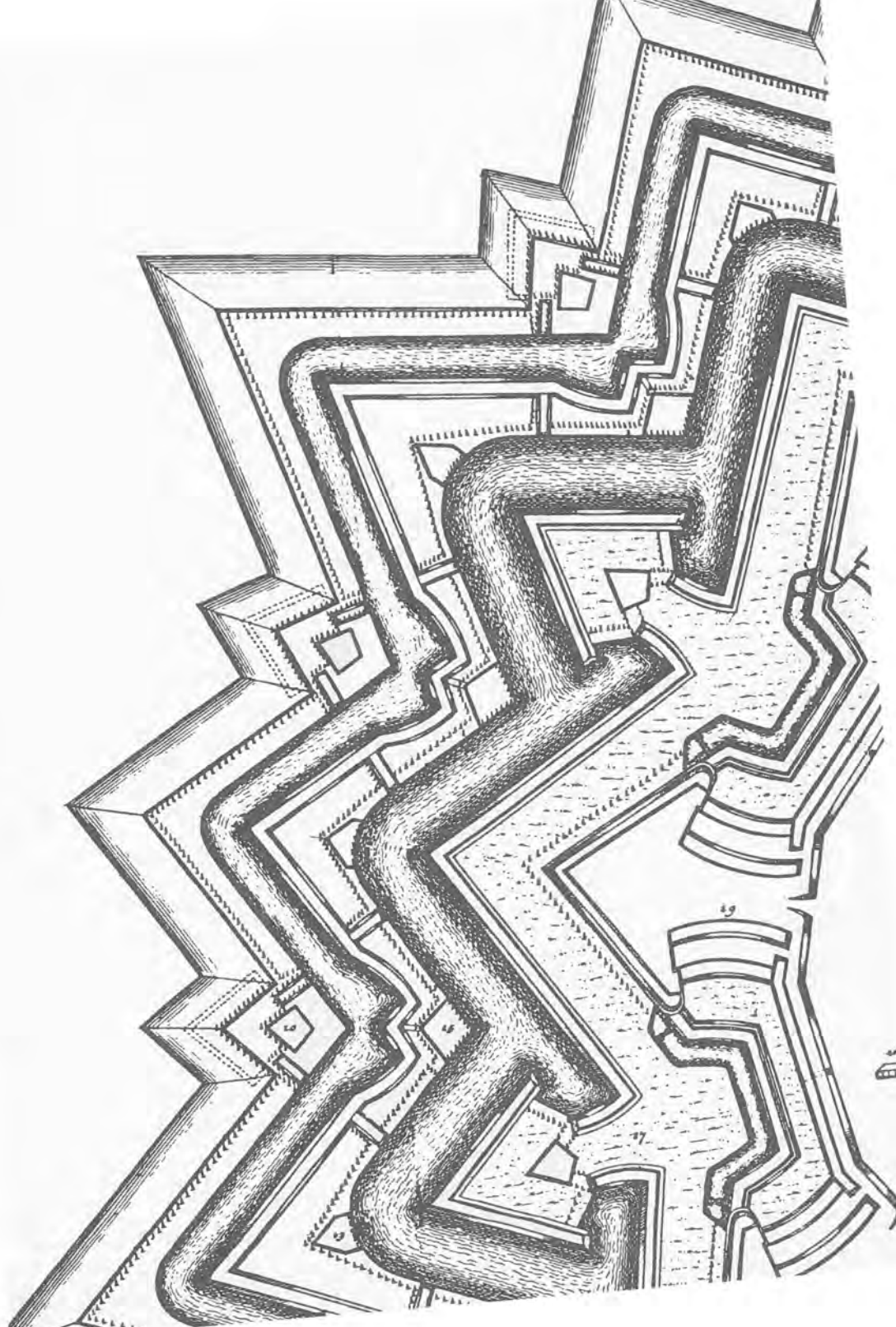

A portrait painting of Menno van Coehoorn, a Dutch military engineer and general. He is depicted from the waist up, wearing dark, ornate armor with a prominent breastplate and gauntlet on his right arm. He has long, dark hair and is looking slightly to the left of the viewer. The background is dark and textured. The text is overlaid on the lower half of the image.

**STICHTING
MENNO VAN COEHOORN
JAARBOEK 1990/91**

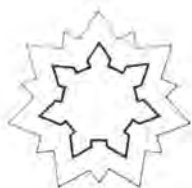

STICHTING MENNO VAN COEHOORN
JAARBOEK 1990/91

JAARBOEK 1990/91

WAARIN OPGENOMEN
JAARVERSLAG 1990

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

© 1991 Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage, Nederland.

Overname van artikelen is toegestaan na schriftelijke toestemming van de Stichting Menno van Coehoorn.

Redactiesecretariaat: Kleine Kerkstraat 12, 4101 CC Culemborg.

Druk: Walburg Pers, Zutphen.

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Inleiding – <i>A. van Sluifers</i>	10
In memoriam M. H. Wilderom – <i>J. Sneep</i>	13
In memoriam R. Slock – <i>H. A. Treu</i>	14
Algemeen overzicht – <i>P. L. Mulder</i>	15
Toelichting op de frontispice – <i>redactie</i>	17
Mr. P. J. van der Mark erelid van het hoofdbestuur – <i>W. F. K. Engelbrecht</i>	18
Menno baron van Coehoorn, een korte levensschets – <i>J. Sneep</i>	19
Het handschrift van Goseweyn Theodoor van Coehoorn over zijn vader, getoetst aan de hem verleende commissies van de Raad van State – <i>H. A. Treu</i>	25
Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw – <i>J. S. van Wieringen</i>	56
Menno van Coehoorn en de vesting Namen – <i>W. H. Schukking</i>	67
Overzicht van de huidige staat van Coehoorns werken – <i>P. J. van der Mark</i>	75
Stichting Museum Henkenshage – <i>A. M. J. baron de Girard de Miolet van Coehoorn</i>	80
Accessen in inundatiestellingen – <i>P. C. van Kerkum</i>	82
Accesverdediging bij Honswijk – <i>J. Ketelaar</i>	96
Fort Oranje op Sint-Eustatius – <i>J. Hartog</i>	111
Het Genneper Huis – <i>J. Belonje</i>	129
De vestingen van de Zuidelijke Nederlanden – <i>R. Gils</i>	142
Twee 17de-eeuwse collecties maquettes van Nederlandse vestingen en versterkte steden – <i>C. J. Zandvliet</i>	154
De restauratie van de voormalige vesting Naarden 1964-1989 – <i>E. A. M. Scheltema-Vriesendorp</i>	161
Rechten of slechten, wetgeving en rechtspraak voor opstallen bij verdedigingswerken – <i>P. J. M. Kamps</i>	173
Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming – <i>A. van Sluifers</i>	186
Zomerexcursie 1990 naar Antwerpen – <i>P. J. J. van Dijk</i> en <i>S. H. Poppema</i>	187
Voorjaarsstudiedag 1990 – <i>P. J. J. van Dijk</i>	194
Najaarscorrespondentendag 1990 – <i>G. J. L. Koolhof</i>	195
Het regiment infanterie Menno van Coehoorn en het 47ste Pantserinfanteriebataljon – <i>G. C. W. Soetermeer</i>	199

Stichting het Nederlands Vestingmuseum – <i>J. Sneep</i>	202
Internationale samenwerking – <i>A. van Sluifers</i>	203
Zusterorganisaties	204
Het eiland Onrust in de Baai van Jakarta – <i>H. A. Treu</i>	207
Verdedigingswerken nu in functie – <i>redactie</i>	209

Boekbesprekingen:

Mei 1940, H. Amersfoort en P. H. Kamphuis – <i>P. J. J. van Dijk</i>	210
De slag om de Grebbeberg, E. H. Brongers – <i>J. Sneep</i>	211
De slag bij Mill, E. H. Brongers – <i>J. Sneep</i>	212
Mill, van mobilisatie tot bevrijding – <i>J. Sneep</i>	213
Willem Lodewijk van Nassau, J. P. C. M. van Hoof – <i>G. Overdiep</i>	213
Utrecht verdedigd, D. T. Koen – <i>P. C. van Kerkum</i>	214
Historische verdedigingswerken in Noord-Holland – <i>J. Sneep</i>	215
Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen, H. Sakkers en J. N. Houterman – <i>C. N. J. Neisingh</i>	217
Wijtloopighe Beschrijvingen der Landcaerten, A. de Zeeuw – <i>J. Agema</i>	220
Het turfschip van Breda, J. F. Grosfeld e.a. – <i>J. P. C. M. van Hoof</i>	221
De wortels van het stedelijk groen, M. van Rooijen – <i>A. Littel</i>	222
Grote Historische Atlas van Nederland – <i>F. W. J. Scholten</i>	224
Plans inédits de Places fortifiées, J. L. van Belle – <i>H. A. Treu</i>	225
Festungsbau im 19. Jahrhundert, V. Schmidtchen – <i>S. H. Poppema</i>	225
Fort, Q. Hughes (red.) – <i>J. Sneep</i>	227
Fortress Britain, A. Saunders – <i>S. H. Poppema</i>	228
Fortress Quarterly, A. Saunders (red.) – <i>S. H. Poppema</i>	229
Le Château des Comtes de Namur, Ph. Bragard – <i>S. H. Poppema</i>	230

Mededelingen over vestingwerken – Correspondentenrapporten:

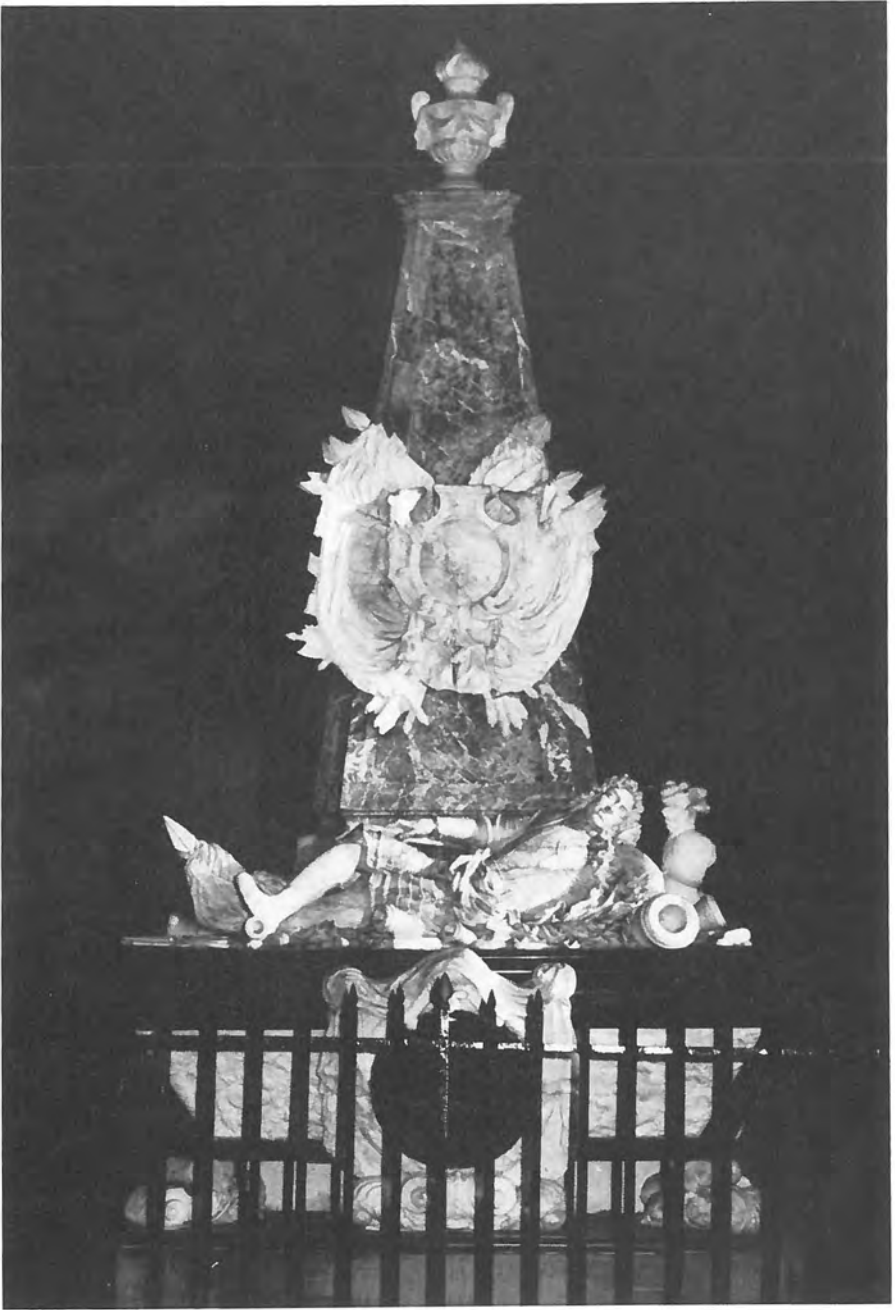
Groningen: Vesting Bourtange	232
Drenthe: Werken op de Katshaar, Zwartendijksterschans	232
Overijssel: Deventer, Hasselt, Kampen, Hattem	233
Gelderland: Batenburg, Bredevoort, Groenlo, Nijmegen, Lent, Pannerden, Arnhem	233
Utrecht: Nieuwe Hollandse Waterlinie, diverse forten NHW, Woerden	236
Noord-Holland: Medemblik, Stelling van Amsterdam (Spijkerboor, Botshol, Waver-Amstel), Kijkduin, De Oude Schans, Terschelling	237
Zuid-Holland: Asperen, Brielle, Goedereede, Gorinchem, Hellevoetsluis, Woerden, Werk op de spoorweg bij de Diefdijk, Asperen, Diefdijklinie	239

Zeeland: Sas van Gent, Sint-Maartensdijk	240
Noord-Brabant: Grave, Peel-Raamstelling	241
Limburg: Maastricht, Mook	241
<i>Financiën</i>	
Financieel verslag 1990	246
<i>Onderscheidingen en mutaties</i>	248
<i>Aanhangsels, organisatie</i>	
I: Bestuur	249
II: Correspondentschappen	251
III: Commissies	253
Rechtzetting	256

Foto volgende bladzijde:

Het grafmonument van Menno baron van Coehoorn in de Nederlands-Hervormde kerk te Wyckel (Friesland). Na de dood van de veldheer en krijgskundige (1704) hebben zijn kinderen het monument laten oprichten in 1707. Hofarchitect Daniël Marot ontwierp het en Pieter van der Plas voerde het in verschillende marmersoorten uit. Coehoorn ligt op zijn linkerzij op de tombe, omdat hij een natuurlijke dood gestorven is en niet op het krijstoneel. (Peter Karstkarel, foto: Doede de Vries)

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinnelijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Erevoorzitters en Ereleden van het Hoofdbestuur:

- GENERAAL C. J. SNIDDERS, Oud-O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)
- W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)
- L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)
- W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter sedert 1982
- J. SNEEP, voorzitter 1982-1989, erevoorzitter sedert 1989
- W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)
- JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)
- C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)
- J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978-1987 (†)
- MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970,
lid SC 1960-1980, erelid sedert 1981
- H. A. TREU, secretaris 1970, ondervoorzitter 1983, erelid sedert 1987
- MR. P. J. VAN DER MARK, hoofdbestuurslid 1951-1991, erelid sedert 1991

Onderscheiden met de Coehoornmortier

1974

MR. J. BELONJE
C. A. DE BRUIJN (†)
W. MARIS J. AZN. (†)
JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)
L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)
MR. P. J. VAN DER MARK
L. J. MORREAU
DR. H. M. LE PAGE
IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)
J. J. DE WOLF (†)

1977

W. F. K. ENGELBRECHT
DR. IR. H. A. VAN OERLE
E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR
DR. G. OVERDIEP
IR. G. A. OVERDUKINK (†)

1979

H. A. TREU

1980

P. J. BRAND
B. A. VERRIPS

1982 - Jubileumjaar

Z. K. H. PRINS BERNHARD
DER NEDERLANDEN,
BESCHERMHEER
J. SNEEP
IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

1986

ING. G. KOPPERT
ING. G. VAN DER WEL

1988

J. R. E. HAMILTON-BAILLIE
DR. M. KIEL

1989

ING. P. L. MULDER
C. G. SCHELTEMA

1990

MEVR.
E. A. M. SCHELTEMA-
VRIESENDORP

INLEIDING

Het is een uitdaging om uit een jaar waarin zoveel is gebeurd, op een verantwoorde wijze trends en hoogtepunten te selecteren. De keuze is in sterke mate subjectief.

De trend in het achter ons liggende jaar wordt het best gekarakteriseerd door het woord *samenwerking*. Samenwerking regionaal (met het Gelders Oudheidkundig Contact), nationaal (met de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming) en internationaal (met de Simon Stevinstichting, Fortress Study Group en de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung). Vermoedelijk komen in september aanstaande Zwitsers op bezoek en de Fortress Study Group is aangemeld voor april 1992.

Een bezoek van dr. H. M. le Page, bestuurslid van de Simon Stevinstichting, en uw voorzitter aan de *Commissie van de Europese Gemeenschap* te Brussel heeft een aanzet tot uitbreiding van de internationale samenwerking tot grote internationale organisaties gegeven. Kortom, samenwerking met de daaruit voortvloeiende synergie, begint echt gestalte te krijgen. Terecht, want per slot van rekening is de vestingbouwkunde van oudsher grensoverschrijdend beoefend: Nieuwitaliaans in Nederland en Oudnederlands in Polen om maar twee voorbeelden te noemen.

Vermeldenswaard is ook de uitreiking op 10 september 1990 van het *Diploma of Merit* van *Europa Nostra* aan de Rijksgebouwendienst voor de restauratie van de vesting Naarden. In ons vorige jaarboek is de toekenning al uitvoerig vermeld. Die onderscheiding was aanleiding om dit jaar een uitvoerig artikel van mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp over die restauratie te plaatsen.

Zeer uitzonderlijk was de mijlpaal die onze monumentenadviseur mr. P. J. van der Mark bereikte: veertig jaar onafgebroken lid van ons dagelijks bestuur. Hij werd, als teken van waardering voor alles wat hij in die jaren voor onze Stichting deed en nog steeds doet, benoemd tot erelid van het hoofdbestuur. Een verslag van deze gebeurtenis en meer over deze, altijd bescheiden maar zo bijzondere man treft u aan in dit boek.

De *350ste geboortedag* van onze naamgever, *Menno baron van Coehoorn*, wordt herdacht met een reeks artikelen. Een ervan, dat van de heer H. A. Treu, gaat onder meer over nog niet algemeen bekende 'commissies' van de Raad van State, die in het Algemeen Rijksarchief zijn te vinden.

Ten slotte, vooruitziend in het nieuwe Stichtingsjaar, merken wij op dat onze beschermheer op 29 juni 1991 een kroonjaar zal afsluiten. *Z.K.H. Prins Bernhard* wordt dan, *Deo volente*, 80 jaar. De vele organisaties waarvan de prins beschermheer is, zullen dit niet ongemerkt voorbij willen laten gaan. Onze Stichting zal daarbij, uiteraard, acte de présence geven.

*Op 29 juni van dit jaar vierde onze beschermheer, Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden, zijn tachtigste verjaardag. Deze foto werd genomen op 19 februari 1990.
© Rijksvoorlichtingsdienst, foto: Max Koot.*

Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp ontvangt uit handen van erevoorzitter W. F. K. Engelbrecht de coehoornmortier; in het midden voorzitter A. van Sluifers; Naarden, 10 september 1990. (foto: A. J. Tempelman)

Het Jaarboek dat thans voor u ligt, geeft niet alleen een uitgebreid overzicht van wat in dit jaar in goede samenwerking werd verricht, maar ook weer kennis over het onderwerp dat ons interesseert en bijeenbrengt.

Met hartelijke dank aan allen die zich voor onze Stichting hebben ingespannen, draag ik dit Jaarboek op aan *onze medewerkers!*

A. van Sluifers, voorzitter

Mei 1991

IN MEMORIAM MARINUS HENDRIK WILDEROM

27 februari 1914-4 oktober 1990

Op 4 oktober overleed te Vlissingen ing. M. H. Wilderom, lid van onze Studiecommissie. Hij was reeds enige maanden ernstig ziek en schreef mij nog één week voor zijn overlijden een uitgebreide brief over zijn toestand en over zijn medewerking aan de Atlas van historische vestingwerken in Zeeland, die hij tot zijn spijt moest opschorten.

Wilderom was gedurende 42 jaren in dienst van de Rijkswaterstaat in Zeeland. Naast en gedeeltelijk vervlochten met zijn werk schreef hij in de jaren zestig en zeventig in vier delen de geschiedenis van alle Zeeuwse polders. Zijn boeken vonden in brede kring – ook buiten de Rijkswaterstaat – erkenning als standaardwerken. Na het uitkomen van het vierde en laatste deel (i.c. dat over Zeeuwsch-Vlaanderen) werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Kort na zijn pensionering in 1979 kwamen wij hem, via zijn boeken, op het spoor. Gaarne gaf hij gehoor aan onze uitnodiging toe te treden tot onze Studiecommissie en zich bezig te houden met de Atlas Zeeland. Gedurende ruim tien jaren heeft hij daaraan, op de voor hem kenmerkende degelijke wijze gewerkt; daarbij heeft hij verscheidene collega's geïnspireerd, begeleid en – waar nodig – rondgeleid.

Onze Stichting verloor in hem een deskundige, toegewijde medewerker, die het geredkomen van de Atlas Zeeland helaas niet meer zou mogen beleven. Maar bovenal verloren wij in hem een bijzonder prettige, alom hooggewaardeerde collega.

Wij gedenken hem met dankbaarheid.

J. Sneep
Voorzitter Studiecommissie

IN MEMORIAM ROBERT SLOCK

24 december 1915 - 25 april 1991

Meer dan veertig jaar heeft Robert Slock als correspondent van onze Stichting de belangen in het grootste deel van Zeeuwsch-Vlaanderen-Oost behartigd. Kort voor het ter perse gaan van dit Jaarboek bereikte ons het bericht van zijn overlijden aan een langdurige, pijnlijke kwaal. Tengevolge daarvan kon hij niet aan onze bijeenkomsten deelnemen, zodat slechts weinigen van ons hem goed hebben gekend. De kwaal waaraan hij heeft geleden, vermocht evenwel niet zijn wilskracht te breken.

Als ereburger van zijn woonplaats Sas van Gent en in onze organisatie als correspondent heeft hij de taken die hij op zich had genomen tot het einde toe vervuld.

Nauwelijks waren wij in het bezit gekomen van zijn verzoek te worden ontheven van zijn correspondentschap toen de doodstijding ons bereikte. Zelfs bleek hij nog te hebben nagedacht over zijn opvolging als correspondent.

Door zulk een hoge opvatting van plichtsvervulling zelfs in de toestand waarin Robert Slock zich bevond, wordt men diep getroffen en het vervult ons met groot respect.

Hij ruste in vrede.

H. A. Treu
Ondervoorzitter

ALGEMEEN OVERZICHT

Tot zijn voldoening heeft het dagelijks bestuur van onze Stichting vastgesteld dat 1990 een jaar was waarin de al eerder gebleken toeneming van de belangstelling voor historische verdedigingswerken zich versterkt heeft voortgezet. Verscheidene particuliere organisaties zijn nu metterdaad bezig met werkzaamheden aan een fortificatie en hebben veelal al opzienbarende resultaten bereikt. Het gaat daarbij altijd om hetzelfde, om rehabilitatie van een vestingwerk op een wijze die het mogelijk maakt het een rol in de samenleving te geven die in overeenstemming is met zijn cultuurhistorische en krijgshistorische waarde.

Enkele bijzonder in het oog lopende voorbeelden van dergelijke activiteit van de laatste tijd zijn de *Stichting Pampus*, die in februari 1990 het Fort Pampus in eigendom kreeg en zich ten doel stelt het na uitvoerige herstel- en aanpassingswerkzaamheden te gebruiken voor culturele doeleinden; de *Stichting Fort Pannerden*, die aan grootscheepse plannen werkt om het fort bij Pannerden, dat al sedert 1969 op de lijst van beschermde monumenten staat, geschikt te maken voor openstelling voor het publiek, en de *Stichting Stelling Den Helder*, die haar werk tot behoud en herstel van onder andere het Fort Kijkduin met energie voortzet.

Zij treden in het voetspoor van de *Stichting Fort aan den Hoek van Holland*, die al wat eerder het publiek in staat stelde zich een beeld te vormen van het Fort Maasmond, en de *Stichting Kornwerderzand*, die, zoals reeds vele belangstellende bezoekers uit binnen- en buitenland hebben gezien, een interessant museum in de kazematten heeft ingericht. Het voorbeeld van de *Stichting Bourtange* behoeft na de excursie in 1989 geen nadere vermelding.

Helaas zijn er ook enkele teleurstellingen door stagnatie en zelfs door het afzien van plannen tot beheer van een werk dat men reeds in eigendom had.

De genoemde en andere geestverwante organisaties handelen in het kader van de doelstellingen van onze Stichting. Zij richten zich op een object of een samenstel van objecten, terwijl onze Stichting een algemene doelstelling heeft in dezelfde richting. Met het oog op die eenheid in verscheidenheid van alle organisaties is het dagelijks bestuur van mening dat onze Stichting meer dan tot dusver moet inspelen op het werk van andere organisaties, en waar dat wenselijk of mogelijk is, moet komen tot samenwerking met en dienstverlening aan dergelijke organisaties. Tien organisaties die onze Stichting daartoe heeft benaderd, hebben positief op een voorstel tot een gesprek gereageerd. In 1991 zal worden getracht tot een vorm van uitvoering te komen.

Een belangrijk symptoom van de toegenomen belangstelling is de voortdurende verschijning van nieuwe boeken en brochures over verdedigingswerken. Sommige zijn uitgegeven met subsidie van onze Stichting; voor andere, nog te

verschijnen werken is subsidie toegezegd. Voorts blijft de Stichting bereid degenen die van plan zijn een publikatie op vestingbouwkundig gebied uit te geven, naar vermogen van advies te dienen.

Voor het eerst in de geschiedenis is de Stichting een nieuw jaar ingegaan waarin zij partij is bij onderhandelingen over verwerving van de eigendom van verdedigingswerken. Het gaat om de rivierkazemat Katwijk-Zuid bij Cuijk en om een aantal pantserkoepels te Rijksdorp. In beide gevallen is het de bedoeling dat, indien de eigendom wordt verkregen, de werken worden overgedragen aan een dienst of organisatie die aan de objecten een museale bestemming geeft.

De Stichting heeft in 1990 een eerste aanzet gegeven om te komen tot automatisering van de objectregistratie, bibliotheek en documentatie. Met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zal overleg worden gepleegd over de daarbij toe te passen systemen ter bevordering van samenwerking in de toekomst.

Het aantal begunstigers is in 1990 met 14 toegenomen tot 956; het aantal donateurs is nu 148; 8 meer dan op 1 januari 1990. In het afgelopen jaar werd de heer J. Zielhuis, sinds mei 1987 lid van het hoofdbestuur, opgenomen in het dagelijks bestuur.

De Stichting heeft ook in 1990 weer veel te danken aan inzicht en toewijding van haar medewerkers. Verscheidene van hen hebben, met name bij de organisatie van evenementen, de registratie van de toestand van objecten zeer gewaardeerde medewerking verleend, waarvoor de Stichting hun dank verschuldigd is.

Een speciaal woord van waardering ook voor onze vice-voorzitter, de heer H. A. Treu, voor een 'wapenfeit' te Amsterdam. Na de verbouwing van de Oranje-Nassaukazerne aldaar tot een complex van woonhuizen is – dank zij zijn aanhoudend streven – het stadswapen van Amsterdam, dat eens uit de gevel werd weggehaald, en een plaats had gevonden in de officiersmess van de Kolonel-Sixkazerne door de militaire autoriteiten teruggegeven. Het siert nu weer het voormalige kazernegebouw samen met de andere wapens die het gebouw telt.

Vreugde en teleurstelling ontmoette de Stichting in 1990. Vreugde vooral over het besluit van de Provinciale Staten van Noord-Holland, waarbij het noordfront van de Stelling van Amsterdam, d.w.z. van het Fort bij Edam tot en met het Fort bij Spijkerboor, en de Positie bij Spaarndam, op de provinciale monumentenlijst zijn geplaatst. Teleurstelling omdat bijvoorbeeld de strijd om behoud van een bastion te Brielle in zijn tegenwoordige, historisch verantwoorde staat en om verbreding van een coupure in de stadswal te verhinderen, nog steeds niet is gewonnen.

Slechts enkele tegenslagen en veel gunstige ontwikkelingen, daarmee is onze Stichting het jaar 1991 ingegaan.

P. L. Mulder, secretaris

Mei 1991

TOELICHTING OP DE FRONTISPICE

Menno baron van Coehoorns tweede manier: een fragment van de Royale Sevenhoek. Dit concept is een van Coehoorns verdere ontwikkelingen van de onder andere te Naarden toegepaste Franse manier.

Het systeem bestaat van buiten naar binnen – in die volgorde behandelt Coehoorn de onderdelen in *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont* (1685) – uit: de eerste contrescarp, een natte gracht, de tweede contrescarp, ravelijnen op een 'beneden of voorwal', een droge gracht, de capitale courtine en de capitale bastions met daartussen een fausse-braye achter een nat 'grachtje'.

De twee contrescarpen hebben in de inspringende hoeken een redan met een stenen 'koffer' of een stenen 'logement'. Ook in de keel van het ravelijn bevindt zich een gebouw dat als 'redoute' wordt aangeduid. In de voorwal is een gewoegalerij voor het bestrijken van de droge gracht, de facen van de bastions en de fausse-braye, die door Coehoorn werd aangeduid als 'beneden courtine'.

De bastions hebben oreillons, dubbele teruggetrokken gebogen flanken en kazematten.

Het stelsel voorziet op grote schaal in bekledingsmuren, alle, in overeenstemming met Coehoorns kritiek op de Franse methode, gevrijwaard van direct vijandelijk vuur. Verder voorziet het stelsel op grote schaal in palissaderingen.

Redactie

MR. PIETER JOHAN VAN DER MARK BENOEMD TOT ERELID VAN HET HOOFDBESTUUR

Toen wijlen ons erelid W. H. Schukking in 1951 mr. P. J. van der Mark uitnodigde om hem te assisteren bij het steeds drukker wordende secretariaatswerk, kon hij nauwelijks bevroeden welk een weldaad hij hiermede aan onze Stichting heeft bewezen.

Want het toetreden van mr. Van der Mark tot het dagelijks bestuur is wel een bijzondere aanwinst gebleken. Van 1951 tot 1979 als adjunct-secretaris en vervolgens adviseur monumentenbeleid tot heden, is een staat van vrijwillige dienstverlening, die respect afdwingt. Op 2 maart jl. bereikte hij de mijlpaal van *veertig jaar* onafgebroken lidmaatschap van het dagelijks bestuur, maar hij gaat gewoon door.

Met zijn onverflauwde belangstelling voor het cultureel erfgoed, die hem reeds bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deed belanden, heeft hij zich ook volledig ingezet voor het werk van onze Stichting. Behalve de nauwgezette vervulling van de papieren taken, heeft hij ook verkenningen en controles verricht. In gevallen van ernstige bedreiging van voormalige verdedigingswerken als gevolg van onwijze raadsbesluiten, heeft hij met zijn kennis van de te volgen procedures bezwaar- en verweerschriften opgesteld en deze zo nodig tot in hoogste instantie veelal met succes verdedigd.

Wat zijn mede-bestuursleden vooral in Hans van der Mark waarderen, is zijn oprechtheid, zijn loyaliteit en zijn vriendschap.

Voor zijn vele verdiensten werd hem in 1976 de coehoornmortier toegekend. Thans de promotie tot erelid. Een welverdiende beloning!

W. F. K. Engelbrecht

MENNO BARON VAN COEHOORN

Een korte kenschets

door J. Sneep

Menno van Coehoorn werd geboren in 1641 op Lettinga State te Britsum (Friesland). Zijn vader was Goseweyn Coehoorn, 'capiteyn van een compagnie voetvolk'; zijn moeder was Aeltien Hinkema van Henckenberg.

Zijn vader schijnt hem reeds vroeg militaire vaardigheden en belangstelling voor het krijgswezen te hebben bijgebracht. De opleiding, die hij onder meer ontving aan de Hogeschool van Franeker, richtte zich vooral op wiskunde en vestingbouwkunde. Energiek en leergierig deed hij daarnaast veel aan zelfstudie, en hield dat vol, ook in zijn druk bezette loopbaan als officier. Ypey stelt in zijn *Gedenkschrift* (zie de literatuuropgave) dat Van Coehoorn aan die hogeschool onderwijs ontving van Fullenius Sr., die gehuwd was met een zuster van Menno's moeder, en voegt daaraan toe:

'Op zulk eene wyze nu met de kennis der Wiskunde, die onbedrieglyke Bestierster van alle weetenschappen, behoorlyk voorzien, vondt hy zich in staat gestelt, om 't geene zyn scherpzinnig verstand hadt uitgevonden, daarna allengskens te voltooien en ter volmaaktheid te brengen.'

Peter Karstkarel maakt in zijn toelichting op het *Gedenkschrift* aannemelijk dat het studeren van Van Coehoorn niet in de directe zin van 'colleges van Fullenius volgen' mag worden uitgelegd. Dat Fullenius Sr. (zijn oom) en Fullenius Jr. (zijn neef) grote invloed op zijn studeren en werken hebben gehad, lijkt wel aannemelijk.

Menno van Coehoorn trouwde in 1678 met Magdalena van Scheltinga; zij kregen twee zonen: Goseweyn Theodoor en Hendrik Casimir. Laatstgenoemde trad ten dele in de voetsporen van zijn vader. Menno van Coehoorn trad in 1657 in militaire dienst en zou gedurende zevenenveertig jaar, tot aan zijn dood in 1704, blijven dienen. (Zie ook het artikel hierna.)

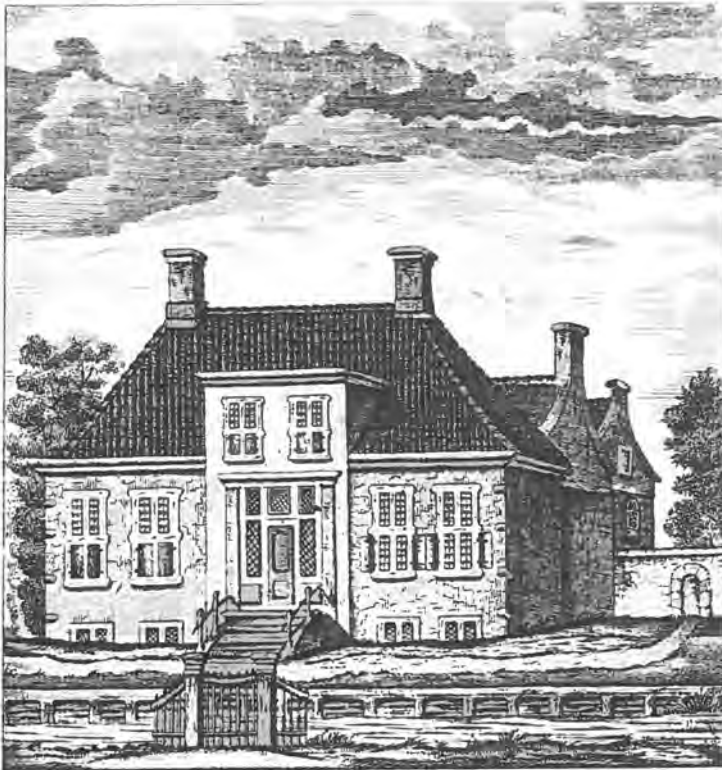
De situatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw

Hoe was de situatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw?

Ons land was uit de Tachtigjarige Oorlog en de al spoedig daarop volgende zee-oorlogen met Engeland tevoorschijn gekomen als een mogendheid van grote betekenis in West-Europa. Het had ongeveer de grenzen van tegenwoordig; maar onze invloed strekte zich uit tot ver buiten onze landsgrenzen. Zo had de Republiek in de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog de Rijnvestingen Emerik, Rees, Wezel, Burik, Orsoy en Rijnberk bezet en behield zij in deze steden na de Vrede van Munster (1648) een garnizoen. Hetzelfde gebeurde in Oost-Friesland, waar de vestingen Emden en Leeroord na 1609 een Staats garnizoen kregen.

In de Zuidelijke Nederlanden waren de forten Lillo en Liefkenshoek aan de Schelde ten noorden van Antwerpen bij de Vrede van Munster aan de Republiek toegewezen. Ten slotte verwierf zij in 1697 het recht een Staats garnizoen te leggen in een aantal vestingen in de Zuidelijke Nederlanden, zoals: Nieuwpoort, Kortrijk, Oudenaarde, Aat, Bergen, Charleroi, Namen en Luxemburg (het zogenaamde *Eerste Barrièretractaat*).

Vooraf raadpensionaris Johan de Witt trachtte in West-Europa een zeker evenwicht van krachten te bewerkstelligen. Na 1672 ging de grootste invloed, ook op het gebied van de buitenlandse politiek, uit van stadhouder Willem III, na zijn uitroeping tot koning van Engeland (in 1689) de koning-stadhouder. Deze, inziende dat het gewenste evenwicht verstoord werd en steeds weer verstoord dreigde te worden door de expansiedrift van Frankrijk onder leiding van Lodewijk XIV, trachtte door coalitievorming die Franse expansiedrift te beteugelen.

Litho uit het boek van J. W. van Sypesteijn, *Het leven van Menno Baron van Coehoorn, Leeuwarden 1860*. Het originele bijschrift luidt: 'Het Hooghuis, voorheen Bergumberbosch, woonplaats van Menno van Coehoorn, toen hij als knaap op de Bergumerheide vestingwerken vervaardigde.'

- In een kort tijdsbestek geraakte de Republiek verwickeld in drie oorlogen:
- de oorlog van 1672-1678, eindigend met de Vrede van Nijmegen; eerst alléén tegen Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen, na 1674 in coalitieverband met Spanje en enkele Duitse vorsten tegen Frankrijk;
  - de Negenjarige Oorlog, 1688-1697, die met de Vrede van Rijswijk werd besloten; voornamelijk in coalitieverband met Engeland, Spanje en enkele Duitse vorsten tegen Frankrijk;
  - de Spaanse Successieoorlog, 1702-1713; voornamelijk in coalitieverband met Engeland, Spanje, Oostenrijk en enkele Duitse vorsten tegen Frankrijk.

De koning-stadhouder Willem III trad tot aan zijn dood in 1702 op als de inspirerende kracht in de Republiek en in de coalities. Gedurende bijna dertig jaar voerde hij op politiek en militair terrein strijd tegen Lodewijk XIV. Met redelijk succes en in ieder geval met handhaving van onze positie.

Tijdens het bewind van Willem III ontwikkelde Van Coehoorn zich in de loop van die dertig jaar tot een veldheer en vestingbouwer van formaat, in beide kwaliteiten befaamd tot ver over onze grenzen. De vijftienveertig jaar gedurende welke hij als officier diende (zie pag. 41 van dit Jaarboek), waren uiterst bewogen jaren. In kalenderjaren gemeten waren er zeventien oorlogsjaren bij; maar ook de 'vredesjaren' waren zelden rustig. Altijd liep er als een rode draad doorheen de noodzaak om sterk te blijven tegen de Franse expansiezucht, tegen Lodewijk XIV, die zich aan geen enkel tractaat hield. Dat betekende ook in vredetijd vrijwel ononderbroken vechten voor het op peil houden van ons weerstandsvermogen, in het bijzonder ons verdedigingssysteem.

Menno van Coehoorn als artillerist en infanterist

Om Coehoorns publikaties op hun juiste waarde te schatten is het van groot belang te beseffen, dat hij gedurende een belangrijk deel van zijn loopbaan diende als infanterist en artillerist. Bij een groot aantal belegeringen deed hij ervaring op als belegeraar, respectievelijk als verdediger van een vesting. Deze ervaringen benutte hij, gedreven door zijn kritische instelling, om verbeteringen aan te brengen. Zo ontwierp hij in 1674 het draagbare coehoornmortier om ook de infanterie 'worpvuur' in handen te geven; een mortier dat bijna twee eeuwen in de bewapening zou blijven. Verder paste hij de tactiek van de infanterie aan. Veel moeite gaf hij zich om de artillerie mobieler te maken en ook in het gebruik daarvan het verrassingselement te vergroten, onder andere door onverwacht sterke vuurconcentraties. Voorts voerde hij moderne houwitsers in.

Zijn ervaringen als infanterist en artillerist maakte hij ten nutte bij de inzet van zijn ingenieurs, mineurs en sappeurs. Tijdens de vele keren dat hij vijandelijke vestingen aanviel en veroverde (doorgaans in het Rijng gebied en Zuid-België) wist hij door verrassend en agressief optreden dikwijls snel succes te boeken.

Het begrip 'tactiek der verbonden wapens' (vrij vertaald: het gecoördineerd optreden van de verschillende legeronderdelen), ofschoon nog niet gangbaar in

die tijd, speelde in zijn handelen doorlopend een overheersende rol. Kenmerkend voor zijn opvattingen is het feit dat hij in de situaties waarin hij het bevel voerde bij de verdediging van een vesting of een gebied, hij die verdediging vooral voerde door offensieve acties.

De overweging dat men met behulp van verdedigingswerken niet alleen een aanvaller tot staan moest brengen, maar hem vervolgens ook moest kunnen verdrijven, vindt men op vele plaatsen in zijn geschriften terug. In feite toetste hij daarin elke technische oplossing aan deze eis. Zijn grote kwaliteiten als veldheer werden erkend en gehonoreerd met o.m. de benoeming in 1695 tot luitenant-generaal van het voetvolk en in 1697 tot meester-generaal der artillerie.

Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont

Tussen de (krijgs-)bedrijven door vond hij gelegenheid zijn ervaringen m.b.t. het aanleggen en verdedigen, resp. het aanvallen van vestingwerken te verwerken. Met zijn kritische instelling en analytisch vermogen ontwikkelde hij zich op vestingbouwkundig gebied tot wat wij een wetenschapsbeoefenaar zouden noemen. Hij legde zijn opvattingen vast in verscheidene geschriften, maar vooral in zijn belangrijkste werk *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont*, dat in 1685 verscheen. In dit werk ontwikkelde hij het Nieuwnederlandse stelsel van vestingbouw. De door hem vastgelegde grondbeginselen, zijn gedachtengang, alsmede de door hem aangedragen oplossingen betekenden min of meer een doorbraak.

Zijn veelzijdige praktische ervaring vindt men weerspiegeld in de wijze waarop hij in zijn boek bestaande systemen kritiseert en de door hem aangegeven oplossingen beredeneert.

Men proeft uit elke bladzijde zijn nuchtere instelling: het ontwerpen van versterkingen is géén studeerkamerbezigheid; het zorgvuldig verkennen en optimaal benutten van het terrein moet de hoofdrol spelen. Bij elke technische oplossing die hij geeft, verplaatst hij zich in de gedachtengang van de aanvaller (de belegeraar) en diens mogelijkheden. Als verdediger wenst hij het te verdedigen terrein 'voet voor voet te bedisputeren . . .'. Ook in het (dikwijls meervoudig) toetsen van zijn ontwerpen aan de praktijk komt zijn wetenschappelijke instelling naar voren.

Aan de prachtig getekende ontwerpen en de beschrijvingen, die niet voor tweeërlei uitleg vatbaar zijn, hebben vele vestingbouwers na hem hun ontwerpen ontleend. Verscheidene bouwkundige bijzonderheden (wij zouden zeggen: funderings- en sterkteberekeningen) houdt hij echter voor zich 'om iets in dese manieren van bouwen voor mij te behouden' (. . .) 'Den Leser sal mij daarvoor gelieven te ontschuldigen'.

Van Coehoorn richtte zich in zijn boek geheel op de Nederlandse situatie, de bodemgesteldheid, de waterhuishouding en de peilen. Aan het einde van zijn boek geeft hij in een soort supplement aan 'hoemen op een hooger Horisont bouwen sal', want zo stelt hij: 'de meeste Schrijvers begaan een grote faut, dewijle sij op een hoge en lage Horisont gelijk bouwen'. Ondanks deze duidelijke gerichtheid werd zijn boek in heel Europa bekend en geroemd.

Ypey was er lyrisch over:

'Een schoon en uitmuntend werk inderdaad! waardig om allen KrygsBouwmeesteren ten handboek te strekken. Een werk, dat ik met WILLEM DEN IV, den besten der Prinsen, die ooit het aardryk droeg, menigmaal heb doorgelopen, maar nooit zonder my over het doorluchtig verstand van dien onsterfelyken man grootelyks te verwonderen.'

In ons land bleef het meer dan een eeuw h t toonaangevend werk op vestingbouwkundig gebied. Pas in de negentiende eeuw zouden in ons land werken verschijnen van vergelijkbare kwaliteit.

Frontieren

Van Coehoorn had bij het verschijnen van zijn boek achtentwintig dienstjaren achter de rug; er zouden nog negentien jaren volgen, jaren van ononderbroken activiteit ten behoeve van de landsverdediging. Uit verscheidene rapporten en memori n van zijn hand of in zijn opdracht opgemaakt, kan men zich een beeld vormen omtrent zijn visie op de landsverdediging. De hoofdverdediging moest naar Van Coehoorns mening gevoerd worden in stelselmatig opgebouwde frontieren, zo dicht mogelijk bij de grenzen. Deze steunden voornamelijk op inundaties en rivieren, alsmede op een aantal vestingen, waaraan hij, evenals aan de linies, waarvan zij deel uitmaakten, zelf vorm gaf. Slechts in enkele gevallen kon hij – inmiddels in 1695 benoemd tot 'Ingenieur Generaal der Fortificatiewercken deser Landen' – de in zijn boek ontwikkelde theorie n volledig in praktijk brengen. Het ontwerp van de vesting Bergen op Zoom, in het algemeen als zijn meesterwerk beschouwd, kwam in zijn laatste levensjaren tot uitvoering; het werk werd echter pas na zijn dood voltooid. In vele andere gevallen werden onder zijn supervisie verdedigingswerken overeenkomstig zijn opvattingen verbeterd en uitgebreid.

De voorbereiding en uitvoering der werken kon volgens hem niet doelmatig geschieden wanneer niet de deskundigheid op dit gebied werd gebundeld en gegroepeerd, respectievelijk een aantal ingenieurs in vaste dienst werd aangesteld. In deze zin kan hij als de grondlegger van de organisatie van het Corps Ingenieurs en (later) de Dienst der Genie worden beschouwd.

De verbalen over zijn 'visitati n' en zijn 'considerati n', de toon in zijn geschriften en de beschrijving van zijn persoon en zijn werk door derden roepen het beeld op van een energiek, voortvarend en zelfverzekerd man met een brede visie. Een kenmerkend voorbeeld is zijn rapport aan de Raad van State (Memori n N. 49.b – ARA), waarin hij zijn inspectie van een aantal grensvestingen beschrijft en aanbevelingen voor verbetering doet. Bij deze inspectie, van 26 februari tot 17 maart 1698, laat hij zich vergezellen van twee of drie der 'bequaemste en kundigste Ingenieurs'. Op 26 februari vertrekt hij uit Leeuwarden naar Groningen en 'visiteert' achtereenvolgens de vestingen Groningen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Doesburg, Arnhem, Nijmegen, Grave, Bergen op Zoom en Steenberg. Na elke inspectie geeft hij een beschouwing over de toestand, een conclusie en een aanbeveling.

Wij moeten daarbij aannemen dat de Ingenieur-Generaal zich te paard of per koets verplaatste over grotendeels onverharde wegen, ter plaatse de vestingen te voet inspecteerde en na elke werkdag de rust en tijd vond zijn bevindingen te boek te (laten) stellen. Wij kunnen ons er nauwelijks een voorstelling van maken hoe een dergelijke inspectietocht in nog geen drie weken kon worden volbracht.

Een ander kenmerkend voorbeeld is te vinden in zijn boek *Nieuwe vestingbouw* . . . , dat hij opdraagt aan de Friese stadhouder Hendrik Casimir met de woorden:

'ick bidde, dat U Hoogheyt dese mijnen arbejdyt gelieven op te nemen; 't welke niet geschreven is met een letterlijke stijl, maar na de maniere van een soldaat . . . '

Wellicht zeggen deze woorden, alsmede de hierna volgende laatste zin uit zijn 'Voor-reden' in dat boek, meer over zijn karakter dan de vele lovende woorden die anderen aan hem wijdden:

'Doch wij hebben hier niets ter nedergesteld 't gene wy den Leser voor onfeylbaare waarheden willen opdringen, maar sullen ons geerne laten overtuygen van die gene welke met betere redenen, en welgevondeerde experientie, onse fautes kunnen aanwijzen.

Vaarwel.'

Literatuur

- M. van Coehoorn, *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont*, Leeuwarden 1685.
- Nic. Ypey, *Gedenkschrift der uitgevoerde daaden van den grooten Menno Baron van Coehoorn*, Franeker 1772.
- J. G. W. Merkes van Gent, *Memorie, behelzende eenige der belangrijkste gebeurtenissen gedurende het leven van Menno Baron van Coehoorn*, 's-Gravenhage 1825.
- G. A. van Kerkwijk, *Handleiding tot de kennis van de vestingbouw*, Breda 1846.
- J. W. van Sypesteyn, *Het leven van Menno Baron van Coehoorn*, Leeuwarden 1860.
- W. H. Schukking, *Grepen uit de geschiedenis der Nederlandse vestingen*, 's-Gravenhage 1934.
- Idem: 'Korte levensschets van Menno Baron van Coehoorn', in verslag Stichting Menno van Coehoorn 1941-1945.
- Verzameling verballen en memoriën in het Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage. Daarin onder meer de volgende door hem geschreven memoriën en verballen:
  - Y nr. 1: Linie van den IJssel (ongedat.);
  - Y nr. 9: als voren;
  - N 49.b: Verbaal over de inspectie van de oostelijke en zuidelijke frontieren (1698);
  - N 117: 'Dispositiën tot bescherming van de Republiek' (ongedat.).

HET HANDSCHRIFT VAN GOSEWEYN THEODOOR VAN
COEHOORN OVER ZIJN VADER, MENNO BARON VAN
COEHOORN, GETOETST AAN DE HEM VERLEENDE
COMMISSIES VAN DE RAAD VAN STATE

door H. A. Treu

I Inleiding

In augustus 1688 vroeg stadhouder Willem III, die kort daarna tevens koning van Engeland werd, de Staten-Generaal een functionaris te benoemen die de leiding zou moeten krijgen bij het bouwen van verdedigingswerken, waarvoor de ontwerpen reeds gereed lagen. Op 20 augustus 1688 verleende de Raad van State namens de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden aan François du Puy de Cambon commissie als Directeur Generael van de Fortificatiewercken deser Landen (sl. VI 294) en als kolonel-titulair der infanterie.¹

Nadat Du Puy de Cambon op wens van de koning-stadhouder in 1692 naar Engeland was vertrokken, werd in de vacature voorzien door de benoeming tot Ingenieur-Generael – let op de veranderde functie-aanduiding – van Charles du Puy de l'Espinasse, zulks krachtens een commissie van 12 mei 1692. Bij het beleg van Namen (1695), waar hij de leiding had over de fortificaties, werd deze Du Puy zo ernstig gewond dat hij in september 1695 in Maastricht overleed.

Op recommandatie van Willem III wordt dan bij commissie van 4 november 1695 Menno van Coehoorn als opvolger benoemd. Men vindt deze commissie (of benoeming) opgetekend in het *Commissieboek van de Raad van State*, in verkorte tekst en in een moeilijk leesbaar handschrift (zie p. 44). Wat de taakomschrijving aangaat, wordt daarin verwezen naar die van zijn voorganger, welke te vinden is op folio 27 van hetzelfde commissieboek. Het zal duidelijk zijn dat deze commissie ons in het bijzonder interesseert. Daarom hebben wij de volledige tekst, waarin de taakomschrijving correspondeert met die van Du Puy de l'Espinasse op de volgende bladzijde afgedrukt.

De Raad van State en de Militie

Wie in de Republiek der Verenigde Nederlanden het gezag over de Militie hadden, is niet in enkele woorden weer te geven. In de opvattingen daarover zijn tijdens het bestaan van de Republiek ook wel veranderingen opgetreden. In zijn proefschrift *De Militie van den Staat* (1990), waarvan binnenkort een handelseditie zal verschijnen, behandelt H. L. Zwitser dit onderwerp in paragraaf 2.²

Tot hen die naast de Staten-Generaal en de Raad van State mede gezag over de militie uitoefenden, behoorden de stadhouders der gewesten en de kapitein-generaal van de Unie. In de tijd die wij nu bespreken, is dat Willem III, die nadat hij de Engelse troon heeft bestegen samen met zijn gemalin Mary Stuart, en in Europa de coalities tegen Frankrijk leidt, van zijn gestegen invloed intensief – en misschien meer dan Hare Hoogmogenden lief is – gebruik maakt.

COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS INGENIEUR-GENERAAL DER
FORTIFICATIEWERCKEN DESER LANDEN

De Staten Generaal der Vereenighde Nederlanden. Allen den geenen die desen sullen sien salut.

Alsoo mits het overlyden vanden Ingenieur Generaal Charles du Puy Lepinasse desselfs charge synde comen te vaceren, nodig is dat weder een ander bequaam ende ervaren persoon in desselfs plaatse werde aangestelt, Doen te weeten, dat Wy om 't goet rapport ons gedaan van den persoon Menno van Coehoorn Ons over sulcx 't sijnder bequaamheijt ende neerstigheyt betrouwende, hebben den selven bij deliberatie van den Rade van State der voors. Vereenighde Landen gesteld ende gecommiteert, stellen ende committeren by dese tot Ingenieur Generaal der Fortificatiewercken deser Landen. welke charge den geml. Coehoorn al bedient heeft gehad 't sedert den 16. October lestleden. Gevende hem volcomen autoriteyt ende bevel den selven staat getrouwelyck te bedienen, ende hem soo omtrent de nieuwe als het repareren ende verbeteren van oude fortificatien, der steden, forten, sluijsen en andere plaatsen volgens de last van Ons ofte van Onsent wegen daar van te geven te laten gebrycken ten eynde den vyand door syne Const soo veel affbreuck als eenigsints mogelijk gedaan magh worden, ende des doende wel te letten dat allerley wercken so van de fortificatien als reparatien tot meeste versekertheyt ende voordeel van den Lande ende oock op 't spoedigste mogen worden gevordert ende opgemaakt aghtervolgens en in conformite van de bestekken, en voorts hem in alles te quiten als een goed ende getrouw Ingenieur Generaal van de Fortificatiewercken schuldigh is ende behoort te doen, volgens d'Instructie daar op gemaect of nogh te maken, op het tractemen(t) hem bij andere acte geaccordeert of noch te accorderen, des word hij gehouden van hem wel ende getrouwelyck te quijten te doen den behoorlijcken eedt in handen van den Rade van State voorgemelt, 't welck gedaan ende dese in de Secretarie van den selven Rade geregistreert sijnde, ontbieden ende bevelen Wij allen Onsen Gouverneurs, Superintendentes, Oversten, Ritmeesteren, Capiteinen, Bevelhebberen ende gemeene Cryghsluyden soo te paard als te voet, en voorts allen anderen dien 't aangaan magh, den voorn Menno van Coehoorn voor onsen bestelden Ingenieur Generaal van de fortificatiewercken te kennen, ende hem des noots ende versoght sijnde in 't effectueren van Sijnen last ende commissie alle noodige hulpe en bij-stant te bewijzen, ende dit alles tot Onsen weder seggen. want Wij sulx tot dienste van den Lande bevonden hebben te behooren. Gegeven in 's Graven Hage den Vierden November Sesthienhondert en vijff ent negentigh.

S. v Goslinga

*Ter Ordre. Van de Ho: Mo: Heeren Staten Generaal
der Vereenighde Nederlanden
Ter Relatie van den Rade van State
der selver Landen*

S van Slingelandt

Zwitser licht dat toe met een voorbeeld dat hij ontleent aan de geschriften van Van Slingelandt, secretaris van de Raad van State (*Het gesag over de Militie*, 117) en volgens hetwelk Willem III '... soo seer aan sig getrokken heeft het bestier over de krygssaaken, dat niet alleen de Raad van State maar ook de Vergadering van haar Ho:Mo: geen kennis daarvan gehad heeft'. Wij zullen zien

dat de 'Coning van Groot Brittannien – als Capiteyn-Generael van den Staat' verscheidene malen de benoeming van Van Coehoorn in hoge functies heeft bewerkstelligd en dat hij een aantal commissies, als lid van de Raad van State, heeft geparafeerd onder de naam 'W. de Nassau'.

Dat ook de gewesten zeggenschap hadden over de eenheden die op hun 'repartitie' stonden – dat is hun aandeel in de algemene legerlasten – blijkt uit de resolutie van de provincie Friesland van 22 februari 1679, krachtens welke Van Coehoorn van het regiment Burmania naar het regiment Nassau-Friesland werd overgeplaatst. Voor die eenheden betaalden de provincies de soldijen en andere lasten. Zwitser noemt verder nog: hoge generaliteitsofficiëren en subalterne provinciale overheden (Van Slingelandt, *ibidem* 5).

In *De Raad van State 450 Jaar*³ belicht Van Deursen de positie en de taak van dit hoge college van Staat van 1588 tot 1795. De Raad functioneerde als een departement van oorlog. Onder meer moest toezicht worden gehouden op de sterkte van de compagnieën, die als basis gold voor de berekening van de soldijen. De betaling was een zaak voor de provincies, die daarin echter vaak tekort schoten. Daardoor was er een taak weggelegd voor de 'solliciteurs-militair', particuliere geldschieters die opereerden tussen de provincies en de troepen.

De samenstelling van de Raad van State (van 1674 tot 1794)

De vaste kern bestond uit twaalf leden, aangewezen door de gewesten. Holland benoemde daarvan drie; Zeeland, Friesland en Stad en Lande elk twee leden, en Utrecht, Overijssel en Gelderland elk één. Tot de samenstelling van de Raad behoorden verder onder anderen een thesaurier-generaal en een voor het leven benoemde secretaris. In de hier besproken periode is dat Simon van Slingelandt, die het ambt tot 1725 bekleedde, vervolgens tot 1727 thesaurier-generaal van de Unie en daarna, tot zijn dood in 1736 raadpensionaris was.

Ook de stadhouders der gewesten hadden er ambtshalve zitting in. Na het overlijden van de Friese stadhouder Hendrik Casimir II in 1696, werd Willem III ook van de drie noordelijke provincies stadhouder. Kapitein-generaal van de Unie was hij al. In de ledenlijst van de Raad van State van het jaar 1691, waarin Van Coehoorn een eigen regiment kreeg, staat bovenaan 'Syne Konincklyke Majesteit van Groot Brittannien' en daarop volgend prins Casimir. De Raad vergaderde onafgebroken. Het voorzitterschap rouleerde wekelijks onder de twaalf leden. Over officiersbenoemingen werd 'gedelibereerd' en als men het daarover eens was, voorzag de voorzitter de commissie tot benoeming van zijn paraaf en de secretaris tekende.

Het formulier van commissies voor benoeming tot officier (of burgerambtenaar)

Als gemachtigde van zeven soevereine gewesten hielden de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden tal van vormen en gebruiken uit de landsheerlijke periode aan. Men vergelijkte de door de Staten-Generaal gebezigde plechtstatige

aanhef met die waarop thans nog door ons staatshoofd wetten worden afgekondigd: 'Wij etc . . . Allen die deze zullen zien of horen lezen, Saluut. Alzo wij in overweging genomen hebben . . . etc.'

De Staten-Generaal representeerden zeven soevereine gewesten en oefenden als zodanig, ten aanzien van gemeenschappelijke belangen en verplichtingen, bepaalde bevoegdheden uit. Behoudens de gebruikelijke recessen vergaderden ze onafgebroken (van 1593 tot 1795).

Bij het ontleden van teksten van commissies moet worden bedacht dat ze in de commissieboeken van de Raad van State in de regel sterk zijn bekort wanneer het organieke functies betrof.

Na de aanhef volgt meestal de reden waarom een nieuwe functie diende te worden gecreëerd, dan wel in de vacature ener bestaande functie moest worden voorzien. Dan volgt een verantwoording van de persoonskeuze en bij nieuwe functies zonodig een taakomschrijving. Bij bestaande functies kan zijn verwezen naar die van een bepaalde voorganger, waarbij dan het folionummer van het commissieboek wordt aangegeven, dan wel door het meer algemene 'als andere hier vooren'. De feitelijke benoemingsclausule luidt: 'stellen ende committeren tot . . .'. Heeft de pasbenoemde zijn functie eerder aanvaard dan de commissie is gedateerd, dan wordt dat aangegeven door 'heeft de plaetse beset 't sedert . . .'. Vervolgens worden de namen vermeld van de voorzitter en de secretaris. 'Gegeven te 's-Gravenhage den . . .' bepaalt de datum van de commissie.

Steeds volgt aan het slot de datum waarop de 'eed van getrouwigheid' is afgelegd. Bij afwezigheid van de hoofdpersoon kon dat ook bij procuratie plaatsvinden. Zo vindt men aan het slot van commissie C 4 (3 augustus 1691) de vermelding: 'Jan Knecht, camerbewaerder van de Generaliteytsfinantie heeft by procuratie den 3. Augusti 1691, inde Ziele van den Colonnell Menno van Coehoorn gedaen den behoorycken eedt van getrouwicheit in handen van de Ed:Mo:Heeren Raden van State'.

Die eed van getrouwigheid gold niet slechts de Staten-Generaal, maar ook de provinciale en stedelijke overheden waar men mee te doen had of kreeg. Het afleggen van de eed kon ook naar een later tijdstip worden verschoven. Wij zullen dat zien in de commissie voor Menno's jongste zoon, Hendrik Casimir die, als hij kapitein wordt van de kolonelscompagnie Oude Gardes (4 november 1695) dertien jaar is, en de eed zal moeten afleggen zodra hij de leeftijd van veertien jaar zal hebben bereikt. In commissies voor ingenieurs is in de regel sprake van 'de beide eeden', namelijk die van zuivering en die van trouw.

De compagnie in het Staatse Leger als inkomensbron

Dat een tot kapitein (of ritmeester) benoemde officier 'eigenaar' werd van zijn compagnie en dat, in principe tot zijn dood toe bleef. . . ongeacht de rangen tot welke hij in zijn militaire loopbaan zal stijgen . . . Dat een compagnie, vanwege de investeringen die de kapitein moest doen, 'kapitaal' vertegenwoordigde, zoals een bedrijf. . . Dat daarom bij overdracht aan een opvolger, bij voorbeeld bij overplaatsingen, financiële zaken moesten worden afgewikkeld . . . en

evenzo met de erven van een overleden kapitein . . . Dat een kapitein zijn compagnie kon overdragen op zijn zoon, zoals een zakenman zijn bedrijf . . . Dat de investeringen, waarvan hier sprake is, onder meer de aankoop van wapens en uniformen betrof . . . Dat, wat de wapens betreft, deze zijn eigendom bleven (bij eventuele overdracht gewaardeerd op een vastgestelde som) . . . Dat de kapitein verplicht was elke twee jaar zijn soldaten van nieuwe kleding te voorzien, zodat hij de bedragen aan hen moest voorschieten en, naar vaste maatstaven, in dragelijke paymenten op de soldij kon inhouden . . . Dat, indien hij de kleding tegen lagere prijs kon inkopen dan de daarvoor geldende normen, het verschil voor hem winst betekende . . .

Het betekende in feite dat de compagniescommandant naast zijn eigenlijke oorlogsfunctie, ook als bedrijfsleider en comptabele voor zijn compagnie optrad (*Kompaniewirtschaft*).

Het verplaatst ons in een geheel andere militaire wereld dan die wij kennen. Men moet zich dan ook volstrekt losmaken van onze huidige opvattingen en begrippen om zich te kunnen inleven in de praktijk en opvattingen in het Staatse Leger, het leger waarin Van Coehoorn diende, aldus samengevat de mening van Zwitser na zijn onderzoek.

De solliciteur-militair als financier van de compagnie

Een der taken van de Raad van State was het toezicht houden op de sterkte van de compagnieën, omdat op basis van die sterkte de soldijen werden berekend die de provincies, 'de betaalsheren', aan de kapiteins verschuldigd waren. Een klacht van Van Slingelandt in het jaar 1719 is, 'dat de provincies onder alle mogelijke voorwendzels gebrekkig en traag zijn in het betalen van soldijen alsof dat een onbelangrijke zaak zou zijn'. Een gevolg daarvan was, hoewel nog niet eens de ergste, de onderbezetting van de compagnieën, aldus Van Slingelandt.

Al vroeg ontwikkelde zich de praktijk dat particuliere geldschieters de benodigde gelden aan de provincies voorschoten en aan de kapiteins uitbetaalden. Vanzelfsprekend berekenden zij daarvoor rente, die hoe onlogisch ook, niet aan de betaalsheren maar aan de kapiteins in rekening werd gebracht! Deze tegen het rechtsgevoel indruisende gang van zaken, die pas in 1795 werd afgeschaft, had kwalijke gevolgen voor de sterkte van de compagnieën, omdat de kapiteins compensatie zochten voor die rentelast, door vacatures bij hun compagnie niet te vervullen en evenmin te melden. De teveel betaalde soldij diende dan om de rente te voldoen aan de solliciteur, aldus Van Deursen. Hoe meer rente de solliciteur berekende, hoe groter het verschil tussen de sterkte op papier en de werkelijke sterkte. Van Deursen noemt daaromtrent voor het jaar 1752 verbijsterende cijfers: een sterkte op papier van ruim 52 000 man maar in werkelijkheid ruim 32 000 man. Dit houdt niet in dat zulke misstanden zich ook zouden hebben voorgedaan onder het bewind van de koning-stadhouder.

Uit het voorgaande blijkt wel dat de kapitein veel geld in zijn compagnie moest investeren, onder meer voor wapens en kleding. De meeste kapiteins

waren daarom aangewezen op een sollicitateur, met wie een notarieel vastgelegde overeenkomst werd gesloten.

Schoot de Raad van State dan niet tekort in zijn taak? Waarschijnlijk wel. In 1672 vaardigde Holland strenge straffen uit voor het frauderen met de sterkte.

Uit het vorenstaande kan men de gevolgtrekking maken dat het in eigendom hebben van een compagnie een zorgelijke zaak was. Niettemin werd het zeer begeerd als blijvende bron van inkomsten.

Hoeveel waarde men daaraan hechtte, blijkt duidelijk uit een der aantekeningen die jhr. J. W. van Sypesteyn plaatste in zijn in 1860 uitgegeven boek *Het Leven van Menno Baron Van Coehoorn, beschreven door zijn zoon Goseweyn Theodoor baron Van Coehoorn*, door de schrijver met aantekeningen vermeerderd.

Van Sypesteyn vermeldt de inhoud van een brief van Van Coehoorn van 23 augustus 1683, vanuit Zutphen geschreven en vermoedelijk gericht aan de Friese stadhouder:

'... U Hoogheyt gelieve te overwegen dat met het tractement dat ick tegenwoordig geniet voor mij niet mogelijk is nae behooren te kunnen bestaan, deswegen bidde ick U Hoogheyt ingevalle daer een nieuwe comp. vacant wierd mij die te vergunnen'.⁴

Wij zullen nog herhaaldelijk terugkomen op het boek van Van Sypesteyn, omdat het een der weinige bronnen bevat die een kijk geven op Van Coehoorns persoonlijke ondervindingen, zijn karakter en zijn manier van optreden.

Cumulatie van functies (en tractementen)

Twaalf jaar later, in 1695, staat Van Coehoorn er aanmerkelijk beter voor. Op 4 november 1695, na de herovering van Namen, vooral door zijn beleid, wordt hij met vier afzonderlijke commissies benoemd tot: ingenieur-generaal van de fortificatiewerken, kolonel van een garderegiment, kapitein van een compagnie en luitenant-generaal van de infanterie, aldus de volgorde in het commissieboek (C 6 tot en met C 9).

Onbegrijpelijk naar hedendaagse zienswijze, maar destijds een normale combinatie omdat vrijwel iedere generaal een regiment op zijn naam had, en in dat regiment de eigenaar was van de compagnie-colonelle. Zijn inkomen werd verkregen uit het luitenant-generaalstractement, dat van kolonel van het regiment met de kapiteinsfunctie als basisinkomen. Wat Van Coehoorn betreft, bovendien nog het tractement van de ingenieur-generaal.

Het is duidelijk dat de generaal en de kolonel zich niet konden bezighouden met de dagelijkse gang van zaken in de compagnie en wat de generaal met een regiment betreft, in de regel evenmin met het leiden daarvan. Dat werk werd gedaan door plaatsvervangers. Een typisch plaatsvervangende functie is die van kolonel-commandant, zoals Van Coehoorn bekleedde in het regiment Nassau-Friesland van de Friese stadhouder (zie commissie C 3).

II 'Het Leven van Menno Baron van Coehoorn'

Dit werk stoelt, zoals hiervoor aangegeven, op het handschrift (HS) van Goseweyn Theodoor (GT), Coehoorns oudste zoon, geboren in 1679. Het doel was om zijn zoon Menno (II) in te lichten omtrent de grote reputatie van diens grootvader, die hij niet heeft gekend. Het was dus in wezen een familiedocument, dat niet voor publikatie was bestemd (zie bijlage 1).

Dat Van Sypesteyn dat toch noodzakelijk heeft geoordeeld, had vooral ten doel Van Coehoorn, die door zijn opvallende kwaliteiten bij zijn tijdgenoten enerzijds grote bewondering, anderzijds veel afgunst wekte, te zuiveren van onverdiende blaam. Van Sypesteyn in aantekening 1, blz. 65:

'Het is te bejammeren, dat in het levensbericht van Van Coehoorn niets is vermeld van hetgeen hem is wedervaren in de eerste jaren na de slag bij Senef, welke is voorgevallen op den 11den Augustus 1674.'

Volgens een in Frankrijk geboren gerucht, dat in de literatuur was doorgedrongen, zou Van Coehoorn uit ontevredenheid over een vermeende tenachterstelling zijn diensten aan de Franse koning Lodewijk XIV hebben aangeboden.

De Franse generaal markies De Chamilly schreef op 10 maart 1675 een brief aan de minister van oorlog, Louvois, die als volgt begint:

'Un nommé Jean Cohorne, qui avoit une compagnie parmi les Hollandois et qui est Ingénieur, chagrin de ce qu'on ne lui avoit pas donné un régiment, comme on le lui avoit promis, est venu me trouver, désirant de servir le Roy.'

Van Sypesteyn heeft de aantijgingen deugdelijk weten te ontzenuwen door aan te tonen dat er van een persoonsverwisseling sprake heeft moeten zijn, omdat Cohornes levensomstandigheden op geen enkele wijze overeenstemden met Van Coehoorns levenssituatie. Zo had Jean Cohorne een groot gezin en was Menno van Coehoorn ongehuwd.

Bij de bespreking van het handschrift van Goseweyn Theodoor, dat nu volgt, zal blijken dat het meer een getuigenis is dan een historisch verantwoorde biografie.

De verdienste van Van Sypesteyn is gelegen in het openbaar maken van het handschrift, dat bijzonderheden aan het licht heeft gebracht die anders nooit bekend zouden zijn geworden, maar vooral in de zorgvuldige wijze waarop hij sommige zaken heeft toegelicht en gecorrigeerd, waardoor het als geheel een belangrijk historisch document is geworden.

Het handschrift, dat niet is gedateerd, vertoont een aantal zwakke plekken en vergissingen. En, anders dan men van een levensverhaal van een zoon over zijn vader zou mogen verwachten, bevat het weinig gegevens over de familie. Wij komen er nader op terug.

De schrijver was, zoals gezegd, de oudste zoon uit Van Coehoorns in 1678 gesloten huwelijk met Magdalena van Scheltinga en in 1679 geboren. Het echtpaar kreeg vier kinderen. Bij of kort na de geboorte van het laatste kind, een meisje, overleed de toen tweeëntwintigjarige Magdalena. Goseweyn Theodoor heeft haar dus amper gekend.

Hij huwde in 1717 Catharina van Sminia. Zijn enige zoon was Menno (II), het vierde van de vijf kinderen uit dat huwelijk. Vóór de geboorte van die zoon

bestond er kennelijk geen aanleiding een levensverhaal op schrift te stellen.

Indien het geboortejaar van Menno (II) bekend zou zijn, zou daarmee tevens kunnen worden vastgesteld wanneer het stuk is geschreven, althans bij benadering. Menno (II) stierf in 1801.

De reden waarom het belangrijk is het manuscript in de tijd te plaatsen, is om na te gaan waarop het steunt: op overlevering, aantekeningen of andere documentatie, dan wel op herinnering? De indruk bestaat dat dit laatste in belangrijke mate het geval is. Uitgaande van het huwelijksjaar 1717, lijkt het niet onaanneemelijk dat het vierde kind omstreeks 1725 werd geboren. Uitgaande van zijn sterfjaar (1801) en rekening houdende met de door hem beklede ambten, drost van Leerdam, burgemeester in Sloten (1764) en lid van de Raad van State (1783), zou hij ongeveer 76 jaar moeten zijn geworden, wat in deze familie geen uitzondering is geweest. Goseweyn Theodoor stierf in 1737. Het geschrift zou dan moeten zijn ontstaan tussen omstreeks 1725, het aangenomen geboortejaar van Menno (II), en het sterfjaar van zijn vader, 1737. De periode die het manuscript bestrijkt, loopt van 1657 tot 1704, respectievelijk het jaar waarin Menno (I), volgens het handschrift naar Maastricht is vertrokken, en zijn sterfjaar. Een belangrijk deel van die periode kon dus door Goseweyn Theodoor (1679-1737) niet of niet bewust zijn beleefd. Men mag dan ook aannemen dat hetgeen hij over die periode heeft vermeld, op overlevering berustte en dat het ongeveer vijftig jaar later, grotendeels uit herinnering is opgetekend.

Voor de latere periode ligt dat anders en blijkt Goseweyn Theodoor goed te zijn geïnformeerd over de campagnes waarin zijn vader optrad. Ook blijkt hij er met een zekere kennis van zaken over te kunnen spreken. In het laatste gedeelte geeft hij een en ander weer van zijn persoonlijke ervaringen.

Het manuscript bevat een aantal aanwijsbare vergissingen en onnauwkeurigheden, die doen vermoeden dat de schrijver geen aantekeningen of andere gegevens ten dienste stonden. Wij zullen er enkele onder de loep nemen.

De eerste Van Coehoorn die in 1572 met de Prins van Oranje naar ons land kwam, zou Coehoorns overgrootvader Lambertus zijn geweest (zie bijlage 1).

Voor zover dan oude genealogieën als betrouwbaar mogen worden aangemerkt, wordt in dit geval algemeen aangegeven dat het inderdaad de overgrootvader van Menno was, echter niet Lambertus maar diens zoon Goseweyn (I) (HS blz. 5).

Menno zou in 1657 als zestienjarige kapitein naar Maastricht zijn vertrokken.

Dit wordt weerlegd door de commissie van de Raad van State van 4 oktober 1660, waarin de kapiteinsbenoeming is vermeld (zie C 1).

Van Coehoorn zou, nadat hij tijdens het beleg van Maastricht door de Fransen in 1673 ernstig werd gewond, enige tijd later tot majoor van een regiment zijn bevorderd in welke kwaliteit hij aan de slagen bij Seneffe (1674), Mont-Cassel (1677), en St. Denis (1678) zou hebben deelgenomen.

Van Coehoorns benoeming tot majoor in het Friese regiment Burmania is gedateerd 21 november 1674. De slag bij Seneffe vond plaats op 11 augustus

1674. Van Coehoorn was toen nog steeds kapitein in zijn eerste regiment, waarvan de naam in commissie C 1 niet wordt genoemd. Vóór hij zich meldde bij zijn nieuwe regiment en ná de slag bij Seneffe, nam hij nog deel aan het beleg van Grave, waar hij in persoonlijk contact kwam met prins Willem III, die actief aan het beleg deelnam, waarbij hij soms door Van Coehoorn werd begeleid. Grave capituleerde en op 28 oktober 1674 trok de prins de stad binnen. Coehoorn was daar niet bij omdat hij op 26 oktober zijn majoorbestemming volgde (zie de aantekening onder commissie C 1 en verder de commissie C 2).

Na de slag bij St Denis (1678) waaraan Van Coehoorn als majoor van het regiment Burmania deelnam, zou hij luitenant-kolonel van hetzelfde regiment zijn geworden.

Van Coehoorn is nimmer effectief luitenant-kolonel geweest. Daarover bestaat in de literatuur geen verschil van mening. Een commissie van de Raad van State met een benoeming tot die rang ontbreekt dan ook. Het is niet uitgesloten dat hij in actie een 'veldrang' als overste heeft gehad, zoals hij later in de slag bij Fleurus (1690) tijdelijk de rang van brigadier had.

De benoeming tot luitenant-kolonel, aldus het manuscript, zou zijn gevolgd door de benoeming tot kolonel-commandant van het twee bataljons tellende regiment (Nassau-Friesland) van de stadhouder.

Commissie C 3 wijst uit dat Van Coehoorn op 22 februari 1679 als majoor overging van het regiment Burmania naar het regiment Nassau-Friesland. Op 8 december 1681 wordt hij benoemd tot kolonel-commandant. 'Welcke charge hy al bedient heeft 't sedert en 22en februari 1679' wijst erop dat Van Coehoorn ook als majoor de functie van kolonel-commandant reeds uitoefende.

Handschrift blz. 56: 'Peu avant sa mort il avoit encore éligé Général d'infanterie.'

Sypesteyn merkt daarover op dat de commissieboeken van de Raad van State noch de resolutieboeken van de Staten-Generaal een bevordering tot de rang van generaal vermelden. Daarin heeft hij gelijk.

Een bijzonder licht werpt het handschrift op Van Coehoorns diensttijd bij het garderegiment van Hendrik Casimir, prins van Nassau-Dietz, blz. 7-9.

In het begin stond hij bij de toen tweeëntwintigjarige stadhouder in een goed blaadje, maar al gauw kwam daaraan een einde, vooral door toedoen van enkele officieren van het regiment (. . .) en daar een eerlijk man zich maar zelden staande kan houden in een zo glibberig milieu als het Friese hof, verslechterde de verstandhouding met de stadhouder ('un milieu aussi glissant comme celui de la cour'). Ofschoon deze vorst verscheidene goede kwaliteiten bezat,⁵ had hij het ongeluk zich gemakkelijk te laten beïnvloeden door kwalijke grappenmakers ('mauvais plaisants') en van dat slag had hij altijd een flink aantal om zich heen. Onder andere twee, een zekere U. en een P., de een majoor en de ander kapitein, die zich met ingenieurszaken bemoeiden, waarover ze wel eens hadden horen praten, allebei grootsprekers, ('grand diseurs'). Niettemin had-

den ze daarmee zoveel succes bij de Prins, dat anderen, wie dan ook, hem nauwelijks konden benaderen.

Er was nóg een P., een dokter die handig was in zijn vak maar een perfide karakter had ('esprit des plus malins'). Al met al tekenend voor de sfeer.

Omdat Van Coehoorn zich bij hen niet wilde aansluiten, leverden ze hem allerlei slechte diensten.

Maar het was vooral een opdracht van de prins van Oranje om de prins van N. (Nassau) te polsen of hij genegen was tot een huwelijk met 'prinses Anna, koningin van Engeland', de schoonzuster van Willem III, waardoor hij bij Hendrik Casimir in discrediet geraakte.

Ingenomen met die vererende missie zocht Coehoorn de prins van Nassau zo spoedig mogelijk op, maar hij werd zo slecht ontvangen dat hij er verder niet op durfde in te gaan. En ofschoon het 'die Prins' groot voordeel had kunnen brengen, bleef hij er Van Coehoorn kwaad op aanzien (zie bijlage III).

Als Van Coehoorn in 1690 het regiment Nassau-Friesland wil verlaten (zeer tot ongenoegen van de stadhouder), schrijft Goseweyn Theodoor dat toe aan teleurstelling, omdat zijn vader, die in de slag bij Fleurus (1690) als brigadier acht bataljons had gecommandeerd, verwacht zou hebben effectief tot die rang te worden bevorderd, hetgeen niet gebeurde. Van Sypesteyn wijst erop dat de stadhouder geen bevoegdheid had hem te bevorderen, en hij schrijft Van Coehoorns besluit toe aan onvrede met de wijze van dienen in dat regiment.

Van Coehoorns eigen woorden stellen Van Sypesteyn in het gelijk (blz. 74), als hij de stadhouder antwoord geeft op diens verwijten, o.a. dat Van Coehoorn blijkbaar voorkeur geeft aan een regiment 'van een particulier' (Van Limburg Stirum), dat slechts één bataljon heeft, boven het regiment Nassau-Friesland.

Coehoorns antwoord komt namelijk hierop neer, dat hij in dat andere regiment alléén de baas zou zijn, terwijl in het regiment van de stadhouder er meer waren, waaronder enkelen die niet wisten wat het betekende 'te dienen' ('qui ne savoient ce qui s'étoit le service').

De stadhouder kon blijkbaar het vertrek niet tegenhouden. Dat Van Coehoorn zich een andere regiment 'liet toewijzen', wijst op steun van achter de schermen.

Als Van Coehoorn in 1692, dan als generaal-majoor, de stadhouder weer ontmoet, is de ontvangst aanmerkelijk beter dan de laatste keer.

Van Coehoorn naar Luik

In de jaren 1692 tot 1694 wordt de generaal-majoor Van Coehoorn naar Luik gezonden als bevelhebber van de troepen met de opdracht Luik te versterken. Het werk verloopt traag, onder andere door slechte betaling van de arbeiders.

Coehoorns visie omtrent de wijze waarop de stad moet worden versterkt, ontmoet kritiek van anderen. Onder hen een aantal tegenstanders. Deze kritiek bereikt de raadpensionaris Heinsius en blijft ook voor Van Coehoorn niet verborgen (Van Sypesteyn blz. 80 e.v.). Ook stuit hij op tegenwerking van de bri-

Versterckinge
des
VYF-HOECKS

Met alle sijne
BUYTEN-WERKEN,

Door
M. van COEHOORN,
Collonel van 't Regiment Infanterie van de
Heere Prince van Nassau, Erf-stadth.
van Friesland &c. &c. &c.

Gestelt tegens die van den Ingenieur en Capit:
L. PAEN.

Te LEEUWARDEN,
By HENDRIK RINTJES, 1682.

gadier H., waarover hij zich bij de raadpensionaris beklagt, wat hem uiteindelijk aanleiding geeft tot een verzoek van zijn opdracht te worden ontheven. Van Coehoorn was zó overtuigd van zijn gelijk dat hij om dat bewezen te zien, zou wensen dat de werken zouden worden aangevallen 'afin que ceux qui ont décrié mes ouvrages puissent changer de sentiment'.

Aan deze episode gaat het manuscript voorbij maar ze wordt wel beschreven door Van Sypsteyn. Hoe het ook zij, het kan voor Willem III aanleiding zijn geweest Coehoorn niet van de aanvang af te betrekken bij het belegeren van Namen in 1695.

Met de fortificatiewerken was Du Puy de l'Espinasse belast en de artillerie werd gecommandeerd door Julius Ernst van Tettau, die op 15 oktober 1694 tot meester-generaal van de artillerie was benoemd (Ringoïr, *Nederlandse Generaals*, 3).

Het beleg verloopt niet naar wens. De vorderingen zijn gering en de verliezen aanzienlijk. Coehoorn, die de werken geregeld bezocht, had er dan ook zijn mening over, die hij niet voor zich hield (HS, 12 e.v.). Zijn verwachting was dat als men op hun wijze het beleg zou voortzetten, men de stad nooit in handen zou krijgen. Hij sprak zich daarover uit tegenover de graaf van Portland (Hans Willem Bentinck), die hem welgezind was en er met de koning over sprak. Zijne Majesteit belegde daarop een krijgsraad, waaraan Van Coehoorn deelnam. Na afloop daarvan zou de koning Van Tettau hebben gelast voortaan overleg met Van Coehoorn te plegen. Hij hield er zich evenwel niet aan.

Na weer een mislukte aanval gaf de keurvorst van Beieren de koning-stadhouder de raad Van Coehoorn de vrije hand te laten, waaraan hij gevolg gaf, en toen hem na een onderzoek bleek, dat Van Tettau zich onvoldoende aan zijn instructies had gehouden, werd hij zo boos dat hij Van Tettau bevel gaf zich niet meer met het beleg te bemoeien. Coehoorn kreeg de leiding en binnen tweemaal vierentwintig uur gaf de stad zich over en trok het garnizoen zich terug op het Kasteel. Dat gebeurde op 6 augustus 1695. Op 1 september echter gaven de Fransen te kennen zich te willen overgeven door 'het slaan van de chamade' (een trommelsignaal). De koning-stadhouder was bijzonder tevreden en betuigde Van Coehoorn zijn grote erkentelijkheid voor zijn aandeel in het succes.

Hij benoemde hem aanstonds tot ingenieur-generaal van de fortificatiewerken in de plaats van Du Puy de l'Espinasse, die in september 1695 in Maastricht bezweek aan de tijdens het beleg opgelopen verwondingen. Daarbij bevorderde de koning-stadhouder hem nog tot luitenant-generaal der infanterie en schonk hij hem het door overlijden van Johan van Beaumont vrijgekomen regiment Oude Gardes op de repartitie van Holland.

Hij zou hem zelfs gouverneur van Breda hebben gemaakt, als hij dat zou hebben verzocht, hetgeen de graaf van Portland hem had aangeraden te doen. Maar Van Coehoorn achtte zich door de koning voldoende beloofd. Van een aanbod van Willem III om zijn oude regiment (regiment Coehoorn) te behouden en dat van wijlen Van Beaumont aan een van zijn zoons te schenken, wilde Van Coehoorn niet gebruik maken. Hij veroorloofde zich de koning te antwoorden 'que l'un de ses fils n'étoit pas encore en âge, et que l'autre n'avoit point encore de service pour mériter une gratification si distinguée'.

Met dit laatste spreekt Goseweyn Theodoor, zeer afstandelijk, over zichzelf. Eerstgenoemde is de dertienjarige jongste zoon Hendrik Casimir, die desondanks met een compagnie wordt begiftigd (commissie C 7 sub). Van Coehoorn aanvaardde het regiment Oude Gardes van wijlen Van Beaumont (commissie C 7), dat dus voortaan zijn naam zal dragen én een compagnie (commissie C 8) op de repartitie van Utrecht. Het eerdergenoemde regiment Van Coehoorn werd aanvankelijk op naam gesteld van de toen zestienjarige Goseweyn Theodoor, die daarmee de kolonelsrang verwierf (10 augustus 1695, SL VII, 319). In genealogieën en literatuur heet het dat Goseweyn Theodoor 'bedankte' en het is wel duidelijk dat het Van Coehoorn zelf was die het zo wilde. Gideon van Coehoorn, die in het regiment van zijn broer Menno majoor was, werd kolonel in de plaats van Goseweyn Theodoor (13 oktober 1695, SL VII, 319).

In 1697 trok Van Tettau zich vrijwillig (?) terug als meester-generaal van de artillerie; Van Coehoorn werd zijn opvolger (commissie C 10). Van Tettau werd in 1697 luitenant-generaal der infanterie; in 1694 was hij benoemd tot gouverneur van Sluis, een functie die Van Coehoorn in 1701 verwierf.

De Spaanse koning betuigde Van Coehoorn zijn dankbaarheid door hem de titel van baron te verlenen en met een zeer hoffelijk gesteld schrijven, dat hem door de Spaanse ambassadeur in Den Haag werd overhandigd. De keurvorst van Beieren schonk Van Coehoorn vijf stukken geschut, die bij de herovering van Namen waren buitgemaakt.

Aldus, samengevat, hetgeen Goseweyn Theodoor over deze periode heeft vermeld.

Het levensverhaal is hiermede niet afgelopen. De Negenjarige Oorlog eindigt in 1697 met de Vrede van Rijswijk. Maar de door territoriale aspiraties en huispolitiek gedreven Lodewijk XIV was al spoedig daarna opnieuw de grote tegenstander in de in 1702 ontstane Spaanse Successieoorlog, waarin Van Coehoorn opnieuw zeer actief was en door zijn grote militaire bekwaamheden tot successen heeft bijgedragen (zie het artikel 'Coehoorn-brieven en bevelen', H. A. Treu, in *Vesting*, 's-Gravenhage 1982, blz. 59 e.v.).

Hoe moet men het levensverhaal waarderen?

Men heeft kunnen zien dat de mededelingen over de vroege periode, waarvoor de schrijver was aangewezen op wat hem is verteld, vrij onnauwkeurig zijn. Daarbij zijn sommige gebeurtenissen en omstandigheden bijzonder subjectief weergegeven, zoals de diensttijd bij het regiment Nassau-Friesland, en het kan nauwelijks een ander dan zijn vader zijn geweest die ze hem later heeft verteld. Dat geldt ook voor hetgeen in het handschrift staat vermeld over de mislukte huwelijksmissie.

Zou Van Coehoorns missie wél zijn geslaagd, dan zou hij zonder het te hebben kunnen beseffen, een schakel zijn geweest in een onberekenbare reeks ontwikkelingen met vérstrekkende gevolgen voor ons land (zie bijlage III).

Het ligt voor de hand dat men aanneemt dat Goseweyn Theodoor, die de hoofdpersoon zo na staat, goed is ingelicht en daarom een goede informatiebron is.

De indruk bestaat dat Ypey de inhoud van het manuscript heeft gekend, want tussen zijn uitweidingen door menen wij de draad van Goseweyn Theodoors verhaal te bespeuren.

In combinatie met Van Sypesteyns bijdragen en aantekeningen werpt het manuscript enig licht op de gang van zaken en verhoudingen binnen het leger waarin Coehoorn zevenenveertig jaar diende, het Staatse Leger, én op de plaats die hij daarin vervulde. Blijkbaar een plaats die menigeen hem niet gunde, met de gevolgen van dien.

Door zijn afkomst en zijn positie in de kring van notabelen zou het eerder verwondering wekken indien Goseweyn Theodoor onbevooroordeeld zou zijn gebleven, waar het gold de werkelijke of vermeende tegenwerking, waaraan zijn vader in die kringen en in het leger blootstond. In zijn verhaal beschrijft hij Coehoorns eigen reacties daarop.

Waar menselijke verhoudingen in het geding zijn, moet dan ook wel rekening worden gehouden met een zekere zwart-witschildering.

Als voorbeeld noemen we Coenraad van Unckel (degene van de officieren in het regiment Nassau-Friesland, die met U. wordt aangeduid). Hij wordt afgeschilderd als een 'grootspreker' ('grand diseur'). Hij heeft het in het Staatse leger ver gebracht (zie noot 6). Vanzelfsprekend wordt over de met P. aangeduide Louis Paen evenmin in vleiende termen gesproken. Van deze horen we later weinig, wat niet te verwonderen valt als Van Coehoorn het bij de ingenieurs voor het zeggen krijgt. Ook over Van Tettau wordt nogal laatdunkend gesproken. Terecht? Zijn verdere militaire loopbaan lijkt dat te weerspreken.

Zolang Van Coehoorn de steun van de koning-stadhouder geniet en na diens dood die van Marlborough, is hij in staat zijn mannetje te staan, zoals blijkt uit een incident dat nogal wat beroering wekte. Het betrof een conflict met de gedeputeerde te velde⁷ Geldermalsen (Adriaan van Borssele van der Hooge, heer van Geldermalsen: Van Sypesteyn, aantekening 14, blz. 157), een machtig man, die ook bij de koning-stadhouder in aanzien stond. Tijdens de belegering van de Citadel van Luik (1702) had Van Coehoorn de artillerie het zwijgen opgelegd, wat door Geldermalsen eigenmachtig door een tegenorder werd doorkruist. In het *Staatse Leger* VIII, blz. 185/6 noemt J. W. Wijn, die het handschrift citeert, het een 'vermakelijke woordenwisseling'.

Coehoorn had in Geldermalsen een betrouwbare vriend gezien en was uiterst verbolgen over de ingreep in zijn commando, wat hij hem dan ook onbewimpeld te kennen gaf. Daarna ging hij heen en weigerde verder aan het beleg deel te nemen, hetgeen grote ontsteltenis veroorzaakte en Marlborough noodzaakte tussenbeide te komen om Coehoorn te bewegen zijn taak weer op te nemen.

Het incident laat een zelfverzekerde Van Coehoorn zien. De gedeputeerde, kennelijk niet gewend aan tegenspraak en aan de toon waarop, vroeg Van Coehoorn of hij wel wist tegen wie hij sprak. Coehoorn bevestigde dat, maar stelde de wedervraag of Geldermalsen wel beseftte met wie hij sprak. 'Jawel', antwoordde deze, 'met de generaal van de artillerie'. 'Nee', was Coehoorns repliek, 'ge spreekt met Coehoorn, die elk moment kan worden wat gij zijt, terwijl gij nooit kunt worden wat ik ben' ('... c'est à Coehoorn à qui vous parlez, qui peut devenir tous les jours ce que vous êtes, tandis que vous ne pouvez ja-

mais devenir ce que je suis moi'). Coehoorn had er een invloedrijke tegenstander bij gekregen. Iets verder (HS, 38) wordt andermaal Geldermalsen genoemd als hij probeert Coehoorn in de val te lokken ('de faire donner Mons: de Coehoorn dans le panneau') door hem tactisch onjuiste voorstellen te doen. Coehoorn reageerde daarop 'fort naïvement', maar doorzag de opzet en stelde de gedeputeerden materiële voorwaarden waaraan zij onmogelijk konden voldoen.

Coehoorn heeft tal van aanlokkelijke aanbiedingen gekregen van vreemde vorsten, zelfs van Lodewijk XIV, om in hun dienst te treden, maar hij heeft daar nooit op willen ingaan omdat hij zijn land en zijn beschermer, de koning-stadhouder, niet wilde afvallen (zie aantekening onder commissie C 10). Diens dood was voor Van Coehoorn een zware slag. Niettemin heeft hij wat zijn bevelvoering betreft wel kritiek. Men mag er tenminste van uitgaan dat Goseweyn Theodoor zijn mededelingen ontleent aan het oordeel dat zijn vader daarover had (HS, 30): 'zijn veldslagen werden meestal verloren of hadden hoogstens een twijfelachtige afloop'. Bij al zijn voortreffelijke kwaliteiten had de koning één fout, namelijk dat hij zijn plannen nooit aan anderen te kennen gaf en alle orders direct van hemzelf liet uitgaan. Daardoor ontbrak het de generaals vaak aan tijd om ze uit te voeren, hetgeen verkeerde manoeuvres en ontregeling tot gevolg had.

Menno van Coehoorns persoon en karakter beschreven door zijn zoon

Welgebouwd, groot van gestalte en krijgshaftig. Een man met goed verstand en inzicht. Hij sprak weinig doch snedig en treffend. Hoffelijk tegenover iedereen, ook de eenvoudigste soldaat. Dapper zoals het zijn plicht was, met tegenwoordigheid van geest en een ongeëvenaarde koelbloedigheid onder (vijandelijk) vuur.

Zo onbaatzuchtig dat hij het familiebezit dermate had veronachtzaamd, dat hij de zijnen nauwelijks iets naliet om van te leven. Hij liet vijftigduizend 'écus' na aan ons vieren, terwijl iedereen had verwacht, dat zijn nalatenschap in de miljoenen liep.

Zijn kinderen richtten te zijner nagedachtenis een grafmonument op in de Nederlands-Hervormde kerk in Wyckel (zie blz. 8). Ter linkerzijde van de grafombe bevindt zich in de muur een grafplaat van Hendrik Casimir, die aangeeft, dat hij op 16 september 1756 op 74-jarige leeftijd overleed. Hij was dus geboren in 1682.

Van Sypesteyn (xvi) sprak 130 jaar geleden als volgt:

Intusschen brengt elke bijdrage tot de kennis omtrent het leven en bedrijf van Coehoorn, ons een schrede nader tot het doel, hetwelk wij hopen dat eenmaal zal worden bereikt: opdat èn bij tijdgenoot èn bij nakomeling in levendige herinnering zullen blijven de gewigtige diensten welke hij aan het vaderland bewezen heeft.

Wij zijn daarmee bezig, maar de kennis omtrent onze naamgever is nog steeds fragmentarisch. Veel onderzoek zal nog nodig zijn om tot een verantwoorde biografie te komen. Misschien een thema voor een proefschrift.

Naschrift

De jongste zoon, Hendrik Casimir, is ten dele in de voetsporen van zijn vader getreden. In zijn aantekening nr. 24 op blz. 222 van zijn boek, besteedt Van Sypesteyn aandacht aan de samenstelling van het gezin Coehoorn. Wat de kinderen betreft noemt hij: *Goseweyn Theodoor*, burgemeester van Sloten en gedeputeerde ter Staten van Friesland. Het tweede kind was de dochter *Geertruy Alegonda*, die in juni 1757 ongehuwd overleed. Als derde wordt *Hendrik Casimir* genoemd, waarbij als geboortedatum 13 mei 1683 wordt aangegeven. Het jongste kind, *Amelia*, is gehuwd geweest met Daniel de Blocq van Scheltinga. In het bezit van de familie De Blocq van Scheltinga bevindt zich een genealogie, die men de naam *Scheltinga-boek* heeft gegeven, thans in het bezit van mevrouw Lutz geboren De Blocq van Scheltinga, wonende in Brussel. Navraag bij mevrouw Lutz bracht aan het licht dat Magdalena van Scheltinga's jongste kind de dochter *Amelia* is geweest, geboren in mei 1683 en in Leeuwarden gedoopt in juni 1683. Magdalena liet op tweeëntwintigjarige leeftijd het leven bij of kort na de geboorte van het vierde kind. De vermelding door Van Sypesteyn dat Hendrik Casimir op 13 mei 1683 zou zijn geboren is dus onjuist.

Op blz. 223 wordt hij beschreven als een man van grote bekwaamheden als ingenieur, maar een zonderling met een grillig karakter. Hij bleef ongehuwd. Voor een uitnodiging van tsaar Peter de Grote om in Russische dienst te treden, bedankte hij.

Wij zagen reeds dat hij op 4 november 1695 kapitein werd van een compagnie infanterie (commissie C 7 sub). Voorts wijzen wij op de volgende commissies:

21 februari 1705, benoeming tot ordinaris ingenieur (ARA 1.01.30-1535-folio 36);

27 februari 1706, benoeming tot directeur der approches (ARA 1.01.30-1535-folio 89);

8 augustus 1707, benoeming tot luitenant-kolonel titulair (ARA 1.01.30-1535-folio 181).

Aangezien de commissieboeken van de Raad van State betreffende de jaren 1700-1704 verloren zijn gegaan, is het mogelijk minder bekend dat Hendrik Casimir krachtens een resolutie van de Staten-Generaal van juli 1701 commissie ontving als ritmeester van een 'nieuwe' compagnie te paard, tot welke charge hij op 11 mei 1701 door Gedeputeerde Staten van Friesland was aangesteld (ARA 1.01.39-1534-folio 40).

III De Commissies van de Raad van State voor Menno van Coehoorn

C I COMMISSIE VAN 4 OKTOBER 1660 VOOR BENOEMING TOT KAPITEIN
(ARA, commissieboek I.01.25-Inv.nr. R.v.St. 1528-folio 166 verso)

Op 4ten Octobris 1660. gelycke Commissie gedycescheert voor Menno
van Coehoorn als Capⁿ. in plaetse van syn vader Goseweyn van Coehoorn,
die gelycke steent overgeeft. op de repartitie van Vrieslandt, onder pa-
raphure van W. Huygens ende signature van J. Eyckebergh, 67 jaert. eedt. gedaen
den 5ten dito.

'Den 4en oktober 1660 – gelycke commissie [als de voorgaande] gedepescheert
voor Menno van Coehoorn als Capⁿ in plaetse van syn Vader Goseweyn van
Coehoorn die hem deselve overgeeft: op de repartitie van Vrieslandt: onder pa-
raphure van W. Huygens ende signature van J. Eyckebergh: ende heeft eedt ge-
daen den 5en dito'

Coehoorn is dan negentien jaar. De naam van het regiment is niet vermeld. Hij ondergaat het beleg door de Fransen van Maastricht in 1673 en neemt daarna deel aan de slag bij Seneffe (11 augustus 1674). Vervolgens bevindt hij zich bij het langdurige beleg van Grave en komt in contact met Willem III, wat voor hem stellig gunstig moet zijn geweest. Bosscha in *Neerlands Heldendaden* II, 160/1: 'Coehoorn had als kapitein der infanterie, nog geen invloed genoeg om zijn betere denkbeelden ingang te doen vinden en moest zich vergenoegen met de kleine draagbare mortieren, naar zijnen naam genoemd, hier voor 't eerst in gebruik gebracht te zien...'

De prins van Oranje doet actief mee en Menno begeleidt hem soms. Na vier maanden te zijn belegerd, geeft De Chamilly, dezelfde die de brief aan Louvois schreef, de stad over. Willem III trekt er op 28 oktober binnen. Op 26 oktober vertrekt Van Coehoorn als majoor naar het regiment Burmania. Het contact met Willem III bleef bestaan, zoals is gebleken uit het artikel van Boekwijt in ons Jaarboek 1986/87, p. 24 e.v.

In een militaire ranglijst, waarvan wij de herkomst niet hebben kunnen na- gaan, is Menno van Coehoorn in 1659 als luitenant vermeld.

C 2 COMMISSIE VAN 21 NOVEMBER 1674 VOOR BENOEMING TOT MAJOOR IN HET REGIMENT BURMANIA
(ARA I.0126-1530-folio 176 verso)

De XXI november 1674 Commissie gededescheert voor den Capⁿ Menno Coehorn als S^t major vant Regiment van den Colonnell Bourmania, in plaetse van Heemstra welcke plaetse hi bedient heeft sedert den XXVI octobris lesl. voorts mut(atis) mut(andis) als andere hier vooren: was gearafseert W.D... & get. S. van Slingelandt, heeft eedt gedaen den selven dito

'Den XXI novembris 1674 commissie gedepescheert voor den Capⁿ Menno Coehorn als S^t majoor vant regiment van den Colonnell Bourmania in plaetse van Heemstra welcke plaetse hij bedient heeft 't sedert den XXVI octobris lesl. voorts mut(atis) mut(andis) als andere hier vooren: was gearafseert W.D... & get. S. van Slingelandt, heeft eedt gedaen den selven dito'

In dit regiment werden de slagen van Mont-Cassel (1677) en St. Denis (1678) meegestreden. Vrede van Nijmegen (1678).

C 3 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS COLONNELL VANT REGIMENT VAN SYNE FURSTELYCKE DOORLUCHTIGHEYT DE STADTHOUDER VAN VRIESLANDT ETC.
(ARA-I.01.28-1532-folio 19)

Commissie voor Menno van Coehoorn als Colonnell van synen Furstelycken Regiment van Vrieslandt etc.

*N^o
foll. Vrieslandt
p. 1012*

In het jaer 1674 is de Commissie gecommitteert om te overzien hoe men de Colonnell van den Edelen Gestrengen Colonnell Allert Polman desselvs Charge als Colonnell van 't Regiment van Syn F^oD^t Hendr. Casimir fürst zu Nassau etc Stadthouder van Vrieslandt etc synde comen te vaceren, noodich is dat 't selve wederom met een ander bequam ende crychservaren persoon werde versien; Doen te weeten dat Wy ons betrouwende op de cloeckheyt ende ervarentheyt int stuck van den oorloghe van den Edelen Gestrengen Menno van Coehoorn tot noch toe sergeant major vant voors. Regiment hebben denselven by deliberatie etc gestelt ende gecommitteert, stellen ende committeren by dese tot Colonel vant voors. Regiment, welcke Charge hy al bedient heeft 'tsedert den 22^{en} february 1679. Gevende hem volcomen last

etc ende voorts als andere hier voor. Gegeven in 's Gravenhage den 8^{en} december 1681 was gearapheert E. de Weede ende getekent S van Slingelandt, heeft eedt gedaen den delfden dito.'

In de marge staat *Coll. Titulair op Vrieslt.*

De plaatsing op 22 februari 1679 bij Nassau-Friesland is geschied op een resolutie van Friesland. Deze datum wordt in bovenstaande commissie genoemd als datum waarop 'de plaats werd bediend'. Dit houdt in dat Van Coehoorn sedert 22 februari 1679 als majoor de functie van kolonel-commandant heeft vervuld.

In de slag bij Fleurus op 1 juli 1690 voerde Van Coehoorn acht bataljons aan in de 'veldrang' van brigadier.

C 4 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS COLONNEL
(ARA I.OI.28-1532-folio 307)

*Commissie voor Menno, Coehoorn als
Colonel,*

'De Staten Generael etc. allen etc alsoo mits het overlyden van den welgeboren heere grave van Styrum in syn leven Colonnal van een regiment voetknechten, 't selve regiment synde comen te vaceren ende mitsdien noodigh is dat 't selve wederom met een anderen bequamen ende Crygservaren persoon werde voorsien, Doen te weeten dat wij ons betrouwende op de cloeckheyte ende ervarentheyte in't stuck van den oorloge van den Edelen gestrengen Coll. Menno Coehoorn: hebben denselven by deliberatie etc gestelt ende gecommiteert, stellen ende committeren by dese tot Colonnal van 't voors. Regiment welcke Charge hy al bedient heeft 't sedert den 21^{en} novembris 1690. gevende etc ende voorts als hier voor fo: 2 te sien. Gegeven in 's gravenhage den derden augusti 1691: was gearapheert P. Beelaerts ende getekent S. van Slingelandt, Jan Knecht Camerbewaerder van de generaliteyts finantie heeft by procuratie inde Ziele van den Colonnal Menno van Coehoorn gedaen den behoort. eedt van getrouwicheyt in handen van de Ed:Mo:heeren Raden van State der Vereenighde Nederlanden den 3^{en} augusti 1691.'

Dit regiment werd nu *Regiment Van Coehoorn*. Hij trok ermee naar Namen om de verdediging van de vesting te versterken, maar moest op 5 juni de stad overgeven, waarop de bezetting naar het Kasteel trok. Op 30 juni moest ook het Kasteel aan Vauban worden prijsgegeven. Fort William was nog niet voltooid. Coehoorn werd zwaar gewond (sl VII, 57). Het regiment ging op 10 augustus 1695 over op de zoon Gosewyn Theodoor, en op 13 oktober 1695 op Gideon, Menno's broer (sl VII, 319).

C 5 COMMISSIE VOOR DEN ED:GESTR: MENNO VAN COEHOORN ALS S^T MAJOOR
OFT WACHTM^R GENERAEL OVER ALLE DE INFANTERIE
(ARA 1.01.29-1533 folio 39)

Commissie voor den Ed:gestr: Mⁿno van Coehoorn
als St Major oft Wachtm^r Generael over alle de
infanterie

'De Staten Generael etc. allen etc Doen te weeten, alsoo ten dienste van den Lande ende onderhoudinge van goede ordre ende discipline militair noodigh gevonden is dat een goet bequam ende gequalificeert persoon werde gecommiteert ende geauthoriseert omme als sergeant major ofte wachtm^r generael over alle de infanterie in dienst van de voors. Verenighde Nederlanden wesende te commandeeren: Soo ist dat wy op de serieuze ende ernstige recommandatie van Syne Maj^t den Coning van Groot Brittanien als Capⁿ Generael van den Staat, ende om de goede kennisse die wy hebben van de vromigheyt ende eervrentheyt van den persoon van Menno van Coehoorn Colonnell van een Regiment infanterie, ons betrouwende syner kloeckheyt ende dapperheyt, denselven Menno van Coehoorn gestelt ende gecommiteert hebben, stellen ende committeren hem by desen tot den staet ende officie van Sergeant major oft wachtm^r generael over alle de infanterie ofte het volck van Oorloge te voeren dienst van de Vereenighde Nederlanden wesende ende alsnoch aen te nemen, gevende hem volkomen last, macht ende bevel etc. ende voorts mutatis mutandis als die van den Heere Van Slangenbergh staende geregistreert int voorgaende commissieboek fo: 51. Gegeven in den Hage onder het Contrazegel van den Staet, de paraphure van de heer presiderende in onse vergaderinge, ende de signature van onsen griffier, op den 26^{en} July 1692 was gearapheert "W. de Nassau" ende getekent F. Fagel: in Dorso stont, op huyden den 2^{en} augusti 1692 heeft Menno van Coehoorn aen handen van den heer ter vergaderinge van Haer Ho:Mo presiderende, als major generael van de infanterie, gepresteert den behoorlycken eedt: int witte deser breder vermeldt my present ende getekent F. Fagel'

C 6 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS INGENIEUR GENERAEL
DER FORTIFICATIEWERCKEN DESER LANDEN
(ARA 1.01.29-1533-folio 177/8)

Commissie voor Menno van Coehoorn als Ingⁿ
generael der fortificatiewercken deser Landen,

'De Staten Generael der Verenighde Nederlanden, allen denghenen die desen sullen sien Saluyt, alsoo mits het overlyden van den Ingenieur Generael Charles du puy lespinasse, desselfs Charge synde comen te vaceren, noodig is dat weder

een ander bequam ende ervaren p[er]soon in desselvs plaetse werde aengesteld, doen te weeten dat wy ons 't goet rapport ons gedaen van den p[er]soon van Menno van Coehoorn, ons oversulcx 't synder bequaemheyt ende neersticheyt betrouwende, hebben denselven by deliberatie van den Rade etc. gestelt ende gecommitteert, stellen ende committeeren by dese tot Ingenieur generael der fortificatiewercken deser Landen etc, welcke charge hy al bedient heeft 't sedert den 16^{en} octobris lestleden, gevende hem etc ende voorts als de Commissie van Charles du puy Lespinasse, staende hiervoor fo: 27.1, gegeven in 's Gravenhage den vierden novembris 1695, was gearapheert W. Goslinga ende getekent S. van Slingelandt, heeft eedt gedaen den selven dito'.

Charles du Puy de l'Espinasse is in september overleden aan de verwondingen die hij bij Namen had opgelopen.

C 7 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS KOLONEL VAN HET REGIMENT OUDE GARDES VAN WIJLEN DE KOLONEL JOHAN VAN BEAUMONT (ARA I.OI.29-1533-folio 178)

Den 4^{en} November slogs commissie als Colomel gedeputeert voor den Edelw. Grefstrengen Menno van Coehoorn, in plaetse van wijle den Colomel Johan van Beaumont heeft de plaetse bedient. hi sedert den 30^{en} august heeft de plaetse in commun forma als andere hier vore was gearapheert ende get als boven, nu heeft de vordeseen in gelijcke quindteyt gedaen.

Van Beaumont is op 9 augustus 1695 overleden. Op 10 augustus krijgt Van Coehoorn het regiment Oude Gardes op de repartitie van Holland en het heet voortaan *Regiment Oude Gardes Van Coehoorn*. De kolonelscompagnie krijgt Coehoorns jongste zoon Hendrik Casimir (zie commissie nr. 7 sub).

C 8 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS KAPITEIN (ARA I.OI.29-1533 folio 178 vso)

fin's-RA

Den schied die Commissie als Capitein gedeputeert voor Menno van Coehoorn an plaetse van de Lt Col. ende Capitein Theodore de Taboris

'Den selven dito [volgt in het commissieboek onder gelijke dagtekening direct op de voorgaande] Commissie als Capitein gedepescheert voor Menno van Coehoorn, in plaatse van den Lt Col ende Capiteyn Theodore de Fabrice: heeft de plaetse bediend 't sedert den 6 September lestleden, gerepartieert op de provincie van Utrecht, in communi forma als andere hier vooren: was gearapht. W. Goslinga ende get. S. van Slingelandt heeft eed gedaan den 4. dito'

Coehoorn wordt gecompenseerd voor het afstaan van de kolonelscompagnie Oude Gardes. De Fabrice is bij Namen gesneuveld.

C 9 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS L^T GENERAEL
(ARA 1.01.29-1533-folio 178 vso/179)

*Commissie voor Menno van
Coehoorn als Lt Generaal*

De Staten Generaal etc allen etc Doen te weeten, alsoo ten dienste van den Lande ende onderhoud van goede ordre ende discipline militair, nodig gevonden is dat een bequaem ende gequalificeert persoon werde gecommitteert ende geauthoriseert, omme over alle d'infanterie inden dienst van de voors. Vereenighde Nederlanden wesende te commanderen. Soo ist dat wij in agting genomen hebbende de serieuze ende ernstige recommandatie van Syne Maj^t den Coning van Groot Brittannien als Capⁿ Generaal vanden Staat, ende in consideratie van de meriten ende bekende qualiteyten ende ervarentheyt in de Militaire saken van den persoon van Menno van Coehoorn, ons betrouwende 't synder Kloeckheyd, vigilantie, couragie, dapperheyd ende getrouwicheyt, den selven Menno van Coehoorn gestelt, gecommitteert ende geauthoriseert hebben, stellen, committeren, authoriseren mits desen tot Lieutenant Generaal over alle d'Infanterie in Onsen dienst wesende ende als nog aan te nemen. Gegeven etc ende voorts mutatis mutandis als andere hier voren. Gegeven in sGraven Hage den 13.7 ber 1695: was gearapheert A. H. van Rechteren ende get. F. Fagel: heeft eedt gedaan den 4.9 ber 1695.'

Deze bevordering, 'sur le champ' volgens het manuscript (HS 15), is een beloning voor Coehoorns resultaten bij het beleg van Namen, zoals blijkt uit een resolutie van de Raad van State van 14 januari 1696 'geconsidereert de groote diensten die den suppliant in de voorlede campagne aan den Staat gedaan heeft en hem tot Lieutenant-Generaal hebben doen aanstellen . . .' (SL VII, 450).

C 10 COMMISSIE VOOR MENNO VAN COEHOORN ALS MR GENERAAL VAN DE
ARTILLERIE
(ARA I.OI.29-1533-folio 246/246 vso)

Commissie voor Menno van Coehoorn
als M^r. Generaal vande Artillerie

'De Staten Generaal etc Allen etc Doen te weeten, alsoo vermits den vrijwilligen afstand van Julius Ernst van Tettau het ampt van Mr Generaal vande Artillerie is comen te vaceren, en dat wij tot 's Lands dienst ende oirboir goetgevonden hebben denselven staat met een ander bequaam ende getrouw persoon te voorsien, So ist dat wij in agting genoomen hebben de serieuze en ernstige recommendatie van Syne Maj^t den Koninck van Groot Brittannien als Capitein Generaal van den Staat, ende in consideratie van de goede qualiteyten ende ervarentheyd in 't stuck van den Oorloge ende namentlyk van de Artillerie, van den persoon van Menno van Coehoorn, Lt Generaal van de Infanterie van Onsen Staat. Ons vertrouwende 'tsynder Kloeckheyd, vigilantie, couragie en dapperheid en getrouwigheyt, den selven Menno van Coehoorn, onthouden, gestelt ende gecommitteert hebben, onthouden, stellen ende committeren by desen tot den Staat van meester Generaal van de Artillerie deser Vereenigde Nederlanden. Gevende etc ende voords mutatis mutandis als de Commissie van Julius Ernst van Tettau, staande hier vooren Fol: 138. Gegeven in 's Graven Hage den 18. November 1697. was geparaph^t W. de Nassau ende get. F. Fagel. heeft eed gedaen den 19. dito'

(HS 22/23): M. Tettau, meester generaal van de Artillerie, wenste de Koning ontslag te vragen, wat hem niet moeilijk viel, omdat men hem moede was, aangezien de leiding die hij bij het beleg van Namen had, hem zeer in discredit had gebracht. Coehoorn solliciteerde naar die functie en kreeg die zonder moeite. Misschien zou hij de functie nooit hebben gekregen als niet Lodewijk XIV, toen de vrede bijna was gesloten, hem bijzonder voordelige voorstellen had gedaan om in zijn dienst te treden.

Holland

Den 4. November slyst. Commissie als Capitein
gedepescheert voor ^{Hendrick} Casimir van Coehoorn in
plaetse vanden Col. ende Capn Johan van
Beaumont, heeft de plaetse bedient t sedert
den 10. auguſti lesstl. gerepartieert op de
Provincie van Holland, in communi forma als
andere hier vooren. was gepartieert. ^{W.}
Goslinga ende get. ^{afw.} 27. 14. 1695. N^o. in dorso van
Commissie stont Den Capn. ^{Hendrick} Casimir van Coehoorn blijft
gehouden op dese Commissie te doen den behoortlijken eed so ras hij des
Ouderdom van 14. Jaren bereikt
sal hebben. actum den 5. 9. ber 1695.

'Den 4. November 1695 Commissie als Capitein gedepescheert voor Hend^k Casimir van Coehoorn in plaetse van den Col. ende Capn Johan van Beaumont heeft de plaetse bedient 't sedert den 10. augusti lesstl. gerepartieert op de Provincie van Holland, in communi forma als andere hier vooren was gepartieert W. Goslinga ende ___ get. in abs. [getekend bij afwezigheid]... M. Issacq. N^o in dorso van de Commissie stont Den Capⁿ Hend^k Casimir van Coehoorn blijft gehouden op dese Commissie te doen den behoortlijken eed so ras hij den ouderdom van 14 Jaren bereikt sal hebben. actum den 5. 9. ber 1695.'

Hendrik Casimir was dertien jaar toen hij kolonelscompagnie van de Oude Gardes op Holland kreeg in het regiment dat de naam van zijn vader zou dragen (zie Commissie nr. 7).

Noten

- 1 Deze benoeming werd door de in 1988 fungerende Directeur van Gebouwen, Werken en Terreinen van het Ministerie van Defensie, die in Du Puy de Cambon zijn vroegste voorganger ziet, herdacht, waarbij het boek *300 Jaar bouwen voor de Landsverdediging* verscheen. Daarin vindt men de commissie van Du Puy de Cambon opgenomen en verklaard.
- 2 H. L. Zwitzer, 'De Militie van den Staat', *Studies over het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (diss., handelseditie verschijnt in 1991). Volgens art. 5 van de instructie van 1588 heeft de Raad de autoriteit om te disponeren. De instructie van 1651 - 'de Grootte

- Vergadering' – voegt daaraan toe dat de Raad die bevoegdheid zal uitoefenen 'met en nevens de vergadering van de Staten Generaal'.
- 3 A. Th. van Deursen, 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795', in: *De Raad van State 450 Jaar*, Den Haag, 1981 (herdruk 1983, blz. 47 e.v.), meer in het bijzonder de 'Raad van State en de Militie' (73 e.v.). Verreweg de meeste resoluties in militaire zaken betreffen onderhoud en bevoorrading van vestingen en in mindere mate de betaling van de soldij. Na 1714 werden directeuren van fortificatiën met toezicht belast en van alle steden en forten werden vanaf 1739 in het kantoor van de Raad van State plattegronden bewaard waarop elke wijziging nauwkeurig werd ingevuld.
  - 4 Coehoorn werd in dat jaar weduwnaar met vier kinderen. Uit de brief blijkt verder dat hij een reis ging maken naar de 'Franse conquesten'; dit zijn de gebieden die Frankrijk er na de Vrede van Nijmegen heeft bijgekregen, 'teneinde zich meer te bekwamen'. Men moet eruit opmaken dat het een soort spionagetocht is geweest in de grensgebieden tussen Frankrijk en de Spaanse Nederlanden, zoals Vauban ook wel eens 'incognito' ondernam. Zie daarvoor Jaarboek 1985/86, blz. 124.
  - 5 Nicolaus Ypey, *Gedenkschrift...* (herdruk 1982) over de stadhouder van Friesland: 'Hendrik Casimir, die milddadige beschermer van Geleerdheid en Weetenschappen'. In de geschiedschrijving komt Hendrik Casimir II er in het algemeen slecht van af. Japikse: 'een der zwakste vorsten uit het Huis Nassau-Dietz' en 'wantrouwen en naijver heersten hem'. Nijhoffs Gesch.Lex: 'werkte de koning-stadhouder tegen en knoopte zelfs onderhandelingen met de Fransen aan'.
  - 6 Met P. wordt de kapitein-ingenieur Louis Paen bedoeld, met wie Coehoorn een scherpe penstrijd over vestingbouw voerde. Over Paen zegt Ypey: 'Capitein Paan die in de Vesting-Bouwkunde zeer bedreeven was en geen kleenen roem verworven had'. U. is Coenraad van Unckel: 1693 kol.cdt., 1695 brigadier, 1700 president van de Hoge Krijgsraad, 1704 gen.-maj., 1709 Int.-gen., 1716 overleden (Ringoir, *Ned. Generaals*, 4; *Hoofdofficieren der Infanterie*, 13 en SL VI, 245).
  - 7 Gedeputeerden te velde vertegenwoordigden het oppergezag (Staten-Generaal en Raad van State) bij de troep. Zij konden onder andere logistieke zaken regelen en in goed overleg met legercommandanten het beleid ad hoc helpen bepalen. Het was daarom onjuist van Geldermalsen eïgendunkelijk in Coehoorns beleid in te grijpen. Over Geldermalsen – Adriaan van Borssele van der Hooge – zie aantekening 14 van Sypesteyn, blz. 157.

Gebruikte afkortingen

HS = Handschrift Goseweyn Theodoor

SL V, VI, VII, VIII = *Staatse Leger*, deel v etc.

ARA 1.01.29-1533-folio... = Algemeen Rijksarchief, Commissieboek nr. inventaris R.v.St. nr. 1533, Folio...

C 1 = Commissie nr. 1.

Geraadpleegde literatuur

- H. L. Zwitzer, *De Militie van den Staat* (dissertatie), 1990 (waarvan in 1991 een handelseditie verschijnt)
- *Raad van State 450 Jaar*, Den Haag 1981 (herdruk 1983)
- *Het Staatse Leger* v, VI, VII, VIII
- Nicolaus Ypey, *Gedenkschrift Menno baron van Coehoorn*, herdruk Franeker 1982

- Ringoir, Bijdragen van de Sectie Krijgsgeschiedenis:
Nederlandse generaals van 1568 tot 1940
Hoofdofficieren der Infanterie
Afstammingen en voortzettingen der Infanterie
Afstammingen en voortzettingen der Trein
- *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, Van Hasselt, Alphen aan den Rijn 1964
- J. Bosscha, *Neerlands Heldendaden*
- *Nijhoffs Geschiedenis Lexicon Nederland en België*, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981
- N. Japikse, *De Geschiedenis van het Huis Oranje Nassau*, Den Haag 1948
- Winston Churchill, *De geschiedenis van de Engels sprekende Volken*, Amsterdam/Brussel 1956
- *Stammbäume Weber-Baldamus* en andere genealogieën.

Bijlagen

BIJLAGE I: UITTREKSEL UIT DE STAMLIJST VAN HET GESLACHT COEHOORN

Legende bij geslachtslijst Coehoorn-Houwerda (zie rechter pagina)

- 1 kapitein; trok in 1572 met de prins van Oranje naar Nederland;
- 2 geen militaire rang bekend;
- 3 luitenant 1628, kapitein 1640, geeft in 1660 zijn compagnie over aan zijn zoon Menno (1);
- 4 vaandrig, werd als zodanig in 1659 vervangen, was page bij de Friese stadhouder Willem Frederik;
- 5 ingenieur-generaal, luitenant-generaal infanterie, meester-generaal artillerie, gouverneur van Sluis (1641-1704);
- 6 kolonel in oktober 1695 in de plaats van 7 (1646-1724);
- 7 kolonel in augustus 1695 in de plaats van zijn vader (5), bedankte en werd burgemeester van Sloten (1679-1737);
- 8 kapitein inf, 1695, ritmeester comp. te paard 1701, ordinaris ingenieur 1705, directeur der approches 1706, luitenant-kolonel titulair 1707 (1682-1756);
- 9 neemt in 1705 zijn vaders (6) compagnie in regiment Idsinga over, luitenant-kolonel, kolonel titulair, geen nakomelingen, (1687);
- 10 drost van Leerdam, 1764 burgemeester van Sloten, 1783 zitting in de Raad van State (ob. 1801);
- 11 geen militaire rang aangegeven;
- 12 luitenant-kolonel in regiment te voet, commandeur van Roermond (ob. 1736);
- 13 luitenant-kolonel, commandeur van Willemstad (1702-1747); heer van Dommelrode;
- 14 geboren 1737 te Maastricht, huwelijk met Victor de Girard de Miolet 1761, overleden Deurne 1819, hun kinderen noemen zich De Girard de Miolet van Coehoorn (zie 15).

Bijlagen

BIJLAGE I: UITTREKSEL UIT DE STAMLIJST VAN HET GESLACHT COEHOORN

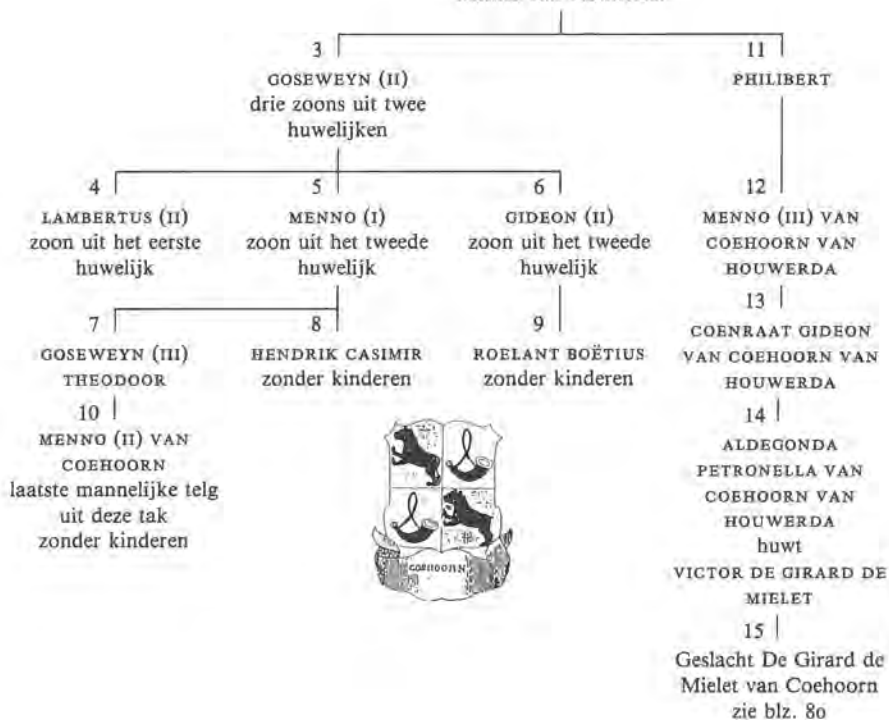

LAMBERTUS VAN
COEHOORN
stammend uit
Frankenland

1 |
GOSEWEYN (I)
komt in 1572 met het
leger van Oranje naar
de Nederlanden

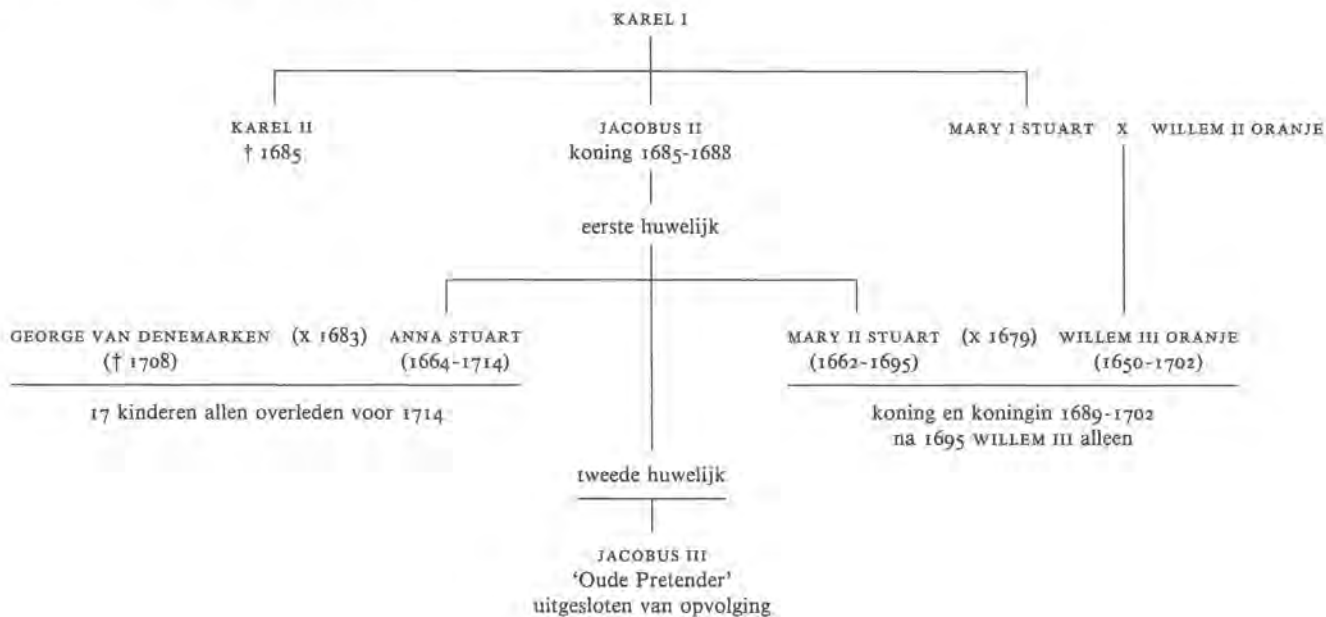
2 |
GIDEON (I)
huwt een dochter van
Menno van Houwerda

BILLAGI II: STAAT VAN DIENST MENNO VAN COEHOORN

<i>nr. Commissieboek inv. R.v.St. en folio</i>	<i>commissie datum</i>	<i>plaatsing sedert</i>	<i>rang</i>	<i>functie en legeronderdeel</i>	<i>aantekening</i>	
—	—	26-11-1659	luitenant	—	geen commissie	
—	—	27-4-1660	kapitein	staat mogelijk in verband met nr. 1; zou dan kunnen betekenen: geplaatst sedert 27-4-1660	geen commissie	
1	1.01.25- 1528-166vso	4-10-1660	27-4-1660?	kapitein	neemt compagnie over van zijn vader, Goseweyn van Coehoorn: geen regiment vermeld	slag bij Seneffe 11-08-74; beleg van Grave tot 26-10-74
2	1.01.26- 1530-176vso	21-11-1674	26-10-1674	majoor	regiment van de kolonel Burmania	slagen bij Mont-Cassel 1677; St. Denis 1678
3	1.01.28- 1532-19	8-12-1681	22-2-1679	kolonel- commandant titulair	regiment Nassau-Friesland van stadhouder Hendrik Casimir II; krachtens resolutie Friesland geplaatst sedert 22-2-1679 als majoor; commissie 6-12-1681 geeft aan dat Coehoorn 'tot noch toe sergeant major' in het regiment was; hij heeft dan bijna 3 jaar als majoor de functie kolonel-commandant uitgeoefend	2 bats., 25 cien., sterkte 2522 man SL VI 164 in de marge n(ota): <i>Coll. Titulair op Vriesldt.</i> HS 7-9; Sypesteyn 73-74 slag bij Fleurus 1690
4	1.01.28- 1532-307	3-8-1691	21-11-1690	kolonel	regiment Coehoorn als opvolger van A. G. graaf van Limburg Stirum en Bronkhorst, die bij Fleurus is gesneuveld; op 10-8-1695 over op Goseweyn Theodoor en op 28-10-1695 op Gideon van Coehoorn	Sypesteyn 73-76 SL VII 319 Namen 1692
5	1.01.29- 1533-39 vso	26-7-1692	—	generaal- majoor inf.	'S' Major oft wachtm'-generael over alle de Infanterie'; op recommandatie van Willem III	1692-1694 versterkingswerken Luik; vraagt ontheffing wegens kritiek; Sypesteyn 79-81
6	1.01.29- 1533-177/8	4-11-1695	16-10-1695	ingenieur- generaal	'Ingenieur-Generael der fortificatiewercken deser landen' als opvolger van Du Puy de l'Espinasse, die in september aan verwondingen is overleden.	Sypesteyn XIV-XV; 106 aant. 6 HS 12-15

7	1.01.29-1533-178	4-11-1695	10-8-1695	kolonel	kolonel Regiment Oude Gardes op Holland in plaats van wijlen Johan van Beaumont; wordt nu regiment Oude Gardes Van Coehoorn, gerepartieerd op Holland	Van Beaumont is op 9-8-1695 overleden; Ringoir, <i>Afstammingen en voortzetting der Infanterie-69</i>
8	1.01.29-1533-178 vso	4-11-1695	6-9-1695	kapitein	in plaats van de luitenant-kolonel en kapitein Theodore de Fabrice, gerepartieerd op Utrecht	geen regiment genoemd; De Fabrice sneuvelde bij Namen. Ringoir, <i>Hoofdofficieren Infanterie-71</i>
9	1.01.29-1533-178 vso/179	4-11-1695	13-9-1695	lt.-generaal infanterie	op recommandatie van Willem III	HS-15; Sypesteyn 113
10	1.01.29-1533-246/246 vso	18-11-1697	—	meester-generaal artillerie	wegens vrijwillige afstand van Van Tettau	HS 15 en 22/23; Sypesteyn aant. 5, blz. 104. Van Tettau wordt lt.gen. en gouverneur Sluis; sneuvelt 1703
11	—	18-7-1701	22-6-1701	gouverneur van Sluis en Staats-Vlaanderen	volgt Ferdinand Willem, hertog van Wurtemberg-Teck op, die in 1698 Van Tettau opvolgde	sl. VII 405

Willem III was door zijn koninklijke afkomst van Karel I sterk betrokken in de Engelse troonopvolging.² Zijn vrouw en schoonzuster waren beiden protestants opgevoed. Hun vader, Jacobus II was naar de Rooms-Katholieke Kerk overgegaan, wat in Engeland voor grote problemen zorgde. Het werd belangrijk geacht dat Anna met een protestant zou huwen. In dit beeld zou Hendrik Casimir hebben kunnen passen, evenals het in de huispolitiek van de Oranjes zou hebben gepast.

Menno van Coehoorn zou onbewust een schakel zijn geweest in een onberekenbare reeks ontwikkelingen met verstrekkende gevolgen ook voor de Nederlanden indien zijn missie wel ware geslaagd.

De geschiedenis zou geen *Johan Willem Friso*, prins van Oranje, als opvolger van Willem III hebben gekend en mitsdien geen Oranje-Nassaudynastie die van hem afstamt. Zou een huwelijk, zoals Willem III voor ogen stond, aan Anna wel een zoon of dochter als troonopvolger hebben geschonken, dan was de Engelse troon aan het Huis Hannover voorbijgegaan en zou het land geen 'Victoriaans tijdperk' hebben beleefd met de grote invloed die de wereld daarvan ondervond. Doch de geschiedenis volgde haar eigen loop.

1 Genealogieën Weber Baldamus en Barstra;

2 Winston Churchill, in *De geschiedenis der Engels sprekende volken* (Elsevier vertaling 1956 d. II 282, 289 e. a.).

MENNO VAN COEHOORN IN DE PRAKTIJK VAN DE VESTINGBOUW

door J. S. van Wieringen

Menno van Coehoorn was in zijn vak een veelzijdig man. Hij begon zijn loopbaan als infanterist, maar werd al spoedig bekend als artillerist en genist. Hij werkte mee aan de modernisering van de Staatse artillerie, die in de oorlog van 1672 het had moeten afleggen tegen de Franse. In 1685 publiceerde hij zijn inzichten over de inrichting van vestingen, die vrijwel onmiddellijk toepassing vonden in de praktijk van de Nederlandse vestingbouw.

Reeds in 1688 maakte Johan Alberdingh een ontwerp voor de vergroting van de vesting Willemstad. Dit (niet uitgevoerde) ontwerp volgt de inzichten van Van Coehoorn. Nog sprekender blijkt zijn invloed bij Sas van Gent. Vanaf 1680 werd deze vesting geheel vernieuwd, aanvankelijk volgens de door Menno van Coehoorn bestrede Franse methode. Tien jaar later was de westelijke helft klaar. Later is de oostelijke helft voltooid volgens een nieuw ontwerp van Du Puy de l'Espinasse uit 1694, waarin Menno van Coehoorns opvattingen waren verwerkt. Op de plattegrond blijkt dit uit de smallere grachten en bredere bastionsflanken, waardoor de hoofdwal beter werd beschermd tegen vijandelijk vuur en de batterijen van de aanvaller beter konden worden bestreden.

In 1695 kreeg Menno van Coehoorn een nog grotere invloed op de Nederlandse vestingbouw na zijn aanstelling tot 'Ingenieur Generael der Fortificatiewercken deser Landen'.

Allereerst bouwde hij in deze functie een vast korps militaire ingenieurs op. Al spoedig, vanaf december 1697, zou hij ook de grondslag leggen voor een nieuw, samenhangend verdedigingsstelsel voor de hele Nederlandse Republiek. De toen door hem gelanceerde ideeën zijn tot in onze eeuw terug te vinden in de Nederlandse militaire geschiedenis. De aanleiding hiertoe was de toenmalige gespannen internationale toestand. In 1667 was Frankrijk begonnen aan een veroveringspolitiek ten koste van de omringende landen, waaronder de Noordelijke Nederlanden. Bij de Vrede van Rijswijk (20 september 1697) had het een deel van zijn veroveringen weer af moeten staan, maar dit betekende geen wijziging in het beleid: de Franse koning Lodewijk XIV wachtte alleen noodgedwongen op een gunstige gelegenheid om de oorlog te hervatten.

Verbetering van de vestingen

Eind 1697 kreeg Menno van Coehoorn opdracht om een plan te maken voor de verdediging van de grenzen van de Republiek. Net als in zijn boek over vestingbouw benaderde hij dit onderwerp op wetenschappelijke wijze: uitgaande van de aan de grensverdediging te stellen eisen kwam hij tot een nieuw concept. Een opmerkelijk resultaat, maar als het daarbij was gebleven zou er nog

weinig opvallends zijn gebeurd: sinds de Fransen in 1674 de Republiek ontruimd hadden, was er geen gebrek aan verdedigingsplannen geweest. Ze hadden alleen weinig bruikbaar opgeleverd. Menno van Coehoorn heeft echter kans gezien binnen vier jaar de grenzen zo ver te versterken dat, toen in 1702 de Fransen opnieuw binnenvielen, de verdedigingswerken voor het eerst in dertig jaar in een redelijke staat waren.

Om zijn werk op dit gebied naar waarde te schatten, is het leerzaam de Nederlandse vestingbouw in de voorafgaande jaren, van 1672 tot 1697, kort weer te geven. Na de Vrede van Munster in 1648 werd alle aandacht opgeëist door de zee-oorlogen met Engeland. Aan de vestingen aan de landsgrenzen werd niets gedaan. Bij de Franse inval van 1672 stortte de grensverdediging dan ook snel ineen. Het scheelde weinig of de Fransen hadden Den Haag ingenomen. Op het nippertje werden ze tussen Woerden en Gouda tot staan gebracht en het duurde nog twee jaar voor ze de Noordelijke Nederlanden ontruimden. Als gevolg van deze ervaring is er tussen 1676 en 1688 op grote schaal gewerkt aan de verbetering van de Nederlandse vestingen. Dit dure project is voortijdig geëindigd door geldgebrek en corruptieschandalen.

Men had echter geluk: van 1674 tot de Vrede van Nijmegen in 1678 en opnieuw tijdens de Negenjarige Oorlog van 1688 tot 1697 werd de strijd tegen de Fransen uitgevochten buiten de landsgrenzen, in de Spaanse Nederlanden. Voor een volgende oorlog kon men daar echter helemaal niet meer op rekenen. De kinderloze Spaanse koning Karel II was ziekelijk en het Franse koningshuis maakte aanspraak op opvolging. Als die opzet doorging zouden de Spaanse Nederlanden in Franse handen komen. Het Franse leger – toen het sterkste van Europa – zou dan van de kust tot en met Venlo langs de zuidgrens van de Republiek staan.

Aan de zuidgrens lag alleen een aantal verouderde vestingen. Wel was in 1679 begonnen aan enkele verbeteringen in Breda en 's-Hertogenbosch en aan de totale vernieuwing van Sas van Gent en Grave. Dit alles had miljoenen gekost maar weinig opgeleverd. Bij het uitbreken van de Negenjarige Oorlog in 1688 waren Sas van Gent en Grave – na bijna tien jaar graven en metselen – nog lang niet klaar. Op 15 juli 1688 werd daarom een nieuw bouwprogramma vastgesteld, dat vier miljoen gulden zou moeten kosten. Ook in 1691, 1692 en 1694 is er sprake van allerlei plannen. In 1692 zijn er inderdaad werken aanbesteed in IJzendijke, Sas van Gent en Breda. Door geldgebrek kwam er echter weinig blijvends tot stand.

Zwakke zuid- en oostgrens

Het ging echter niet alleen om de zuidgrens. Achter de zuidelijke lijn van zwakke vestingen lagen rivieren en zee-armen, die een aanvaller moest oversteken om Holland, het hart van de Republiek, te bereiken. In zoverre was de zuidgrens dus nog vrij goed te verdedigen. Aanvallers uit het zuiden hadden dan ook vanouds de neiging om vanuit Staats Brabant de aanval niet voort te zetten in noordelijke richting, maar om de oostelijke flank van de rivierenlinie heen te trekken. Inderdaad, de enige keren dat aanvallers tot in het westen van ons

land waren doorgedrongen, hadden ze deze weg gekozen: in 1572, in 1629 en in 1672.

In dit licht bezien was aan de oostgrens de toestand nog zorgwekkender dan in het zuiden. Langs de IJssel was na 1672 maar heel weinig aan de vestingen gedaan. Het werk moest worden betaald door de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel, die voortdurend achter waren met hun bijdragen. In 1679 zijn er nog plannen gemaakt om de vesting Kampen te moderniseren, maar deze zijn niet uitgevoerd.

In het noordoosten was na zes jaar delibereren in 1687 begonnen met de aanleg van dijken om het opdrogen van de moerassen langs de grens tegen te gaan. Tijdens de Negenjarige Oorlog maakte men een begin met het afgraven van de hoogten bij Helpman, die dicht voor de wallen van Groningen lagen.

Voor Nijmegen en de IJsselsteden bleef het bij plannen.

Prioriteiten

Menno van Coehoorn stond dus voor een bijna onmogelijke taak. Niet alleen moest ongeveer vierhonderd kilometer grens worden versterkt, het moest ook nog op korte termijn gebeuren. Het bouwen van volledig nieuwe vestingen, zoals vanaf 1676 in Naarden, Grave en Sas van Gent was geprobeerd, kon men vergeten. De bouw van een gebastioneerde vesting kostte in de tijd van het Oudnederlandse stelsel met zijn aarden wallen al enkele jaren. Na 1672, toen voor de stormvrijheid met baksteen beklede wallen werden geëist, was de bouwtijd opgelopen tot ongeveer tien jaar; de nieuwe vesting Naarden kan hier als voorbeeld dienen: 1676 tot 1685. Zo lang mocht het niet duren, want de Spaanse koning kon ieder ogenblik overlijden.

Tijdens het project van 1676-88 had men zich laten verleiden een aantal vestingen geheel nieuw te bouwen: Naarden, Grave en Sas van Gent. Beide laatste waren zelfs niet eens afgebouwd. Menno van Coehoorn vermeed dit gevaar door zoveel mogelijk van het bestaande te behouden en alleen de zwakste plekken te versterken. Ook verviel hij niet in een andere fout van zijn voorgangers, die wel een paar zwakke plekken hadden aangepakt maar vele andere lieten bestaan. Hij ging er terecht van uit dat het geen zin heeft om de voordeur te vergrendelen als de zij- en achterdeur open blijven staan. Dit hield overigens in dat een groot aantal werken op vele, ver van elkaar gelegen plaatsen, tegelijk moest worden uitgevoerd. Het kwam dus goed van pas dat hij sinds kort een kundig en betrouwbaar ingenieurskorps had opgebouwd.

In november 1697 besloten de Staten tot versterking van het Zuidelijk en het Oostelijk Frontier, zoals de zuid- en oostgrens toen werden genoemd. Het plan van 1688 zou moeten worden afgemaakt met topprioriteit voor Bergen op Zoom, de vestingen aan de IJssel, Coevorden en Groningen. Op 28 december kreeg Menno van Coehoorn opdracht de Frontieren te inspecteren en voorstellen te doen tot verbetering. Hij werd bij zijn inspectie vergezeld door twee ervaren ingenieurs, de luitenant-kolonels Johan Alberdingh en Johan Vleugels, en enkele leden van de Raad van State.

Al op 18 april 1698 diende Van Coehoorn verbeteringsvoorstellen in voor

een groot aantal vestingen. De Raad van State stelde drie dagen later de prioriteiten vast: meteen beginnen met de verbetering van Bergen op Zoom, Zutphen, Coevorden, de inundatie bij Zwolle en de bouw van de linie van Helpman bij Groningen. Breda, Grave en Maastricht zouden later aan de beurt komen. Ingenieur Vleugels ging met deze voorstellen naar Engeland om ze aan de koning-stadhouder voor te leggen. Op 20 juni ging deze akkoord, en op 30 juni werd vier miljoen gulden aangewezen voor de uitvoering. Dit bedrag kwam uit drie bronnen:

- f 800.000 was nog over van een bedrag van f 3 miljoen dat de Verenigde Oostindische Compagnie had beloofd voor de verlenging van haar octrooi;
- f 259.000 uit de achterstallige bijdrage van de provincie Friesland aan het vestingbouwprogramma van 1688;
- de rest - dat was dus 73% van het totaal! - uit lening.

Nog geen maand later, op 23 juli, was men al volop aan het werk. In Bergen op Zoom werkten onder directeur Johan Vleugels de ingenieurs Balthasar Hazard, Guillaume le Vasseur des Rocques, Lucas de Mée, Abraham Gerardin, Marten Longuehayne en François Everard. Voor het Oostelijk Frontier was Johan Alberdingh directeur. Onder hem werkten te Zutphen en Zwolle de ingenieurs Coenraad Conradi, Pieter de la Borde, Theodore de Bayonville, Bartel Bruyst en Herman Queijssen. Deze lijst namen lijkt erop te wijzen dat de Staten veel hugenoten in dienst hadden die na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 Frankrijk waren ontvlucht.

Samenhangend verdedigingsstelsel in het zuiden

Wat tot nu toe was gebeurd, was niet anders dan het gebruikelijke in tijden van dreigend gevaar: de tekortkomingen van de bestaande vestingen werden geïnventariseerd en er werden werken begonnen om ze op peil te brengen. Maar Menno van Coehoorn ging een belangrijke stap verder. Het begon in Staats Vlaanderen, het tegenwoordige Zeeuwsch-Vlaanderen. Op 27 november 1698 gaf de Raad van State opdracht aan Menno van Coehoorn om de verdedigingswerken in Staats Vlaanderen te inspecteren en voorstellen te doen voor hun verbetering.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was dit gebied voortdurend in de frontlijn geweest. Toen was de vijand eruit gehouden door in het wilde weg gestelde inundaties, die enorme offers hadden gekost. Menno van Coehoorn maakte nu een plan om met een linie van vestingen en forten, verbonden door zorgvuldig voorbereide inundaties, hetzelfde te bereiken, maar dan zonder het gehele gebied onbewoonbaar te maken. Deze linie zou zich langs de hele grens uitstrekken van de Noordzeekust bij Sluis tot de Schelde bij Hulst. Op 29 oktober 1699 bracht hij hierover rapport uit en op 30 juni 1700 volgde een uitgewerkt voorstel, dat werd begroot op f 257.356. Vier maanden later, op 26 oktober, besloot de Raad van State dit ontwerp uit te voeren.

Ook de rest van het Zuidelijk Frontier werd op deze wijze uitgebouwd tot een samenhangend verdedigingsstelsel, verankerd aan de vestingen Bergen op

Zoom, Steenberg, Breda, Geertuidenberg, 's-Hertogenbosch en Grave. Uitgebreide inundaties konden hier worden gesteld tussen Bergen op Zoom en Geertruidenberg, bij 's-Hertogenbosch en Grave en, bij hoge rivierstanden, tussen Geertruidenberg en Grave. Er bleven maar enkele doorgangen over, die door forten en linies van veldversterkingen werden afgegrensd. Het geheel was op deze wijze veel sterker dan de som der delen. Zo kreeg Breda, dat zwak was doordat het bij een beleg gemakkelijk omsingeld kon worden, nu achter de inundaties om een goede verbinding met Bergen op Zoom en Geertruidenberg.

Stuwen in Rijn en IJssel

In 1701 volgde, in opdracht van de provincie Friesland, een ontwerp voor de inundatielinie Zwolle-Dollart. Tussen Nijmegen en Zwolle was het Oostelijk Frontier van nature veel minder sterk; in de Nederrijn en de IJssel waren veel doorwaadbare plaatsen die niet onder het bereik van de bestaande vestingen vielen, en inundaties waren maar zeer beperkt mogelijk.

Begin 1701 diende een onbekend gebleven ingenieur een plan in voor verbetering van de scheepvaart op de Nederrijn door de bouw van stuwen in die rivier. In oorlogstijd zouden deze gebruikt kunnen worden voor het inonderen van de Betuwe. Dit plan werd voorgelegd aan Menno van Coehoorn, die onmiddellijk het nut ervan inzag, niet alleen voor de verdediging van de Betuwe, maar ook van de IJssellinie. In maart 1701 stelde hij daartoe voor om, behalve een Rijnstuw bij Arnhem, ook nog drie stuwen in de IJssel te bouwen: bij Doesburg, Zutphen en Wijhe.

Op aandrang van de koning-stadhouder werd er nu haast gemaakt met de uitvoering van deze plannen. Op 28 april kregen Van Coehoorn en Athlone, de bevelhebber van de troepen in de Betuwe, van de Staten-Generaal opdracht de IJssellinie te inspecteren en voorstellen voor versterking van de Betuwe en de IJssellinie te doen. Op grond hiervan stelden de Staten-Generaal op 2 juni f 750.000 beschikbaar voor een groot aantal werken in dit gebied. De Betuwe zou worden afgesloten door twee retranchementen, ter hoogte van Pannerden en Opheusden. De IJsselverdediging zou worden versterkt door aanleg van een dam in de Rijn bij IJsseloord, de drie voornoemde dammen in de IJssel en de bouw van redoutes bij de overblijvende doorwaadbare plaatsen.

Men ging zelfs nog verder, want er werd ook een tweede linie voorbereid. Wij zagen al dat in de Betuwe een retranchement zou komen tussen Waal en Rijn bij Opheusden. Hierbij zou naar het noorden aansluiten een inundatielinie in de Geldersche Vallei van de Rijn tot de Zuiderzee; daarvoor dienden een dam in de Rijn bij Rheden en de verbetering van de vesting Amersfoort.

Aan deze tweede linie is men toen niet toegekomen; wel werd de eerste linie bij Pannerden en aan de IJssel voortvarend aangepakt. Op 8 juni gaven de Staten-Generaal — ondanks de bezwaren van de provincie Gelderland — bevel tot aankoop van materiaal voor de IJsselstuwen. Zo'n stuw zou bestaan uit een kistdam in het rivierbed en een omloopkanaal in de uiterwaard. Op 28 juli werd het retranchement bij Pannerden aanbesteed en op 29 juli een retranchement

bij Doesburg (ter dekking van de daar te bouwen stuw) en redoutes bij de doorwaadbare plaatsen.

Franse dreiging

In de volgende maanden is aan deze projecten hard gewerkt. En niet zonder reden. Op 1 november 1700 was de Spaanse koning overleden. Hij was opgevolgd door een kleinzoon van Lodewijk XIV. Engeland, Oostenrijk en de Republiek keurden dit niet goed, want een samengaan van Frankrijk en Spanje zou het Europese machtsevenwicht volledig verstoren.

Anderhalf jaar lang poogden diplomaten een oorlog te voorkomen door een verdeling van de Spaanse bezittingen te vinden die voor beide partijen aanvaardbaar zou zijn. Maar Lodewijk XIV hield hardnekkig vast aan de volledige Spaanse erfenis.

Franse troepen bezetten de Spaanse Nederlanden, zelfs ook, in mei 1701, de daar gelegen Barrièresteden met hun Nederlandse garnizoenen. Vervolgens bouwden de Fransen hun militaire macht op langs de hele zuidgrens van de Republiek, niet alleen in de Spaanse Nederlanden, maar ook in het gebied van hun bondgenoten, de bisschoppen van Luik en van Keulen.

In oktober 1701 kwam Menno van Coehoorn naar Den Haag om te overleggen over de bouwplannen voor het jaar 1702. Een groot aantal werken was in uitvoering en moest worden voltooid. Bovendien waren er zo veel nieuwe plannen dat het tijd werd om hiervoor prioriteiten te stellen. Op 11 november bepaalde de Raad van State deze op grond van Menno van Coehoorns aanbevelingen.

Er werden achttien projecten – te Sluis, IJzendijke, Hulst, Vlissingen, Veere, Bergen op Zoom, Nijmegen, Arnhem, Doesburg, Zutphen, Deventer, Zwolle, Hasselt, Bourtange en Langakkerschans – aangewezen, waaraan in 1702 zou worden begonnen. Een zevental andere werd voorlopig uitgesteld.

Men was door het hele land nog druk aan het bouwen toen op 15 mei 1702 de oorlog uitbrak die als Spaanse Successieoorlog in de geschiedenisboeken zou komen te staan. De Fransen vielen de Republiek binnen; in juni deden ze een aanslag op Nijmegen. Menno van Coehoorn bevond zich toen in Zeeuwsch Vlaanderen, waar hij op 22 juni 1701 als gouverneur was aangesteld.

De naar ontwerp van Van Coehoorn gebouwde werken

In het voorgaande bleek al dat er onder Menno van Coehoorns bewind als directeur-generaal veel is gebouwd, niet alleen vestingwerken, maar ook dijken, inundatiesluizen en andere waterbouwkundige werken. Door de politieke omstandigheden vond de bouw plaats onder grote tijdsdruk. In de regel werd daarom alleen het meest noodzakelijke gedaan. Bij de vestingen brak hij met het zeventiende-eeuwse gebruik om zwakke punten op te lappen door de toevoeging van hoornwerken. Hij ontwikkelde een eigen stijl, die wordt gekenmerkt door de bouw van een ruime gedekte weg, versterkt met lunetten op de meest bedreigde fronten. Dit was in lijn met de ontwikkeling van de belegeringskunst,

waarin de nadruk, wat de infanterie betreft, steeds meer op de gedekte weg kwam te liggen. In deze ontwikkeling werd de hoofdwal meer het domein van de artillerie. Voor deze taak was de hoofdwal in de Nederlandse vestingen – hoe verouderd de meeste rond 1700 ook waren – meestal nog wel te gebruiken. Vandaar dat Van Coehoorns ontwerpen zich beperkten tot de bouw van een gedekte weg of, in de gevallen dat deze al aanwezig was, tot de modernisering van de bestaande. Een uitzondering is Bergen op Zoom. Het meest bedreigde deel lag hier aan de oost- en zuidoostzijde tussen het Begijne- en het Belvédèrebolwerk. Al in Van Coehoorns eerste ontwerp worden hier niet alleen de verouderde hoornwerken vervangen door een nieuwe gedekte weg, maar wordt ook de bestaande hoofdwal gemoderniseerd. Uiteindelijk werd een nog uitgebreider ontwerp uitgevoerd, waarbij twee geheel nieuwe bastions aan de hoofdwal werden toegevoegd. Of ook dit ontwerp afkomstig was van Menno van Coehoorn is onbekend, maar het leidde wel tot een lange bouwtijd: pas in 1706 naderde het werk zijn voltooiing.

Waar het niet strikt noodzakelijk was, werden de werken niet bekleed met escarp-muren. Dat was het geval bij vrijwel alle forten in de inundatielinies tussen de grensvestingen. Deze aardwerken kwamen doorgaans in één zomerseizoen klaar. Ook bemuurde werken werden in de regel eerst als aardwerk gebouwd. Pas daarna volgde de tijdrovende bouw van de bekledingsmuren. Het was ingewikkelder werken dan tijdens de bouwperiode 1678-88, toen men eerst de muren bouwde en ze vervolgens ging aanaarden. Het grote voordeel van Van Coehoorns werkwijze was echter dat er al snel een verdedigbaar vestingwerk ontstond. Door het uitbreken van de oorlog in 1702 zijn veel werken – vooral lunetten in de gedekte wegen van vestingen – onbemuurd gebleven.

Niet alleen bij de modernisering van vestingen gebruikte Menno van Coehoorn een eigen stijl, hetzelfde geldt voor zijn getenailleerde linies. Dit zijn wallen in zigzagtracé, waar nodig versterkt met lunetten. Hij paste deze toe voor het afsluiten van de wat bredere doorgangen door inundaties en als beveiliging van verschanste legerkampen.

Na deze algemene beschrijving willen wij de onder het bestuur van Menno van Coehoorn gebouwde vestingwerken meer in detail behandelen.

Zeeuwsch-Vlaanderen, 1700-03: Bouw van een inundatielinie die steunde op de vestingen Sluis, Sas van Gent en Hulst. In Sluis werd de gedekte weg gemoderniseerd. Aan de overzijde van het Zwin lagen twee kleine werken, de Kleine Pas en de Grote Pas. Deze werden met elkaar verbonden door een gebastioneerd tracé met natte gracht, ravelijnen, contregardes, tenailles, lunetten en een gedekte weg. Het ten westen van de stad gelegen oude fort Sint-Donaas werd gemoderniseerd en door een 850 m lange communicatielinie met de stad verbonden. Tussen Sluis en Sas van Gent lag de in 1673 geslechte Passegeulelinie. Deze werd in gemoderniseerde vorm weer ingericht. Met het afbouwen van Sas van Gent was, zoals we zagen, al in 1692 begonnen. Het gebied rond Hulst werd versterkt door modernisering van bestaande werken (de Linie van Communicatie Hulst-Moerschans-Zandberg) en de bouw van nieuwe (Grote en Kleine Verrekijker, het Havenfort en de schans Houten Klaas).

Bergen op Zoom, 1702-ca. 1707: Bouw van waterwerken om aan de noordoostzijde van de stad een inundatie te kunnen stellen. Aan deze zijde werd de hoofdwal op het front Noijelles-Begijnebolwerk gemoderniseerd, het ravelijn op de Zoom gebouwd en in de contrescarp een gedekte weg aangelegd, waarin de lunet den Zoom en waarvóór de contregarde Coehoorn. De noordelijke fronten werden versterkt door de modernisering van de gedekte weg, waarin de lunetten Bagijnepunt, Steenbergen, ter Tolen en Boerenverdriet en ervóór een ruim glacis. Aan de westelijke en zuidwestelijke fronten werden in deze periode enkele minder ingrijpende verbeteringen aangebracht.

Steenbergen, 1701-03: Vernieuwing van een in 1672 geslecht kroonwerk, aangevuld met twee contregardes en een enveloppe met wapenplaatsen.

Linie tussen Steenbergen en Breda, 1703: Aanleg van zes redouten aan de Bredase Vaart en veldwerken tussen Mark en Zegge.

Breda, 1700: Aanleg van een contregarde en een stuk gedekte weg.

Linie van Vught, 1701: Getenailleerde linie aangelegd op de droge strook tussen de vesting Breda en de inundatie Breda-Geertruidenberg.

Linies van den Hout en de Munnikenhof, 1701: Getenailleerde linies aangelegd om twee droge stroken in de inundatie tussen Breda en Geertruidenberg af te sluiten.

's-Hertogenbosch, 1701: Verbetering van de buitenwerken Isabella en Anthonie. 1702: Aanleg van een ravelijn voor de Sint-Janspoort.

Grave, 1698: Rivierfront verbeterd. 1699: Dijk tegenover de stad op de rechter Maasoever verlegd. Aanleg van het kroonwerk Coehoorn tegenover de stad op de rechter Maasoever (aardwerk). 1700-1701: Bemuren van het kroonwerk Coehoorn.

Nijmegen, 1701-1702: De hoofdwal wordt versterkt met drie ravelijnen en in de gedekte weg worden lunetten gebouwd. Buiten de stad ontstaat een verschanst kamp, versterkt met vier getenailleerde linies met elk drie tot vier lunetten, op Bottendaal, Steenen Kruis, Kijk in de Pot en de Hunderberg. Het fort Knodsenburg op de rechter Waaloever tegenover de stad wordt versterkt met een getenailleerde enveloppe.

Pannerden, 1701: Aanleg van een retranchement tussen Waal en Nederrijn.

Arnhem, 1700-1702: De hoofdwal wordt versterkt met twee ravelijnen en buiten de vesting wordt een getenailleerde linie van vier lunetten gebouwd.

Doesburg, 1701: Aanleg van een retranchement, de Hoge Linie; dit is een getenailleerde linie van zes of zeven lunetten en twee redoutes.

Zutphen, 1698-1701: Aanleg van twee getenailleerde linies van elk vier lunetten en modernisering van een hoornwerk.

Deventer, 1700-1702: Gedekte weg gemoderniseerd en versterkt met lunetten.

Zwolle, 1698-1702: Aanleg van het Engelse Werk ter versterking van de linie tussen de vesting en de IJssel, bestaande uit twee hoornwerken en twee redoutes.

Hasselt, 1698-1702: Bouw van een dam met penantensluis in het Zwarte Water ten behoeve van de inundatie.

Coevorden, 1698-1702: Modernisering van hoofdwal en gedekte weg en bouw van ravelijnen.

Langakkerschans, ca. 1700: Hoofdwal gemoderniseerd.

Groningen, ca. 1700: Aanleg van de getenaillieerde linie van Helpman met drie lunetten ter afsluiting van de niet te inunderen uitloper van de Hondsrug aan de zuidzijde der stad.

Modernisering van Coehoorns werken

Door het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog in 1702 werden de door Menno van Coehoorn gebouwde werken al snel op de proef gesteld. In juni 1702 bewees het nieuwe geretrancheerde kamp bij Nijmegen zijn nut, toen Athlone daar de Franse aanval op deze stad kon afslaan. Het Brits-Nederlandse leger ging daarna, onder bevel van Marlborough, tot de tegenaanval over en drong de Fransen terug naar de Zuidelijke Nederlanden.

Menno van Coehoorns werkzaamheid tussen 1698 en 1702 heeft zijn sporen nog lang nagelaten. Het Zuidelijk en Oostelijk Frontier zijn in gebruik gebleven tot het einde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, in 1795. Gedurende die tijd is er geregeld aan gebouwd. We zagen al dat er in Bergen op Zoom nog tijdens de Spaanse Successieoorlog aan de vesting is gewerkt. Ook werden van 1705 tot 1710 de buitenwerken van Klundert gemoderniseerd. In Nijmegen bouwde men op voorstel van ingenieur Stuten tussen 1726 en 1748 verbindingslijnen tussen Van Coehoorns lunettenlijnen. De linie tussen Bergen op Zoom en Steenberghe werd uitgebreid in 1727 (en opnieuw in 1758 en 1784). Bij Doesburg legde men in 1727 vóór de Hoge Linie de Lage Linie aan, bestaande uit vijf lunetten en een enveloppe. Het jaar daarop werd in Arnhem de gedeekte weg verbeterd door de aanleg van vijf contregardes en een lunet. In

De vesting Bergen op Zoom tijdens het beleg van 1747; 'd' is het ravelijn op den Zoom (zie ook p. 78 en 79). (afb. uit W. H. Schukking, De oude vestingwerken van Nederland, Amsterdam 1940)

's-Hertogenbosch zijn van 1735 tot 1739 de buitenwerken uitgebreid en in Grave werd in 1736 en 1737 de bedekte weg versterkt met vier lunetten en een enveloppe naar ontwerp van directeur-generaal Hertell. Daarna was de beurt aan Bergen op Zoom waar van 1742 tot 1744 het noordfront ingrijpend werd gewijzigd door het ombouwen van de bolwerken Boerenverdriet, Steenberg en Begijne en twee ravelijnen tot de bastions Gadellière, Hertell, Ginkel, Hoogmogende en Edelmogende. Ook zijn toen de tenaille Van Dun en de lunet Paravicioni aan de vesting toegevoegd. Bij Pannerden is in 1742 een sterreschans gebouwd. Van 1745 tot 1747 is de vesting Steenberg uitgebreid tot de Stelling van Steenberg door de bouw van drie buitenforten. Deventer kreeg in 1756 een hoornwerk en Bergen op Zoom werd in 1778 aan de zuidwestzijde met een contregarde en een ravelijn uitgebreid.

De Grebbelinie, die door Menno van Coehoorn wel was voorgesteld, maar waar het door tijdgebrek was gebleven bij een terreinverkenning, kwam ook aan bod. Bernard de Roy, de ingenieur die samen met ingenieur Passavant de eerste verkenning in 1701 had uitgevoerd, maakte in 1741 een plan voor deze linie. Van 1742 tot 1755 werden de inundatiewerken en enkele verdedigingswerken gebouwd; in 1785 en 1786 zijn hier nog meer verdedigingswerken aangelegd.

Begin van het einde

In 1793 kwam de Republiek weer met Frankrijk in oorlog. Het Zuidelijk Frontier, en later ook de Grebbelinie, werd in staat van verdediging gebracht. Na twee zomerveldtochten, waarin het front heen en weer schoof, kwam in de strenge winter van 1794/95 de beslissing: de Fransen overschreden de bevroren inundaties van het Zuidelijk Frontier en maakten een eind aan de Republiek.

Dit zou het begin van het einde worden voor het verdedigingsstelsel van Van Coehoorn. Het Zuidelijke Frontier verloor al meteen zijn bestaansrecht, omdat Nederland bondgenoot werd van Frankrijk. Rond 1800 werden hier vele werken, vooral forten en kleinere vestingen, opgeheven. Het Oostelijk Frontier bleef nog even in gebruik. Kort voor 1800 is de Grebbelinie uitgebreid en werd bij Zutphen de Linie van Van Hooff aangelegd. In 1807 zijn aan de linies bij Doesburg tenailles toegevoegd, maar daar stond tegenover dat de vestingen Arnhem, Zwolle en Hasselt werden opgeheven.

Na de val van Napoleon ontstond tussen Muiden en de Biesbosch de Utrechtse Linie, die Menno van Coehoorn al in 1701 had voorgesteld, maar waar men toen niet aan toe was gekomen. De nog aanwezige werken van het Zuidelijk en het Oostelijk Frontier bleven alleen formeel bestaan. In het zuiden ging alle aandacht naar de nieuwe barrière die langs de Franse noordgrens werd gebouwd (zie het artikel op p. 142, 'De vestingen van de Zuidelijke Nederlanden . . .') en een ontwerp om het Oostelijk Frontier aan te passen aan de eisen van de tijd ging niet door wegens de hoge kosten. De Belgische opstand in 1830 bracht echter een herleving van het Zuidelijk Frontier. Geertruidenberg werd zelfs hersteld als vesting. Ook na de afscheiding van België in 1839 bleef men hier actief. Modernisering en verbeteringen werden uitgevoerd in Breda (1840) en Grave

(1840-45 en 1853). 's-Hertogenbosch kreeg twee versterkte kampen: Hintham (1838) en Vught (1844-46) en Heusden en Willemstad buitenforten (1860). Het werd echter steeds duidelijker dat Nederland de middelen miste om de lange grenslinies te verdedigen. In de jaren zestig van de vorige eeuw werden daarom de vestingen Vlissingen, Veere, Bath, Bergen op Zoom, Breda, Venlo, Maastricht en Coevorden opgeheven, in de Vestingwet van 1874 gevolgd door 's-Hertogenbosch, Grave, Nijmegen, Groningen, Delfzijl en de IJssellinie.

Deze inkrimping van het vestingstelsel had een grootscheepse opruiming van de door Menno van Coehoorn gebouwde werken tot gevolg. De tijd was er niet naar om iets van deze historisch en architectonisch belangrijke overblijfselen te bewaren. Het was al heel wat als de naam van hun bouwer werd gegeven aan een op de puinhopen gebouwde straat. Toch zijn het niet alleen deze Coehoornstraten, -pleinen en -singels die aan zijn werken herinneren. Bij toeval zijn er enkele aan sloop ontsnapt. Hiervoor verwijzen wij naar het artikel op p. 75, 'Overzicht van de huidige staat van Coehoorns werken'.

IJssellinie van 1951

Het duurde tot 1952 eer de laatste werken van Menno van Coehoorn, de linies van den Hout en de Munnikenhof, als vestingwerk werden opgeheven. Het leek het definitieve einde van de banden tussen Menno van Coehoorn en de landsverdediging. In werkelijkheid werd er echter in dezelfde tijd onder strenge geheimhouding gewerkt aan een project dat rechtstreeks op zijn ideeën terugging.

We zagen al dat Van Coehoorn in 1701 een plan maakte om de IJssellinie te versterken door de bouw van een aantal stuwen. In 1701 en 1702 zijn de bouwmaterialen daarvoor ter plaatse opgeslagen. In 1951 werd tijdens de Koreaanse oorlog dit plan in nog iets uitgebreider vorm weer opgevat, het plan CD. Waal en Rijn zouden worden opgestuwd om de oostpunt van de Betuwe te inunderen en het peil van de IJssel te verhogen, zodat ook daar omvangrijke inundaties – met stromend water – zouden ontstaan.

De stuwen van 1701 heeft men niet in werking hoeven te stellen, omdat de Franse inval al bij Nijmegen tot staan werd gebracht. Gelukkig zijn de werken van 1951 ook nooit in werking gesteld, want ze zouden enorme verwoestingen hebben veroorzaakt, niet alleen in de stromende-inundatiegebieden, maar ook in het achterland dat ze hadden moeten beveiligen. Door de verminderde aanvoer van zoet Rijnwater zou namelijk in de Randstad de verzilting sterk zijn toegenomen. De twintigste-eeuwse IJssellinie heeft geen lang leven gehad: in 1964 is ze opgeheven. Daarna is het grootste deel der werken afgebroken, zodat tegenwoordig alleen bij Nijmegen, in de Over-Betuwe en bij Olst nog enkele overblijfselen zijn te vinden.

MENNO VAN COEHOORN EN DE VESTING NAMEN

De redactie was voornemens in dit Jaarboek, dat voor een belangrijk deel is gewijd aan onze naamgever, ook een artikel op te nemen over de veldtochten en belegeringen waaraan hij heeft deelgenomen of die onder zijn leiding plaatsvonden.

Het onderzoek dat daartoe moest worden verricht, kon echter niet op tijd worden afgerond. Wij willen bij deze gelegenheid dan ook volstaan met de fotografische reproductie van een hoofdstuk uit het boek *De oude vestingwerken van Nederland* (uit de bekende Heemschutserie, Amsterdam 1940), door W. H. Schukking, waarin twee der meest tot de verbeelding sprekende operatiën zijn beschreven. Die operatiën droegen er in belangrijke mate toe bij dat hij nationaal en internationaal als een groot vestingbouwer en veldheer werd erkend.

Namen verdedigd en herwonnen. (1692 en 1695).

Geraadpleegde bronnen:

Bosscha, Neerland's heldendaden te land.

W. J. Knoop, Willem de Derde, 3e deel (Schiedam 1895).

Jhr. J. W. van Sypsteyn, Geschiedkundige bijdragen, 3e afd. ('s-Gravenhage 1865).

Van Lennep, Moll en Ter Gouw, Nederlands Geschiedenis en Volksleven, XLIV, Menno van Coehoorn. (Leiden 1880).

P. Lazard, Vauban (Parijs, 1934).

De verdediging der vesting in 1692.

In den negenjarigen oorlog, die bij den aanvang van 1692 reeds drie jaren had geduurd en waarin *Lodewijk XIV* en *Willem III* tegenover elkander stonden, was het bezit van de vesting *Namen* in de Spaansche Nederlanden voor beide partijen van groot strategisch belang. Was zij tot dusver tegen Frankrijk een gewichtig bolwerk geweest, hetwelk de Maas en de Sambre beheerschte, bij een verovering zou de vesting een krachtig steunpunt beteekenen in 's vijands rechterflank.

De stad *Namen* was nog geheel omgeven door een zwaren, van torens voorzienen muur en aan de landzijde een breede, gedeeltelijk natte en verder droge,

gracht, doch daarvóór was in de 17e eeuw een reeks van bastionneerde fronten aangelegd, bevattende 7 bastions, eenige lunetten en andere werken, met een gracht en een bedekten weg, die voor de Westelijke fronten zelfs dubbel was. Al die werken waren met muren bekleed, behalve een enkel ravelijn, vóór het front aan den Maasoever, dat de *St. Nicolaaspoort* dekte. De voornaamste kracht der vesting was echter gelegen in het *Kasteel*, gebouwd op een rotsachtige hoogte aan de overzijde van de Sambre, bij de samen-vloeiing van deze rivier en de Maas. Dat kasteel, hetwelk beide stroomen en de stad kon bestrijken, bestond uit het slot, met groote binnenruimte en de eigenlijke vestingwerken (in den vorm van 2 hoornwerken vóór elkaar), alsmede daarvóór, aan de van de rivieren afgekeerde zijde, een fort in den vorm van een onregelmatig kroonwerk, met gracht en bedekten weg, *Terra Nova* genoemd.

Na den slag bij *Fleurus* (1 Juli 1690) waarin de Kolonel *Menno van Coehoorn* acht bataljons aanvoerde en zich door beleid en groote dapperheid onderscheidde, had hij zich om redenen van persoonlijk aard een tijdlang teruggetrokken, maar al spoedig schonk de Koning-Stadhouder hem een regiment en zond hem daarmede naar *Namen* om het Kasteel in den best mogelijken staat van verdediging te stellen. Hiertoe ontwierp Coehoorn op een tactisch gewichtig bergterrein, naar de zijde van de Sambre, een nieuw vestingwerk, zijnde een onregelmatig, aan de achterzijde gesloten, hoornwerk, dat naar den Koning het *Fort William* werd genoemd, maar dat tijdens het beleg van 1692 nog niet was voltooid.

Evenmin was voltooid een op 3 à 400 m. ten Zuiden van de forten William en Terra Nova gelegen vrij groot werk: *La Casotte*, open in de keel, maar voorzien van een *reduit*, dat in de beschrijving der belegering het *duivelshuis* wordt genoemd. (Al de beschreven vestingwerken bij het Kasteel waren gemetseld en bezaten diepe, droge grachten en mijngangen).

Op 25 Mei 1692 deed Lodewijk XIV de onafgebouwde vesting berennen.

De bezetting der vesting bestond uit 8 à 9000 man: Brandenburgers, Hollanders, Spanjaarden en Walen, onder het opperbevel van den prins *De Barbançon*, generaal in Spaanschen dienst.

Hiervan lag Coehoorn met 1500 man in het fort William. Het aanvalsleger, door den Franschen koning in persoon aangevoerd, telde naar schatting 45000 man voetvolk en 33000 ruiters, terwijl dadelijk na de berenning 20.000 schansgravers uit Noord-Frankrijk aankwamen voor het graven van de *circumvallatielinie* (met een uitgestrektheid van 5 mijlen). Bovendien had de Koning den Maarschalk *Luxembourg* opgedragen met een leger van 39000 man den Koningstadhouder, die met een ontzettingsleger naderde, aan de rivier de *Méhaigne*, ten Noordoosten van de vesting, tegen te houden, hetgeen gelukte dank zij de hevige plasregens, vele dagen achtereen, welke de rivier deed zwellen en de bruggen deed bezwijken.

De stad, van de Oostzijde bij het reeds genoemde ravelijn aan de Maas, vóór de St. Nicolaaspoort, aangevallen en bestormd, gaf zich reeds op 5 Juni over en nu moest *Vauban*, Coehoorn's groote tegenstander, die de aanvallen op de vesting met zijn ingenieurs leidde, het fort *William* en *La Casotte* aantasten en bemachtigen, eer hij aan de inneming van het Kasteel denken kon. Daartoe beschikte hij over een artilleriepark van ruim 70 kanonnen en meer dan 50 mortieren.

In den nacht van 8 op 9 Juni werden de aanvalsliepgraven (of zg. *sappen*) geopend tegen beide werken en eenige dagen later openden de batterijen het vuur. 13 Juni werd *La Casotte* bestormd en veroverd, nadat eerst het gepalissadeerde *Duivelshuis*, door 300 Spanjaarden bezet, genomen was. Vervolgens wendde *Vauban* zich met al zijn macht omvattend tegen het nog onvoltooide fort. Coehoorn was de ziel der verdediging: hij vocht en werkte tegelijk aan de voltooiing van het werk en noodzaakte zijn tegenstander herhaaldelijk, zijn stelling en batterijen te veranderen. Aan het hoofd van een 3 à 400 man deed hij bovendien op 17 Juni een uitval op de aanvalswerken, waarbij een groot deel daarvan werd vernield. Onverpoosd werd daarna het fort *William* beschoten totdat op 22 Juni 's avonds om 9 uur een salvo van 6 kanonnen het sein gaf voor de bestorming.

De grenadiers en fuseliers vermeesterden den buitensten en daarna den tweeden bedekten weg en na scherpe gevechten, waarbij Coehoorn ernstig aan het hoofd werd gewond, sloeg men, ten teeken van overgave, de *Chamade*. Op 23 Juni kon de fortbezetting vrij uittrekken.

Het kasteel bood daarna geen krachtigen weerstand meer en werd reeds op 30 Juni door *de Barbançon* overgegeven. Over den afloop van het zoo beroemde beleg, waarbij 3000 Franschen sneuvelden, halen wij hier aan hetgeen *Racine*, die als historiograaf van Lodewijk XIV het beleg medemaakte, op 24 Juni aan zijn vriend *Boileau* schreef (in de vertaling van *Knoop*):

„de Ingenieur die het (fort) heeft ontworpen en die „alles bestuurd heeft wat daar is gedaan, is een Hol- „lander, met name *Coehoorn*. Om de sterkte te ver- „dedigen had hij zich daarin begeben en er zelfs een „graf laten maken, zeggende dat hij daar begraven „wilde worden.

„Met de bezetting trok hij er gisteren uit, gewond „door een bomscherm. Mijnheer de *Vauban* heeft hem „uit nieuwsgierigheid opgezocht en, na hem veel lof „te hebben toegezwaaid, hem gevraagd, of hij meende „dat de wijze van aanval beter had kunnen zijn. De „ander heeft hem geantwoord: dat als hij op de ge- „wone wijze was aangevallen, met loopgraven tegen „de courtine en de halve bastions, hij zich nog wel „veertien dagen langer zou hebben verdedigd, maar „dat, toen de loopgraven hem van alle zijden om- „ringden, hij gedwongen was zich over te geven.”

Een Nederlandsch schilder, *August Allebé*, heeft de door *Racine* beschreven ontmoeting in tegenwoordigheid van den Franschen Koning, in beeld gebracht. Zijn schilderstuk is in het fraaie werk van *Van Lennep, Moll en Ter Gouw* afgebeeld.

De herovering der vesting in 1695 (Afb. XVII).

Voor zijn terugkeer naar Versailles droeg Koning *Lodewijk* aan *Vauban* op, *Namen* zoo sterk te maken dat geen leger ter wereld bij machte zou zijn het te hernemen.

Na 3 jaar had de groote ingenieur inderdaad door de voltooiing van het fort *William*, dat hij *Coehoorn* herdoopte, gedaan wat zijn Hollandsche mededinger had willen doen.

Maar, *Vauban* had meer gedaan: hij had op de hoogten ten Noordoosten van de stad een nieuwe verdedigingslijn, lang 14 à 1500 m aangelegd, bestaande uit vier lunetten, van metselwerk voorzien en in de keel gesloten, voorts had hij *La Casotte* en het Duivels huis in goeden staat gebracht en tusschen

Afb. XVII. De herovering van Namen in 1695.

(Uit: P. L. Muller, Onze gouden eeuw).

eerstgenoemd werk en de werken van Terra Nova een gekazematteerd fort: *St. Esprit*, gebouwd. En om het Kasteel en zijn buitenwerken nog meer tegen een aanval te verzekeren, had Vauban op 600 m voorwaarts van La Casotte, tusschen Maas en Sambre, een verschanste linie in de rotsen doen uithouwen, de „*linie van Vauban*” genoemd.

De bezetting der vesting was thans een 15000 man sterk, het bevel werd gevoerd door den dapperen maarschalk *Boufflers*, nog juist bijtijds erbinnen gekomen met een 7-tal regimenten dragonders, een compagnie mineurs, een compagnie kanonniërs en den bekwamen ingenieur *Mesgrigny*, leerling van *Vauban*. De maarschalk hield zich in het Kasteel op.

1 Juli werd Namen berend door de ruitery van *Athlone* en baron *de Heyde* en den 3den kwam de Koning-Stadhouder met zijn belegeringstroepen, ongeveer 80.000 man, voor de stad. Dat hij de moeilijkheden van het beleg inzag, blijkt uit hetgeen hij op 5 Juli aan den raadpensionaris *Heinsius* schreef: „het garnizoen is zeer sterk en de fortificatiën, inzonderheid aan 't Kasteel, zeer verbeterd, zoodat het een hard nootje zal zijn te kraken”. Het beleg verschilt dan ook in menig opzicht van dat van 1692.

De eerste 8 dagen werden besteed aan het maken eener *circumvallatie-linie* en het leggen van 3 gemeenschapsbruggen, één over de Sambre en twee over

de Maas. In den nacht van 11 op 12 Juli werden de loopgraven tegen de stad geopend door 3 Nederlandsche regimenten onder den Gen.-Majoor *Fagel* (die al spoedig zwaar gewond werd), op hetzelfde front als in 1692. Viel dat jaar de stad reeds in 7 dagen in handen der Franschen, thans duurde het aanzienlijk langer en werd zij eerst op 3 Augustus overgegeven na vele verliezen aan beide zijden. De leiding van den aanval berustte aanvankelijk bij den Ingenieur-generaal *du Puy de l'Espinasse* en den Luitenant-generaal *van Tettau*, doch de Koning-Stadhouder, die met den Keurvorst van *Beijeren* persoonlijk tegenwoordig was, nam haar in de laatste dagen zelf in handen, nadat eerstgenoemde generaal bij een aanval op 27 Juli doodelijk was gekwetst. De koning won daarbij den raad van *Coehoorn* in, destijds generaal-majoor der infanterie, waarna nog dienzelfden dag met den meesten spoed werd aangevangen met den aanleg van een groot aantal batterijen; reeds 29 Juli stonden aan de overzijde van de Maas, nabij de voorstad *Jambes* 12 mortieren, tegenover de *St. Nicolaaspoort* 2 groote kanon-batterijen, aan de andere zijde van die poort nog een 4-tal batterijen en voorts nog één van 18 stukken vóór de aldaar gestelde inundatie tot vuren gereed. Van al deze batterijen werd op 2 Augustus een hevig vuur op de stad afgegeven, waarna een stormaanval op de vestingwerken volgde door Nederlandsche en Engelsche troepen. 3 Augustus werd de stad bij verdrag overgegeven en aan de bezetting, welke tot op de helft vermolten was, 2 × 24 uur tijd gegeven om in het Kasteel te trekken.

Inmiddels was op 30 Juli de „*linie van Vauban*“ gevallen, na onder *Coehoorn*'s leiding van 3 zijden met groote onverschrokkenheid te zijn aangetast.

Van toen af konden het *Kasteel* en het *fort Coehoorn* meer van nabij worden bestookt, maar de kracht van den aanval werd eerst volkomen, toen de stad op 6 Augustus door de Fransche bezetting was ontruimd en ook van de stadszijde de aanval kon worden ondersteund.

De bekwaamheid als artillerist van *Coehoorn*, wien de Koning thans overliet, naar eigen inzicht de belegering te besturen, blonk daarbij uit in de keuze van de plaatsen, waar hij in de stad en in den overigen omtrek de batterijen stelde en de vestingwerken beschoot.

Een buitengewoon krachtige artillerie werd hierbij gebruikt, vermoedelijk bij de 200 kanonnen en mortieren. Op 21 Augustus werd daaruit het vuur geopend, den 28sten waren zoowel in het werk *Terra Nova* als in het fort *Coehoorn* de bressen geslagen en 30 Augustus had de bestorming van beide forten en het werk *La Cassotte* plaats, nadat het Kasteel tevoren vruchteloos was opgeëischt. Deze storm slaagde slechts gedeeltelijk en kostte den aanvaller 2000 man, doch de stoutmoedigheid, waarmee hij was uitgevoerd en de vrees voor een tweeden, waartoe de belegeraars zich terstond overal in de bedekte wegen der werken verschanst hadden, maakten een zoo diepen indruk op den Franschen bevelhebber, dat hij aanbood, over het fort *Coehoorn* in onderhandeling te treden. Daar echter Koning *Willem* naar geen voorstellen wilde hooren, dan waarin het Kasteel met al de aanhoorige werken begrepen was, legde Maarschalk *Boufflers* het hoofd in de schoot.

Op 2 September verkreeg de bezetting vrijen aftocht, doch *Boufflers* werd voorloopig in krijgsgevangenschap gehouden.

Als wij nu in de vele bronnen over dit belangrijke beleg de slotbeschouwingen lezen, dan zien wij, dat alle schrijvers het eens zijn over de groote verdiensten van *Menno van Coehoorn* als ontwerper van het plan van aanval, dat voor *Namen* gevolgd is. Hij toonde zich hier, zegt *Bosscha*, de grootste artillerist van zijn tijd. Naast hem had ook de Koning-Stadhouder een werkzaam aandeel aan de belegering en tevens aan de verrichtingen van het leger, waardoor de maarschalk *de Villeroy* genoodzaakt werd, de verdedigers van *Namen* aan hun lot over te laten.

Van Sypsteyn gewaagt van de eervolle plaats, welke de herovering van *Namen* in onze krijgsgeschiedenis inneemt: een gebeurtenis, waarbij voor het eerst een maarschalk van Frankrijk tot de overgave eener vesting werd gedwongen.

Knooph trekt een parallel tusschen *Coehoorn* en *Vauban*, waarbij hij de meerderheid van *Coehoorn* in den vestingbouw onbetwistbaar acht. Als aanvaller van vestingen nam *Vauban* hoofdzakelijk zijn toevlucht tot spade en houweel, *Coehoorn* tot het kanon.

Coehoorn's verheffing tot baron door den Spaanschen koning was een belooning en tevens een getuigenis van zijn Europeesche vermaardheid, maar zijn grootste huldiging is zeer zeker geweest, dat hij na het beleg

van *Namen* op één lijn werd gesteld met *Vauban*.¹⁾
Beide mannen waren, wat vestingbouw en vesting-
oorlog betreft: „sterren van de eerste grootte; noch
vroeger, noch later, zijn zij op dat gebied der krijgs-
wetenschap geëvenaard.”

Bij deze uitspraak van generaal *Knoop* sluiten de
Fransche schrijvers zich aan, hoewel niet zonder eenige
afgunst.

Lazard noemt *Vauban* en *Coehoorn*: „de twee be-
roemdste ingenieurs van hun tijd” en *Michel*, een
andere biograaf van *Vauban*, schrijft, dat *Coehoorn*
door de verovering van *Namen* op den voorgrond
werd geplaatst en in Europa „*de Nederlandsche*
Vauban” werd geheeten.

---

¹⁾ Willem III benoemde *Coehoorn* tot Luitenant-Generaal
en Ingenieur-Generaal der Fortificatiën, welke benoeming op
4 November door de Staten-Generaal werd bevestigd.

OVERZICHT VAN DE HUIDIGE STAAT VAN COEHOORNS WERKEN

door P. J. van der Mark

Voor de belangstellende lezer, die kennis heeft genomen van de door J. S. van Wieringen geschreven bijdrage over de bemoeienis van Menno van Coehoorn met de bouw van werken voor de landsverdediging in de Republiek (p. 56 van dit Jaarboek) kan het interessant zijn te beschikken over een overzicht van thans nog 'in het veld' aanwijsbare werken.

Bij het opstellen van een dergelijk overzicht moet men zich wel realiseren dat veelal nooit met zekerheid is aan te geven welke werken onder Coehoorns persoonlijke leiding tot stand zijn gekomen en bij welke objecten zijn betrokkenheid zich heeft beperkt tot het geven van aanwijzingen, waarbij de uitvoering werd overgelaten aan een korps van aan hem ondergeschikte ingenieurs in vaste dienst.

Het mag bekend worden verondersteld dat Coehoorn na zijn aanstelling tot Ingenieur-Generaal van de Fortificatiën der Verenigde Nederlanden over een groot korps van dergelijke deskundige medewerkers kon beschikken.¹ Slechts in één geval is het zeker dat de aanleg van een nieuwe vesting volledig volgens zijn inzichten tot stand is gekomen: de Vesting Bergen op Zoom, die bij zijn dood, in 1704, nog niet was voltooid en eerst in 1724 kon worden opgeleverd.

In het hierna volgende overzicht is getracht provinciegewijs een opsomming te geven van thans nog in ons land aanwezige vestingen, liniën of restanten daarvan, waarin in elk geval Coehoorns meesterhand valt te herkennen.

Provincie Groningen

Stad Groningen

Het staat vast dat voor de aanleg van de Linie van Helpen (Helpman), ten zuiden van de stad Groningen, het advies van Coehoorn is ingewonnen. De stad Groningen speelde bij de verdediging van de oostgrens van de Republiek een belangrijke rol. Nadat de Staten en de koning-stadhouder Willem III in 1697 Coehoorn hadden belast met het opnemen en zo nodig verbeteren van de bestaande vestingwerken van de gewesten, die, zoals in het rampjaar 1672 was gebleken, maar al te zeer in een verwaarloosde toestand verkeerden, besloot Coehoorn de hooggelegen grond ten zuiden van de stad te beschermen door een getailleerde linie, daar de natuurlijke gesteldheid van het terrein een inundatie, zoals ten oosten en westen van de stad door het opstuwen van het water wel mogelijk was, niet toeliet. Hier paste Coehoorn de regels die hij in zijn boek *Nieuwe Vestingbouw* had ontwikkeld, in de praktijk toe.² Hoewel geheel opgenomen in de uitbreiding van de stad, kan met enige goede wil een enkel restant van deze linie thans nog in het terrein worden waargenomen.

Provincie Drenthe

Coevorden

In 1680 was Coehoorn belast met het uitwerken van plannen voor de verbetering van deze belangrijke vesting. In 1700 werd onder zijn persoonlijke leiding met de modernisering volgens het Nieuwnederlandse systeem een aanvang gemaakt, waarbij de bestaande bastions van oreillons werden voorzien. De reeds in de zeventiende eeuw binnen de vesting getrokken citadel (kasteel) en enkele restanten van grachten en ravelijnen zijn nog aanwezig.

Provincie Overijssel

Zwolle

Van de uit de zeventiende eeuw daterende vestingwerken van deze stad werd op advies van Coehoorn het Eekwalbastion bij de Kamperpoort gemoderniseerd en versterkt door het maken van kazematten onder de aarden wal. Deze kazematten, in de volksmond ten onrechte als 'poternes' aangeduid, zijn tot op de huidige dag aanwezig en worden thans als opslagruimten en garages benut.³

Tussen 1698 en 1701 kwamen onder leiding van Coehoorn nieuwe werken aan de IJssel tot stand ter verbetering van de aldaar bestaande zeventiende-eeuwse gebastioneerde linie naar de rivier. De omtrekken van deze verdedi-

Deel van de Hoge Linie van Doesburg, ca. 1930. (foto: Sectie Militaire Luchtvaarthistorie)

gingslinie zijn nog herkenbaar in het Nieuwe of Engelse Werk, dat in 1828 in een gemeentelijk wandelpark is veranderd.

Provincie Gelderland

Doesburg

Op advies van Coehoorn werd de Vesting Doesburg in 1701 versterkt door een getenaillieerde linie met gracht, contrescarp en zes lunetten: de Hoge Linie, die nog geheel aanwezig is. De aansluiting op de Lage Linie is jaren geleden doorbroken door de aanleg van een verkeersweg.

Zutphen

De uit de zeventiende eeuw daterende vesting werd in 1701 door Coehoorn verbeterd. Buiten de contrescarp kwamen twee getenaillieerde linies tot stand, elk bestaande uit vier lunetten met bijbehorende werken. Van deze lunetten resten thans nog fragmenten, evenals een gedeelte van de gracht langs de huidige Coehoornsingel.

Provincie Zuid-Holland

Brielle

Op advies van Coehoorn begon men in 1702 met een verbetering van de vesting. Zij kreeg in hoofdzaak haar tegenwoordige vorm met negen bastions, waarbij het Oudnederlandse systeem bleef gehandhaafd.

Provincie Noord-Brabant

Bergen op Zoom

Deze vesting was voor de verdediging van het zuidelijk front van de Republiek van zeer grote betekenis daar zij de toegang tot het belangrijke Zeeland en de Ooster- en Westerschelde beheerste. Coehoorn ontwierp een veelomvattend plan voor modernisering, waarin tevens de mogelijkheid werd geschapen aan de noordoostkant van de stad een inundatie te stellen. Helaas rest van deze omvangrijke werken thans nog slechts het ravelijn op den Zoom (gebouwd 1702), nu eigendom van de gemeente. Ten behoeve van de exploitatie werd een toegangsbrug gebouwd en is het terreplein ingericht voor openluchtmanifestaties.

De (te) hoog-opschietende beplanting onttrekt het vestingwerk sterk aan het oog. De in het huidige Volkspark gelegen lunet Coehoorn gaat eveneens schuil onder de overdadige begroeiing (zie de volgende bladzijden).

Linie van den Hout en van den Munnikenhof

Beide liniën, in 1701 naar ontwerp van Coehoorn tot stand gekomen om niet onder water te zetten percelen in de tussen Breda en Geertruidenberg te stellen inundatie te kunnen afgrendelen, liggen fraai in het landschap en zijn aan de beide uiteinden van een lunet voorzien. Helaas zijn zij niet geheel ongeschon-

den bewaard gebleven; de Linie van den Hout wordt doorsneden door een weg en die van de Munnikenhof is verminkt door een afsnijding van één uiteinde ten behoeve van de aanleg van het Markkanaal.

Grave

In 1568 werd deze belangrijke riviervestiging door de Spanjaarden ingenomen. Door toedoen van prins Maurits wordt Grave in 1602 Staats. In 1672 valt de stad onbeschadigd in Franse handen. Na een lange belegering geeft de Franse bezetting zich in 1674 over aan de prins van Oranje. Men mag aannemen dat in 1678 met de bouw van de nieuwe vesting is begonnen. Zie ook het artikel van H. W. Boekwijt in het Jaarboek 1986/87. Tussen 1695 en 1704 heeft Coehoorn wijzigingen aangebracht.

Behalve de uit 1681 daterende Hampoort zijn hiervan nog aanwezig het halfbastion Bekaf met kat en het bastion Kasteel (nu gevangenis). Bovendien werd in 1699 tegenover Grave op de rechteroever van de Maas een voorwerk aangelegd, het kroonwerk Coehoorn. Voor Nederlandse begrippen is een vesting met een apart verdedigingswerk aan de overzijde van een rivier vrij zeldzaam. In het kader van de kanalisatie van de Maas is het kroonwerk Coehoorn later geslecht, maar in de uiterwaarden, op het grondgebied van de Gelderse gemeente Heumen, zijn thans restanten nog herkenbaar. Er bestaan plannen de omtrekken van het kroonwerk te accentueren door het enigszins ophogen van het terrein ter plaatse van de voormalige hoofdwal, en deze te markeren met een boombeplanting. Vermoedelijk bevinden de resten van de voormalige beledingsmuren zich nog in de grond.

Het ravelijn op den Zoom in Bergen op Zoom, ca. 1930. (foto: Sectie Militaire Luchtvaarthistorie)

Met deze opsomming van een tiental objecten in Nederland moet in dit overzicht worden volstaan. Coehoorn heeft ook buiten de grenzen van de toenmalige Republiek werkzaamheden en krijgsverrichtingen op zijn naam staan. Het relaas van zijn veldtochten in Vlaanderen ter bescherming van de zuidgrens, de belegeringen van Luik en Namen, de verovering van Bonn en van diverse steden in het (thans) Duitse Nederrijngebied zouden stellig een extra getuigenis afleggen van zijn buitengewone kwaliteiten als vestingbouwkundige.

Noten

- 1 *Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, J. Sneep (red.), Stichting Menno van Coehoorn, 1982.
- 2 *Gedenkschrift Menno Baron van Coehoorn*, N. Ypey, 1772. Herdruk 1982.
- 3 *'Ach Lieve Tijd', 750 jaar Zwolle en zijn vestingwerken*, Uitg. Waanders, 1980.

Literatuur

- *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*; Stichting Menno van Coehoorn, voorzover verschenen.
- *Kunstreisboek voor Nederland*.
- *300 jaar bouwen voor de landsverdediging*; Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen, 1988.

Hetzelfde ravelijn maar nu zestig jaar later. (foto: Gemeentelijke Archiefdienst Bergen op Zoom)

STICHTING MUSEUM HENKESHAGE

door A. M. J. baron de Girard de Miolet van Coehoorn

Aan de rand van het Brabantse Sint-Oedenrode staat een romantisch uitziend kasteel, Henkeshage. Met zijn muren, torens met kantelen en zijn poortgebouw doet het onecht aan. Terecht en niet terecht. De aangeduide buitenkant dateert uit het midden van de vorige eeuw, maar het hoofdgebouw is een echt oud gebouw. Reeds omstreeks 1350 werd het genoemd.

Een deel van het historische hoofdgebouw biedt onderdak aan het Museum Henkeshage, dat ten doel heeft een beeld te geven van de geschiedenis van de geslachten Van Coehoorn en De Girard de Miolet van Coehoorn, twee roemruchte families. De mannelijke telgen van de families zijn vrijwel steeds wapen-dragers geweest (zie ook het artikel op p. 25) – zeker niet alleen Menno baron van Coehoorn – zodat het museum vooral een militaire sfeer ademt.

Sint-Oedenrode is voor dat doel historisch een goede plaats: niet alleen kocht jhr. P. J. de Girard de Miolet van Coehoorn Henkeshage in 1850 – hij was het die het oude gebouw zijn huidige verschijningsvorm gaf – ook was Coenraad Gideon van Coehoorn (1702-1747) heer van het kasteel Dommelrode, thans het raadhuis van Sint-Oedenrode.

Het Museum Henkeshage presenteert in twee zalen 55 familieportretten en, deels in vitrines, stambomen en documenten, die een indruk geven van het leven van in het bijzonder de meest illustere of meest markante leden van de twee families.

Bij de lezer van ons Jaarboek zal de belangstelling in het bijzonder uitgaan naar Menno van Coehoorn, de vestingbouwer, die dit jaar 350 jaar geleden werd geboren. De familie Van Coehoorn, die van Zweedse oorsprong is, kwam in de Tachtigjarige Oorlog vanuit Duitsland in de Nederlanden en vestigde zich eerst in Groningen, daarna in Friesland en woonde later, wat de familie de Girard de Miolet van Coehoorn betreft, hoofdzakelijk in Noord-Brabant.

Het museum legt niet alleen getuigenis af van deugden, maar ook van de ondeugden van leden van de familie. Een voorbeeld van dat laatste. Johan Jacob van Coehoorn (1734-1785) doodde een schepen van Sint-Oedenrode en werd op straffe des doods verbannen. Hij ging naar de Elzas, waar hij commandant werd van het Regiment Royal Alsace. Zijn broer Menno Theodorus was kapitein in Pruisische dienst en aldus stonden deze twee te velde tegenover elkaar in Frans-Pruisische oorlogen. (Dit 'voorbeeld' werd helaas door verscheidene neven in latere generaties gevolgd.)

Louis Jacques, zoon van Johan Jacob, was brigadegeneraal onder Napoleon, sneuvelde in 1813 en werd om zijn dapperheid zo gewaardeerd dat zijn naam op de Arc de Triomphe te Parijs werd aangebracht.

De familie De Girard de Miolet van Coehoorn is van oude Franse adel, uit de dertiende eeuw, en stamt af van de graven van Toulouse. Om zijn protestants geloof vluchtte Victor de Girard de Miolet naar Nederland. Hij trouwde er met Aldegonde Petronella, dochter van Coenraad Gideon van Coehoorn, heer van Dommelrode en luitenant-kolonel, commandeur van Willemstad. Nadat de Van Coehoorns in de mannelijke lijn in ons land waren uitgestorven, voegden De Girards die naam bij de hunne, wat later met de inlijving in de Nederlandse adel bij Koninklijk Besluit van 6 april 1828 werd bevestigd.

Louis François baron de Girard de Miolet van Coehoorn (1769-1827) was ten tijde van de Franse inval in ons land in 1795 commandant in Suriname. Als luitenant-kolonel ging hij in Engelse dienst over een diende onder Lord Chatham bij de inval in Walcheren in 1809. Nadat Napoleon was verslagen werd hij hoofd inlichtingen bij koning Lodewijk XVIII in Frankrijk, waar hij ook zou overlijden.

Jean Philip baron de Girard de Miolet van Coehoorn, (1794-1872) was generaal-majoor der artillerie en adjudant van koning Willem II, met wie hij zeer bevriend was. Door zijn moedig optreden bij de belegering van Naarden in 1813 en tijdens de Tiendaagse Veldtocht in 1830 verwierf hij achtereenvolgens de vierde en de derde klasse der Militaire Willemsorde. Hij begeleidde Anna Pawlowna, de bruid van Willem II, op haar reis van Rusland naar Nederland.

Het ontstaan van het Museum Henkenshage

Na een restauratie in 1956 van het kasteel Henkenshage, dat een halve eeuw tevoren door de familie De Girard de Miolet van Coehoorn was verkocht en al zestien jaar het eigendom van de gemeente was, is door mevrouw M. E. M. Nehm, geboren jkvr. De Girard de Miolet van Coehoorn, in samenwerking met de schrijver dezes een begin gemaakt met een familiemuseum in de Coehoornzaal van het kasteel.

Op 30 april 1974 overleed de bij de Stichting zo welbekende mevrouw Nehm. Daarna is, in samenwerking met jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland, brigadegeneraal b.d., wiens moeder een zuster van de overledene was, het museum verder uitgebreid, waarbij overleg is gevoerd met de burgemeester van Sint-Oedenrode, mr. G. M. van Oerle.

Op 16 april 1982 werd de akte ter oprichting van de Stichting Museum Henkenshage verleden en op 24 mei vond de opening plaats met als eregenodigde mr. A. M. van Agt, de toenmalige Commissaris der Koningin in Noord-Brabant. Daarbij waren ook bestuursleden van onze Stichting aanwezig.

Tijdens deze voorbereidende werkzaamheden, inclusief het verkrijgen van de nodige financiële middelen naast de financiële steun die mevrouw Nehm had gegeven, werd stad en land – lees: Europa – afgereisd ter aanschaffing van meer familieportretten en documenten voor het museum.

Het museum is geopend van 1 mei tot 1 oktober op iedere zaterdag van 10.30 tot 15.30 uur.

ACCESSEN IN INUNDATIESTELLINGEN

De betekenis en de wijze van aanval en verdediging

door P. C. van Kerkum

1 Inleiding

In de literatuur over de aanval en verdediging van inundatiestellingen wordt het begrip *access* veelvuldig gebezigd. Omdat echter het inzicht in de betekenis van accessen en de wijze van aanval en verdediging niet meer actueel en ook weinig verbreid is, leek het nuttig dit onderwerp in ons Jaarboek te behandelen. Dit vooral omdat van tamelijk veel verdedigingswerken in ons land het ontstaan, de ligging en de inrichting ten nauwste verband houden met een *access*.

In dit artikel zal de betekenis van accessen en, in het kort, de tactiek van de aanval en verdediging daarvan worden belicht. Het onderzoeken van deze materie wordt bemoeilijkt door het feit dat literatuur over dit onderwerp betrekkelijk schaars is. Het gaat hier om een typisch Nederlands onderwerp; de inrichting en verdediging van inundatiestellingen met hun accessen hebben tot de Tweede Wereldoorlog een belangrijke plaats ingenomen in de denkwereld van Nederlandse militairen. In vakkringen in het buitenland was dit daarentegen in veel mindere mate het geval, omdat offensieve operaties in geïnundeerde gebieden daar tot de grote uitzonderingen werden gerekend. Het is tot dusver niet gelukt buitenlandse tactische studies op dit gebied te achterhalen; die hebben overigens blijkens gevonden titels, met name in Duitsland, wel bestaan. Wat het aanvallen van inundatiestellingen over accessen betreft, is men aangewezen op wat men aan eigen zijde dienaangaande veronderstelde.

De behandeling van het onderwerp beperkt zich in hoofdzaak tot de periode van het midden van de negentiende eeuw tot en met de Eerste Wereldoorlog, een tijd waarin de materie hier te lande in het centrum van de belangstelling stond en de meeste publiciteit kreeg.

2 Begrippen

Het woord *access* heeft taalkundig in algemene zin de betekenis van 'toegang'. De publikatie *Vestingbouwkundige Termen* van onze Stichting geeft de volgende omschrijving:

Access: weg of begaanbare terreinstrook die door niet-begaanbaar of voor een aanval ongeschikt terrein voert, b.v. wegen, hoge dijken en kaden, door moerasgebieden of onderwaterzettingen; zie ook défilé.

Bij dat lemma staat: *terreingedeelte dat door de aard van het omringende terrein ontwikkeling tot gevechten niet toelaat, zodat de zich daarin bevindende strijdmacht zeer kwetsbaar is. De diepte van het défilé kan gering zijn (b.v. rivierovergang) of groot (b.v. access in een waterlinie). Zie ook access.*

De beide begrippen blijken ten nauwste aan elkaar verwant en worden soms door elkaar gebruikt; *défilé* is het ruimst.

Over accessen zijn enkele nadere opmerkingen te maken:

1 Het begrip *access* is in de hedendaagse tactiek niet meer gangbaar. Een terreingedeelte dat leidt naar een aanvalsdoel, wordt tegenwoordig aangeduid als *nadering* of *naderingsmogelijkheid*.

2 Behalve wegen en terreinstroken vallen ook waterwegen die een linie of stelling doorsnijden onder het begrip *access*. Ze kunnen voor gevechtshandelingen worden gebruikt, bijvoorbeeld door de inzet van kanonneerboten of stormboten, en vervolgens ook als aan- en afvoerweg ten behoeve van een strijdmacht.

3 Bij accessen kan onderscheid worden gemaakt in hoofd- en nevenaccessen, al naar gelang van hun breedte, belangrijkheid en geschiktheid voor gebruik door gevechtseenheden.

4 Er zij op gewezen dat in sommige situaties sprake is van een meervoudig *access*. Deze nadere aanduiding komt in de oorspronkelijke vaktaal weliswaar niet voor, maar is, ter onderscheiding van enkelvoudige accessen, van belang omdat parallelle hoofd- en nevenaccessen zodanig dicht bij elkaar kunnen liggen, dat de bewegingen en het vuur van de op die accessen optredende gevechtseenheden in direct tactisch verband met elkaar staan. Een rivier, met de dijken en hogere terreinstroken ter weerszijden daarvan, vormt dus een meervoudig *access*, evenals bijvoorbeeld een weg en een nabijgelegen spoorweg.

5 Ten slotte moet worden opgemerkt dat sommige accessen van zodanige breedte zijn dat de verdediging er moet worden ingericht met forten en andere verdedigingswerken, op dezelfde wijze als in normaal terrein.

In deze bijdrage wordt het oog alleen op smallere accessen gericht.

De tekeningen 1, 2 en 3 geven een geschematiseerd beeld van respectievelijk een enkelvoudig, een meervoudig en een bochtig meervoudig *access*.

3 Inundaties en inundatiestellingen

Over het woord *inundatie* vermeldt onze eerder aangehaalde lijst van termen kortweg: *onderwaterzetting voor verdedigingsdoeleinden*.

Een inundatiestelling is dus een verdedigende opstelling van een strijdmacht achter een door inundaties gevormde hindernis.

In vroegere eeuwen kwam men bij het stellen van inundaties eigenlijk niet verder dan het doorsteken van dijken in de hoop dat er een moeilijk te overwinnen waterhindernis zou ontstaan. Gaandeweg werd, vooral hier te lande, het inundatiewezen ontwikkeld tot een verfijnde techniek, waarbij het waterpeil in vergaande mate kon worden beheerst. Op de technische aspecten daarvan, domein van genie en civiele waterstaat, zal hier niet verder worden ingegaan.

Inundaties zullen zo veel mogelijk moeten voldoen aan een aantal eisen.

1 De inundatie dient een maximale hindernis te zijn wat betreft:

- enerzijds de doorschrijdbaarheid van het gebied voor personen, dieren en rollend materieel;
- anderzijds de bevaarbaarheid van het gebied.

Dit impliceert dat een inundatie bij voorkeur een diepte dient te hebben van enkele decimeters. Dit veroorzaakt drassigheid van de ondergrond, waardoor het draagvermogen ervan vermindert, terwijl de zich in het gebied bevindende waterlopen aan het oog worden onttrokken. Zo mogelijk dient de ondoorschrijdbaarheid nog te worden vergroot door draadversperringen en andere obstakels onder water.

Een tactisch belangrijke eigenschap van inundaties is dat deze de aanvaller die zich er toch in zou wagen, als regel weinig of geen dekkingsmogelijkheden bieden. Door de verdediger tijdig uitgevoerde opruiming kunnen dit effect nog versterken.

Het eventueel dichtvriezen van de inundatie doet uiteraard afbreuk aan de betekenis als hindernis. De begaanbaarheid verbetert daardoor aanzienlijk, al blijft het bezwaar van ontbrekende dekkingsmogelijkheden bestaan. De verdediger kan trachten tegenmaatregelen te nemen door het uithakken van sleuven (*opijzen*) of door afwisselend verlagen en verhogen van het peil, waardoor breuken en wakken ontstaan. Deze maatregelen hebben overigens niet altijd, en zeker geen blijvend resultaat.

2 De tijd benodigd voor het stellen van een inundatie dient zodanig kort te zijn dat het gewenste inundatiepeil kan zijn bereikt vóór de komst van een aanval-
ler.

3 De beheersbaarheid van de inundatie dient door het treffen van voorzieningen in vreedstijd te zijn gewaarborgd. Dit impliceert dat de waterkeringen, de inlaat- en afvoerpunten en -middelen zowel in waterstaatkundig als in militair opzicht onder controle van de verdediger dienen te zijn en blijven. Dit is bovendien noodzakelijk ter voorkoming van een mogelijk offensief gebruik van de inundatie door de aanvaller, die door het overvoeren ervan de verdediging in moeilijkheden kan brengen, dan wel de bevaarbaarheid van het gebied kan verbeteren.

Een inundatiestelling als totaliteit dient uiteraard ook te voldoen aan een aantal strategische en operationele eisen. Van groot strategisch belang is het dat de inundatiestelling niet kan worden omtrokken of omvat, dat wil zeggen dat zij aan beide vleugels dient te zijn 'aangeleund', bij voorbeeld aan een zee, een neutraal gebied of aan terrein dat ondoorschrijdbaar of zeer sterk verdedigd is. Ook zal het stellinggebied voldoende faciliteiten dienen te bezitten voor het onderbrengen, opstellen en verplaatsen van troepen en logistieke middelen.

Belangrijk is ook dat de stelling mogelijkheden moet bieden voor uitvallen, tegenaanvallen of zelfs een tegenoffensief. Zodanige mogelijkheden zijn echter veelal omgekeerd evenredig aan de natuurlijke verdedigingskracht van de inundatiestelling.

Een ontwikkeling die zich aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog aftekende, was de mogelijkheid tot het uitvoeren van grootscheepse luchtlandingen achter een verdedigingslinie, dus ook een inundatiestelling. Daarvoor wordt wel het begrip *verticale omvatting* gebruikt. Deze operatievorm blijft in deze verhandeling buiten beschouwing.

De lezer zal zich realiseren dat ideale inundaties en ideale inundatiestellingen niet bestaan. Zo kan er op worden gewezen dat er in onze Nederlandse inundatiestellingen, behalve droog blijvende stroken, ook vrij grote gedeelten voorkomen die bestaan uit veenplassen van een zodanige diepte dat ze wél goed bevaarbaar zijn. Voor snelvallende overzetmiddelen met beperkte diepgang, zoals de in de Tweede Wereldoorlog gebruikte stormboten, vormen zulke plassen technisch gezien een hindernis van mindere betekenis.

4 De organisatie en inrichting van een voorbereide inundatiestelling

De organisatie en de inrichting van een inundatiestelling onderging in de loop van het beschreven tijdvak de invloed van de technische vooruitgang van de wapening en van de tactiek. In het bijzonder de inrichting en de wapening van de forten ondervonden daarvan de gevolgen, die nog aan de orde zullen komen.

In beginsel stond een stelling onder eenhoofdig bevel van een linie- of stellingcommandant. Op grond van geografische en tactische factoren was er een onderverdeling in een aantal groepen, en deze eventueel weer in vakken; in deze laatste lagen, met onderlinge afstanden van enkele kilometers, als regel één of meer forten. Bij een kringstelling, zoals de Stelling van Amsterdam, was er een onderverdeling in respectievelijk sectoren, groepen en vakken.

De troepen die beschikbaar waren voor de verdediging, in eerste instantie de zogenaamde veiligheidsbezetting, konden worden onderscheiden in bezettingstroepen, dat wil zeggen de bezetting van de forten, en bewakingstroepen, zijnde de troepen voor het optreden buiten, eventueel tussen de forten.

De bevelsverhoudingen konden nogal ingewikkeld en onduidelijk zijn. Aanvankelijk stonden bij voorbeeld fortcommandanten niet onder bevel van een groeps- of vakcommandant, maar rechtstreeks onder de liniecommandant. Zij hadden nog tot het begin van de twintigste eeuw vérgaande verplichtingen en bevoegdheden, die nog afgeleid waren van wat vroeger had gegolden voor autonome commandanten van belegerde vestingen; ze deden denken aan die van een gezagvoerder op een groot zeeschip, de schipper naast God. Een en ander was dan niet van toepassing op de buiten de forten optredende bewakingstroepen, die dan ook, buiten de fortcommandanten om, rechtstreeks onder een vak- of groepscommandant konden staan. De onvolkomenheden hebben tot in het begin van de twintigste eeuw voortgeduurd.

Een verdere complicatie deed zich voor wanneer de verdediging werd versterkt met op de stelling teruggenomen troepen van het veldleger. Daardoor kon de troepensterkte sterk toenemen, waarbij dan de commandanten van veldlegereenheden (bijvoorbeeld divisie- of brigadecommandanten) een hogere rang hadden dan de oorspronkelijke groeps- of vakcommandant. De beste en ook veelal – maar niet altijd – toegepaste oplossing was dan dat de bedoelde troepencommandant het bevel overnam, en de oorspronkelijke commandant werd opgenomen in de staf van eerdergenoemde.

Van belang was de keuze van de grenzen (scheidingslijnen) tussen groepen en vakken. Deze konden berusten op geografische factoren, maar ook zijn af-

gestemd op de te verwachten vijandelijke aanvalsassen, zodanig dat deze geheel binnen een bepaald verantwoordelijkheidsgebied zouden vallen. Daardoor kwam dan de verdediging van een rivieraccess, dus met inbegrip van dijken en terreinstroken aan weerszijden, in handen van één commandant. Dit op zich juiste principe strookte echter niet met het gegeven dat voor terugtrekkende grote onderdelen van het veldleger de tactische en organisatorische scheidingslijn – terecht – juist gevormd werd dóór die rivier. Wijziging van de organisatorische indeling van de veldlegereenheden op het moment dat deze, met de vijand dicht achter zich, hun posities in de inundatiestelling innamen, had grote bezwaren. Zo liep er in 1940 bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie een vak-grens midden door de Lek! Een goede oplossing voor dit probleem is, voor zo-ver kon worden nagegaan, nimmer gevonden.

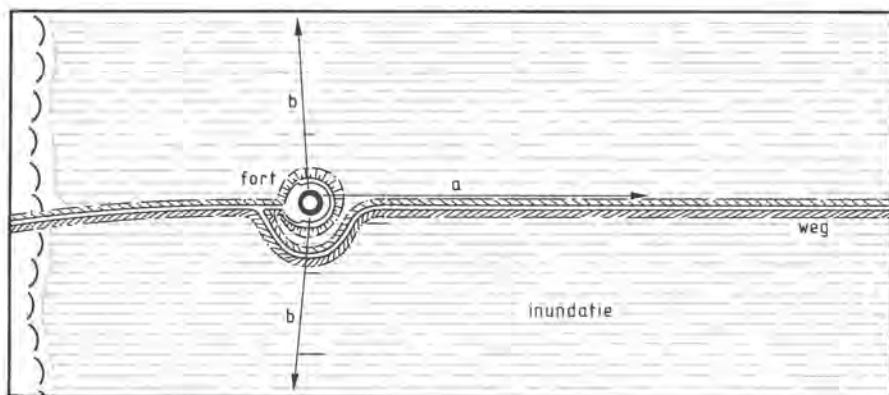
5 Functie en situering van forten met betrekking tot accessen

Het zal zonder meer duidelijk zijn dat bij de verdediging van accessen in een inundatiestelling de hoofdtaak, althans aanvankelijk, toeviel aan forten.

Voor een goede taakvervulling diende een fort zich op een daarvoor tactisch gunstige plaats te bevinden. Die kon zijn:

- hetzij enigszins vooruitgeschoven op het acces zelf; dit was een aanvankelijke oplossing, waarbij dan de toegangsweg om het fort heen werd geleid, zoals op tekening 1, dan wel
- aan de eigen zijde en zo dicht mogelijk bij het acces, zoals op tekening 2; deze methode kreeg in een later stadium meestal de voorkeur.

De plaatselijke situatie speelde bij het maken van een keuze uiteraard een rol. Een meer gecompliceerde situatie deed zich voor bij bochtige accessen zoals te-

Tekening 1: enkelvoudig acces.

De pijlen geven de hoofdschuitschietrichtingen aan.

a = enfilerend vuur voor accesverdediging;

b = groot flankement (klein, respectievelijk grachtsflankement zijn niet aangegeven);

j = voorste lijn aan de rand van de inundatie.

kening 3 laat zien. Om de achtereenvolgende meanders met vuur te kunne beheersen, was een enkel verdedigingswerk niet toereikend, zodat een combinatie van één of meer forten, lunetten, batterijen en dergelijke noodzakelijk was.

Voor de verdediging van brede accessen, dat wil zeggen met een breedte van bijvoorbeeld verscheidene kilometers, waren forten en aanvullende werken noodzakelijk als gold het normaal terrein. Zoals reeds gezegd, valt behandeling daarvan buiten het bestek van dit artikel.

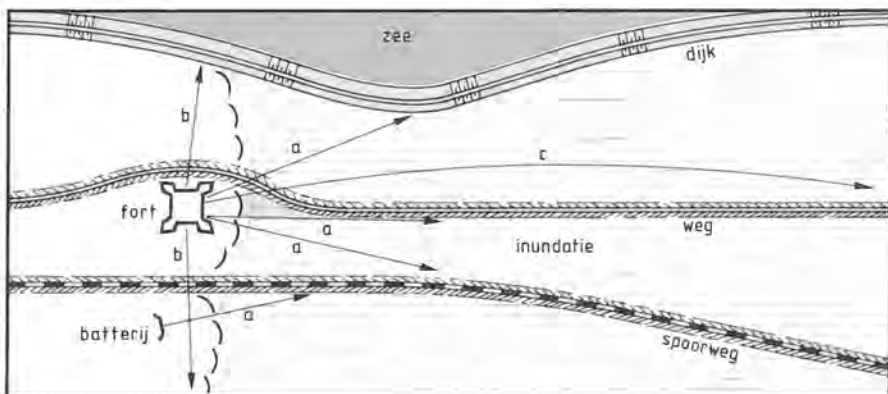
In het eerste deel van de negentiende eeuw was de dracht van de artillerie nog zodanig beperkt dat het veelal niet mogelijk was de overzijde van een inundatie te bereiken, laat staan daar effectief vuur uit te brengen. De taak van de forten kon beperkt blijven tot:

- het in de lengterichting (enfilerend) bestrijken van het acces, en
- de eigen nabijverdediging.

De belangrijkste rol was weggelegd voor de artillerie. Bij de nabijverdediging werd vooral het vuur met kartetsen toegepast. De rol van de infanterie, toen nog uitsluitend met geweren bewapend, was in hoofdzaak beperkt tot de afweer van een vijandelijke stormaanval.

De onderlinge afstand tussen de accesforten kon vrij groot zijn, soms meer dan vijf kilometer. Een aaneengesloten vuurfront werd destijds nog niet nodig geoordeeld.

In de tweede helft van de negentiende eeuw boekte de artillerie grote vooruitgang. Door de toegenomen dracht, uitwerking en nauwkeurigheid kon de strijd met de aanvaller in een veel vroeger stadium worden aangebonden. Langer en

Tekening 2: meervoudig acces.

De pijlen geven de hoofdschuitsrichtingen aan.

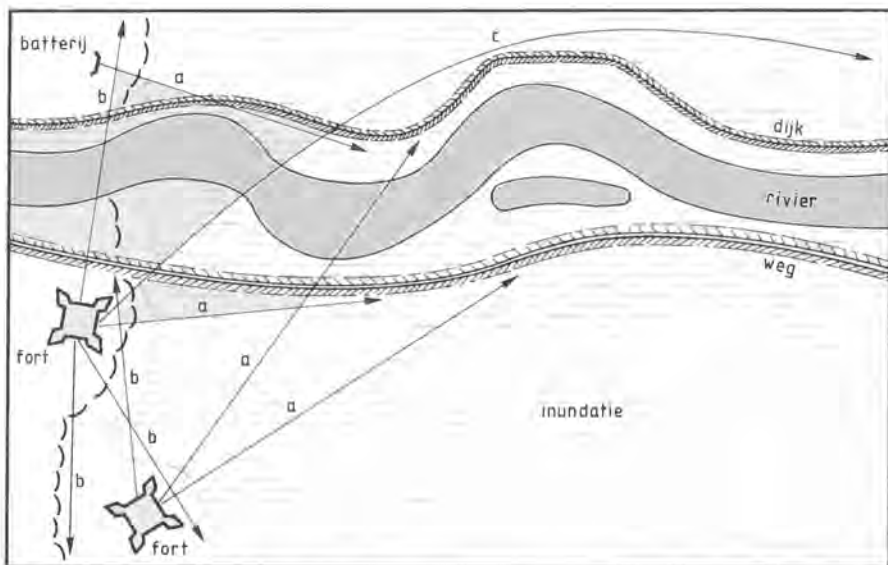
a = enfilerend of echarperend vuur voor accesverdediging;

b = groot flankement;

c = vuur op grote afstand;

j = voorste verdedigingslijn aan de rand van de inundatie.

Tekening 3: meervoudig bochtig acces.

De pijlen geven de hoofdschuitsrichtingen aan.

a = enfilierend vuur voor accesverdediging;

b = groot flankement;

c = vuur op grote afstand;

) = voorste verdedigingslijn aan de rand van de inundatie.

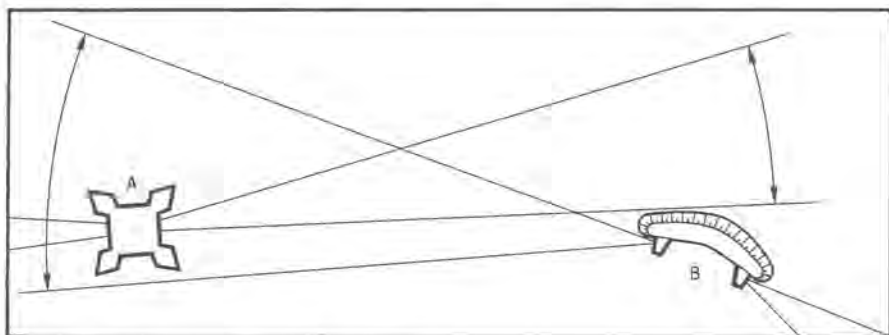
zwaarder geschut, met kalibers tot 12 of 15 cm, en met een dracht tot omstreeks 10 kilometer, kreeg een vaste plaats op de wallen, vooral van de grotere forten. Dit zogenaamde positiegeschut diende primair voor het onder vuur nemen van de opstellingen en installaties van de vijand aan gene zijde van de inundatie. De belangrijkste doelen werden gevormd door de belegeringsbatterijen. Het over en weer bestrijden van elkaars artillerie werd de *geschutsstrijd* genoemd.

Ten behoeve van het vuur op middelbare afstand, met name ter bestrijding van de vijandelijke aanvalswerken (naderingsloopgraven en dergelijke) werd over korter geschut of houwitseren beschikt, met een kaliber van 10 of 12 cm.

Voor de nabijverdediging, veelal in de vorm van flankerend vuur (flankement) werd eveneens kort geschut in gedekte onderkomens (remises) gereedgehouden, dat pas zo laat mogelijk in batterij werd gebracht.

De artilleristische functie van de forten kwam zodoende tot grote ontwikkeling. Omdat voor de diverse taken verschillende soorten geschut in andere opstellingen werden gebruikt, namen de aantallen vuurmonden op de forten sterk toe.

Omdat uiteraard ook de aanvaller meer en beter gebruik kon gaan maken van artillerie, waarbij ook in toenemende mate middelbare en zware mortieren werden ingedeeld, kwam men aan de zijde van de verdediger na enige tijd tot de erkenning dat het positiegeschut op de wallen, ondanks hogere borstwerin-

Tekening 4: vuursectoren groot flankement.

A = gebastioneerd fort met flankbatterijen;

B = fort type Stelling van Amsterdam met traditore kazematten.

gen, en verbeterde zij- en rugwieren (traverses en parados), te kwetsbaar was geworden. Omstreeks het einde van de negentiende eeuw ging men er daarom toe over dit geschut van de wallen weg te halen en over te brengen naar tussen de forten gelegen terreingedeelten. Ter bevordering van de geheimhouding – maar ook om wille van de kosten – werd daarbij afgezien van de aanleg van permanente batterijopstellingen.

Inmiddels was duidelijker behoefte ontstaan aan het met vuur beheersen van tussengelegen terreingedeelten en aan het met vuur ondersteunen van naastgelegen forten. Ten behoeve daarvan kwam het zogenaamd *groot flankement* tot ontwikkeling. Het zijterrein zou daardoor tot voor en soms zelfs achter naastgelegen forten met vuur kunnen worden bestreken. Daartoe kwamen er op de flanken van de forten batterijen van enkele stukken, hetzij in open opstelling of in kazematten. Deze taak werd later zo veel mogelijk overgenomen door het tot ontwikkeling gekomen snelvuurgeschut. Dit betrekkelijk lichte geschut, veelal 6 of 7 cm, werd gekenmerkt door een verbeterd sluitstuk, een inrichting voor het opvangen van de terugstoot en het verschieten van munitie met een eenheidslading. Hierdoor werd een grote vuursnelheid, respectievelijk vuurdichtheid bereikt.

Bij de inrichting van de Stelling van Amsterdam was dit groot flankement tot een hoofdkenmerk geworden. De desbetreffende vuurmonden waren ondergebracht in traditore kazematten aan de keelzijde van de forten. Deze waren aan 's vijands zijde geheel aan het oog onttrokken: met vlakbaanvuur niet, en met houwitzer- of mortiervuur zeer moeilijk te treffen. Tekening 4 geeft een schematisch beeld van het groot flankement.

De opkomst van de mitrailleur zorgde omstreeks de eeuwwisseling voor nog een andere ontwikkeling. Voor het vuur op kortere afstand bleek dit wapen veel geschikter dan het remisesgeschut. Het onder vijandelijk vuur en over het omgewelde fortterrein in stelling brengen van dit logge geschut werd steeds meer een illusie. De kogelregen van het kartetsvuur werd dus vervangen door de vuurbundels van de mitrailleur, en het remisesgeschut verdween van het toneel.

De mitrailleur werd overigens aanvankelijk nog als artilleriewapen beschouwd, maar al spoedig werd dit wapen naar de infanterie overgeheveld.

De artilleristische functie van de forten was over haar hoogtepunt heen. Wat er aan geschut nodig bleef, diende een plaats te vinden in draaibare koepels of hefkoepels, dan wel in goed beschermde flankerende of traditore kazematten. De infanteristische functie van de forten, als stormvrij steunpunt in een verdedigingslinie, nam daarentegen relatief in betekenis toe.

De nog steeds verder toenemende uitwerking en trefzekerheid van de belegeringswapens, en daarbij de opkomst van het luchtwapen, zouden de algemene betekenis van forten verder doen afnemen. De grote concentratie van personeel en materieel op een klein oppervlak, waarvan de locatie de aanvaller tevoren met grote nauwkeurigheid bekend kon zijn, werd in toenemende mate onverantwoord geacht. Verspreide opstelling, het zo goed mogelijk gebruik maken van de dekkingsmogelijkheden die het terrein kon bieden, en zo groot mogelijke mobiliteit kregen de overhand in de tactiek. Omdat de verdedigingsmiddelen ook bij een inundatiestelling steeds meer over de volle breedte van de stelling verdeeld werden, er vrijwel overal vuur van achterwaarts opgestelde artillerie beschikbaar zou kunnen zijn, alsook omdat het gevaar van het treffen van eigen troepen niet denkbeeldig was, rees twijfel aan de zin van het groot flankement met behulp van geschut, en verdween dit omstreeks het einde van de Eerste Wereldoorlog van het toneel. Wél in gebruik bleef het flankerende mitrailleurvuur voor de kortere afstanden vanuit de voorste infanterieopstellingen.

Na de Eerste Wereldoorlog was het goeddeels gedaan met de forten. De bewapening werd verwijderd en de functie van fortcommandant verdween. De eventuele verdediging, met name ook de accesverdediging, werd de taak van de eenheid (bataljon, regiment, brigade) in wier vak het gebied viel. De op tactisch belangrijke punten gelegen forten konden daarbij al dan niet van nut zijn.

Op te merken valt overigens dat de oude werken bij de verdediging van inundatiestellingen hun waarde voor infanteristisch gebruik nimmer geheel hebben verloren. Op tactisch belangrijke punten in de laaggelegen gebieden, die weinig mogelijkheden bieden voor gedekte en ingegraven opstellingen, gaven ze met hun grondmassa's en beschermende onderkomens altijd nog betere mogelijkheden dan het omliggende terrein. Ook thans nog zou verdedigende infanterie er – op bescheiden schaal – ongetwijfeld nog commandoposten, wapenopstellingen of logistieke steunpunten vestigen.

6 Het tussengelegen terrein

Zoals reeds vermeld werd, heeft de verdediging van het tussen de forten gelegen terrein gaandeweg meer aandacht gekregen. De ontwikkelingsgang in de negentiende eeuw was in grote lijnen ongeveer als volgt.

Het overschrijden of doorschrijden van een inundatie met een troepensterkte van enige betekenis werd in de eerste helft van de negentiende eeuw nog prak-

tisch onmogelijk geacht. Inderdaad waren er geen of nauwelijks technische mogelijkheden. De infanteriebewapening bestond bijvoorbeeld nog uit voorlaadgeweren met papieren kruithulzen, die voor een optreden in een natte omgeving zeer ongeschikt waren.

Aanvankelijk kon dan ook worden volstaan met een geringe hoeveelheid troepen, die het gebied door waarneming en patrouillegang onder controle zouden kunnen houden. Deze troepen, die zoals eerder vermeld een tijdlang werden aangeduid als bewakingstroepen, ter onderscheiding van de bezettingstroepen in de forten, konden bestaan uit eenheden van het veldleger die pas ter beschikking van de linieverdediging zouden komen wanneer een aanval daarop op vrij korte termijn te verwachten was.

Toch ging men geleidelijk aan meer rekening houden met de mogelijkheid dat een aanvaller, die in de loop der tijd over betere wapens en munitie, en ook over meer en betere overzetmiddelen was gaan beschikken, er ondanks aanzienlijke moeilijkheden toch op een of andere wijze in zou slagen zich een weg te banen door of over de inundatie. Ook al zouden dat slechts kleine acties zijn voor verkenning of verontrusting, dan wel ter ondersteuning van een hoofdaanval.

Een andere belangrijke reden waarom het tussenterrein meer aandacht behoeftte was dat, zoals eerder geschetst, het vroegere positiegeschut daar moest worden opgesteld. Ook andere geschutopstellingen, bestemd om accessen schuins van terzijde (echarperend) onder vuur te nemen, de neven- en tussenbatterijen, zouden er een plaats krijgen. Al deze artillerie, met haar bijbehorende commando-organen, munitievoorraden enzovoorts, behoeftte infanteristische beveiliging. Hierdoor wonnen de tussengelegen terreingedeelten aan betekenis en er ontwikkelde zich daar een min of meer aaneengesloten verdedigingslijn. Wanneer dan ook nog eenheden van het teruggetrokken veldleger, met daarbij al hun eigen organieke veldartillerie en andere middelen, zich er ter verdediging inrichtten, zou het gebied zelfs het karakter van een volledig uitgebouwde veldstelling kunnen krijgen. Uit de vroegere ijle fortenketen ontstond aldus een linie in de ware betekenis van het woord.

Overigens mag niet onvermeld blijven dat men ook het voorgelegen inundatiegebied actiever in de verdediging ging betrekken. Met geschut bewapende platte vaartuigen (uitleggers), en later met een mitrailleur bewapende vletten, kregen tot taak de watervlakten onder controle te houden en zo veel mogelijk afbreuk te doen aan acties van de aanvaller, hetzij op de inundaties of op de accessen.

Aangezien het in het voornemen ligt in een volgend Jaarboek een gedetailleerde behandeling te wijden aan dit soort vaartuigen en het gebruik ervan wordt hierop thans niet verder ingegaan.

7 De aanval en verdediging van een inundatiestelling

Zoals eerder werd gezegd berust de hierna volgende schets op de vermoedens die gekoesterd werden over de wijze waarop aanvallen van een inundatiestelling in hun werk zouden gaan. Gegeven de zeer moeilijk te overwinnen hinder-

nis die een goede inundatie vormde, zou een aanvaller, hoe dan ook, gebruik moeten maken van bestaande accessen, al dan niet in combinatie met andere ondersteunende acties.

In overeenstemming met algemene strategische en tactische principes, maar vooral door de bijzondere moeilijkheden die een goed uitgebouwde inundatiestelling voor een aanvaller zouden opleveren, zou deze ongetwijfeld trachten na een snelle opmars de stelling bij verrassing te nemen, dus nog vóór de inundaties gesteld en fortificaties in staat van verdediging zouden zijn gebracht.

Op deze eventualiteit wordt hier echter niet verder ingegaan. De beschouwing wordt beperkt tot een normale (geregelde of reguliere) aanval over een enkele as via een enkelvoudig of meervoudig acces.

De principiële moeilijkheden daarbij zijn van tweeërlei aard:

- Bij geringe breedte van een acces kan aanvallende infanterie zich niet of nauwelijks ontplooiën, waardoor de vuurkracht in voorste lijn zeer wordt beperkt. De mogelijkheid tot manoeuvreren, zo belangrijk voor het vinden en uitbuiten van zwakke punten in de verdediging, is nagenoeg nihil. Het tijdens onderbrekingen van de aanval over een weinig dekking biedend acces onontbeerlijke ingraven, zal vooral door hoge grondwaterstand als regel op grote moeilijkheden stuiten.
- De inundatie brengt met zich dat de artillerie van de aanvaller op afstand moet blijven; de breedte van de inundatie kwam eigenlijk in mindering op de normale dracht. In de eerste helft van de negentiende eeuw was het bereik van de artillerie nog slechts enkele kilometers, en dus niet toereikend voor het onder vuur nemen van achter de inundatie gelegen werken. Alleen enkele lichte vuurmonden zouden de infanterie bij het optreden op een acces kunnen volgen. De breedte van een inundatie vormde ook nog een belemmering voor de waarneming en leiding van het artillerievuur. Kabelballons en in een later stadium waarnemingsvliegtuigen zouden op dit punt tot aanzienlijke verbeteringen voeren.

Het is van belang er nog eens op te wijzen dat, wanneer bij een meervoudig acces de onderlinge afstanden niet te groot zijn, de mogelijkheid bestaat om wederzijds vuursteun te verlenen. Voor de aanvaller betekent dit dat, vanaf de lijn waarop de aanval het snelst vorderingen maakt, getracht kan worden uit een gunstige positie de verdediging op de naastgelegen lijn in de flank of zelfs in de rug onder vuur te nemen en de achterwaartse verbinding in gevaar te brengen. Door herhaald en afwisselend uitbuiten van 'faseverschil' kan de aanvaller dan vorderingen maken en op stormafstand van de hoofdverdediging komen. Deze mogelijkheid kan zich vooral voordoen bij meervoudige accessen met een bochtig verloop, omdat de aanvaller dan zelfs geheel in de rug van de verdediger kan komen. Zie tekening 3.

Het chronologische verloop van de aanval op een inundatiestelling werd ongeveer als volgt gedacht.

De aanvaller zou zich in eerste instantie een goede uitgangspositie moeten verschaffen om de aanval over een of meer accessen mogelijk te maken. Daar-

toe moest worden overgegaan tot het terugdringen van voorposten van de verdediger en het vormen van een brede insluitingslijn, ter beveiliging tegen eventuele uitvallen door de verdediger. Breedte was nodig om zo veel mogelijk opstellingsmogelijkheden voor de eigen artillerie te verkrijgen, die dan de verdediging 'met vuur kon omvatten'.

Vervolgens kon worden overgegaan tot het naar voren verplaatsen van de hoofdmacht, waaronder met name de belegeringstrein. Dit was een aanzienlijke artilleriesmacht, veelal bestaande uit een honderdtal meest zware vuurmonden, met al het daarbij behorende personeel, aanvullende uitrusting en munitievoorraden. Het verplaatsen en in batterij brengen van dit logge en omvangrijke deel van de aanvalsmacht was een ingewikkelde en tijdrovende aangelegenheid, die vele dagen en zelfs weken kon vergen. Eerst omstreeks de Eerste Wereldoorlog was ook van de zwaardere artillerie de mobiliteit zodanig verbeterd dat de belegeringstrein niet langer een waar blok aan het been van de aanvaller was.

Het begrip belegeringstrein is overigens na de Eerste Wereldoorlog in onbruik geraakt; de zo veel mobieler geworden zware en zeer zware artillerie ging behoren tot de legerkorps- of legerartillerie, of behoorde tot de vuurmiddelen in handen van het opperbevel.

Tijdens de eerder genoemde aanvalsfase werd ook de hoofdmacht van infanterie en andere wapens in kantonnementen ondergebracht, om zich daar, onder andere door het uitvoeren van verkenningen, voor te bereiden op de hoofdaanval. Vervolgens kon de artillerie van de aanvaller, dus voornamelijk gevormd door de belegeringstrein, de strijd met de verdediger aanbinden. De belangrijkste doelen daarbij waren:

- de permanente verdedigingswerken;
- overige opstellingen en legeringsgebieden van artillerie, infanterie en andere troepen;
- verbindingswegen, bevoorradingsinstallaties enzovoort.

Gezien de buitengewone moeilijkheid om de hoofdverdediging te naderen met infanterie via het acces tot op stormafstand, zou het verkrijgen van vuuroverwicht, en het uitschakelen ('uitdoven') van de vuurorganen van de verdediger in zijn forten, neven- en tussenbatterijen en andere opstellingen van uitzonderlijk belang, maar daardoor ook zeer tijdrovend zijn.

Eerst wanneer voldoende resultaat was bereikt, kon de infanterie, gesteund door genie, en zo mogelijk gevolgd door de lichtere veldartillerie, zich over het acces voorwaarts werken. Tenzij er zich mogelijkheden voordeden om met een betrekkelijk snelle en verrassende actie de verdediging te overrompelen, moest zo'n aanval 'voet voor voet' geschieden. Om tegenstand en hindernissen te overwinnen, zou daarbij vooral gebruik moeten worden gemaakt van nachtelijk duister en elke, ook de geringste, dekkingsmogelijkheid worden uitgebuit. Het kon zelfs nodig zijn dekkingsmiddelen (zandzakken, schilden en dergelijke) mee te voeren.

Nevenacties in het geïndeundeerde gebied, alsook op verderaf gelegen accesen, dienden zo mogelijk de hoofdaanval te ondersteunen, of de aandacht van

de verdediger af te leiden. Ook schijnaanvallen of andere acties konden hiertoe dienen.

Door de langzame gang van zaken zou de verdediger niet in het ongewisse blijven van de bedoelingen van de aanvaller, zodat tegenmaatregelen konden worden genomen, vooral bestaande uit het aantrekken van extra artillerie uit de zogenaamde aanvullingsbewapening. Ook tegenacties over het geïnundeerde terrein met vaartuigen, waaronder uitleggers, behoorden daartoe. Plaatselijke bekendheid in het inundatiegebied kon hier de verdediger tot voordeel strekken.

Slechts door voortdurende uitbuiting van het volstrekt onontbeerlijke vuuroverwicht zou voor de aanvaller een stormaanval op de hoofdverdediging mogelijk worden. De aanval zou dan zijn beslissende fase bereiken met de bestorming van het accesfort en de eventuele nevenwerken. Het was daartoe onontbeerlijk dat de aanvallende artillerie de vuurmiddelen van de verdediger nagenoeg geheel zou hebben uitgeschakeld en dat, wanneer de bouwwijze van het fort dat nodig maakte, eventueel een bestormbare bres was geschoten. In het eerste deel van de negentiende eeuw kon dit slechts door middel van vuur op zeer korte afstand geschieden; later in deze eeuw werd dit ook op grotere afstanden mogelijk.

De aanvallende infanterie diende zo kort mogelijk achter het eigen artillerievuur op te sluiten, zodat de resterende te overbruggen afstand afnam tot — om de gedachten te bepalen — niet meer dan enkele honderden meters. Aldaar, op stormafstand dus, dienden niet alleen zo veel mogelijk infanterie, ondersteunende genietroepen en lichte artillerie, maar ook de nodige hulpmiddelen, in de vorm van stormladders, pioniergereedschap, springmiddelen en eventuele overgangsmiddelen zoals boten, vloten of takkenbossen (*fascines*) beschikbaar te zijn.

Het moge duidelijk zijn dat dit op een smal acces de aanvaller voor schier onoplosbare problemen stelde, en dat het probleem van de accessaanval hier zijn culminatiepunt bereikte. Slechts wanneer de vuurmiddelen en het moreel van de verdediging voldoende aan kracht hadden ingeboet, en de aanvaller zich sterk genoeg voelde, kon tot bestorming worden overgegaan. De uitslag daarvan zou afhangen van de sterkte, de bekwaamheid, de wilskracht en het moreel van de elkaar bestrijdende troepen.

Hoe groot de betekenis ook was van een goede inundatie, en van goed ingerichte verdedigingswerken (zoals men vroeger wel zei: de *dode weermiddelen*), de doorslag zou ten slotte toch worden gegeven door de menselijke factor (de *levende strijdkrachten*).

De val van de accesverdediging behoefde nog niet beslissend te zijn voor het lot van de gehele inundatiestelling. Door aanvoer van versterkingen en het gebruik van verder achterwaarts gelegen verdedigende posities was het in principe mogelijk een afgrenzing te vormen rond het bruggehoofd dat de aanvaller zich had verworven. Wanneer er voldoende tijd was, werden zulke achter de hoofdstelling gelegen afgrenzingen tevoren verkend en waar mogelijk ook voorbereid.

8 Slotopmerkingen

De theoretische behandeling van de strijd om accessen in een inundatiestelling wordt hiermee afgesloten. Het zal duidelijk zijn dat voor ons land, dat voor zijn defensie zozeer was aangewezen op inundatiestellingen, de verdediging van accessen van uitzonderlijk belang was.

Met een uitsluitend theoretische behandeling van de tactiek van aanval en verdediging kon toen noch nu worden volstaan. Het ligt daarom in het voorne-
men in het Jaarboek 1991/92 van onze Stichting een aantal oefeningen alsmede enkele praktische oorlogservaringen de revue te doen passeren.

ACCESVERDEDIGING BIJ HONSWIJK

door J. Ketelaar

Inleiding

Het besluit van koning Willem I tot de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW), of Utrechtse Linie, hield vooral in dat de stad Utrecht binnen onze belangrijkste verdedigingslinie moest komen te liggen. Hiertoe moest deze linie oostelijk van de stad op veelal wat hoger gelegen gronden worden aangelegd, die niet overal onder water konden worden gezet. Bepaalde terreinstroken bleven droog en begaanbaar. Samen met de dijken en dijkjes in geïnundeerd gebied vormden zij even zovele doorgangen door de waterlinie: de accessen. Deze accessen moesten met andere middelen dan water worden afgesloten. Hiertoe verreezen op de accessen forten en andere verdedigingswerken, waarvan de omvang afhing van de grootte en de aard van het acces, en waarvan de constructie meeëvolueerde met nieuwe inzichten en technieken.

Een van de grotere accessen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie was gelegen aan de Noorder-Lekdijk tussen Culemborg en Vreeswijk. Hier kon de in breedte variërende oeverwal niet onder water worden gezet; en de Lekdijk zelf vormde natuurlijk een acces. Op zijn meest oostelijke plaats had het acces een grootste breedte van ongeveer 2 km, en bij het dorpje 't Waal een kleinste breedte van ongeveer 300 m. Daartussen varieerde de breedte door de kronkelige begrenzing van het te inunderen gebied en de 'kromten' van de Lekdijk.

De keuze waar dit acces moest worden afgesloten, viel op een plaats bij de buurtschap Honswijk.

De locatie

Het acces had een totale lengte van ongeveer 10 km, en was bij Honswijk zeker niet het smalst. Honswijk lag globaal halverwege in het acces, maar deze omstandigheid zal in de keuze geen doorslaggevende rol hebben gespeeld. Welke omstandigheden die rol wel hebben gespeeld is, voor zover ik heb kunnen nagaan, toentertijd niet vastgelegd, maar een aantal daarvan kunnen ook vandaag nog worden afgeleid.

Als eerste was daar de afsluiting van de Lek. Deze rivier vormde op grond van haar bevaarbaarheid ook een doorgangsweg door de waterlinie. Zij moest, liefst aan weerszijden, door middel van geschutvuur kunnen worden afgesloten. De afsluiting van het landacces en het rivieracces door middel van één versterkte opstelling (fort) zal vanaf het begin voor de hand hebben gelegen.

Een tweede omstandigheid was de voortzetting van de waterlinie aan de

overzijde van de Lek. Ook hier was sprake van een acces, met aan het begin daarvan de stad Culemborg, die samen met de rivier moest kunnen worden afgesloten. In dit zuidelijke acces lag de keuze over de plaats van afsluiting zeer voor de hand: namelijk daar waar de hoog gelegen Diefdijk, als achterste begrenzing van het geïnundeerd gebied, aansloot op de zuidelijke Lekdijk. Op deze plaats werd de bouw van het Fort bij Everdingen voorzien.

Voor het aan de noordelijke Lekdijk te bouwen fort gold, dat dit in het zicht van Fort Everdingen moest liggen om in samenwerking de Lek te kunnen afsluiten. Deze eis beperkte de plaatskeuze voor het noordelijke fort; afsluiting van het acces aan het begin of op de plaats waar dit het smalst was, kwam hiermee te vervallen.

De plaats voor de inlaatsluis

Een derde omstandigheid was de voorwaarde dat in de Noorder-Lekdijk een inlaatsluis moest worden gebouwd om de gebieden tussen de Lek en de stad Utrecht beter te kunnen inunderen. De capaciteit van de inlaatsluis bij Vreeswijk was onvoldoende, omdat alleen hiermee het stellen van de inundaties te veel tijd zou vergen. Een meer stroomopwaarts (hoger waterpeil) te bouwen sluis zou dit moeten verbeteren. Deze nieuwe sluis zou zich echter in het acces bevinden. Om haar tegen vijandelijke inmenging te beschermen zou ze op of achter de accesafsluiting moeten worden gebouwd.

Uitsluitend voor de inlaatfunctie zou de aanleg op een zover mogelijk stroomopwaarts gelegen plaats het beste zijn. Daar had men echter te maken met een toenemende accesbreedte, de nabijheid van de stad Culemborg, het verliezen van het verband met Fort Everdingen en bredere uiterwaarden. De bouw van de nieuwe inlaatsluis recht tegenover of oostelijk van Fort Everdingen viel af. Meer westwaarts maakte de rivier een vrij scherpe bocht naar het noorden. In deze bocht mondde het afwateringskanaal de Snel uit in de Lek. Dit kanaal kon eveneens benut worden als inundatiekanaal. De zoveel mogelijk stroomopwaarts gelegen plaats voor de nieuwe inlaatsluis was hiermee bepaald.

De afsluiting van het acces zou ook daar, of iets meer oostwaarts, moeten plaatsvinden, echter nog vóór Fort Everdingen.

Van een acceslengte van meer dan 10 km bleef voor de keuze waar dit afgesloten moest worden slechts een stuk van minder dan 2 km over. Binnen dit stuk werd ervoor gekozen het acces bij de inlaatsluis af te sluiten. De nabijgelegen buurtschap Honswijk viel eerst gedeeltelijk en later geheel ten offer aan het te bouwen en ernaar vernoemde fort.

Fort Honswijk 1842-1848

In 1842 werd begonnen met de bouw van Fort Honswijk en de inundatiesluis. Het fort zelf werd aangelegd als een gebastioneerd gesloten aarden werk, dat in 1846 werd voltooid. De totale kosten bedroegen *f* 136.752,—. Ten behoeve van het fort moest een boerderij worden onteigend en gesloopt. Op de plaats

van het fort werd de Lekdijk onderbroken, en de daarover lopende weg om het fort heengeleid.

Het aarden werk omvatte vier bastions, waarvan bastion 1 veel groter was dan de andere, omdat daarin de bouw van de bomvrije toren was voorzien.

Tijdens een werkbezoek van koning Willem II, op 23 september 1843, verleende deze vergunning het fort naar hem te vernoemen. De naam *Fort Koning Willem II* heeft echter nooit ingang gevonden: officiële stukken bleven ongewijzigd, en ook in het spraakgebruik was de aanduiding Fort Honswijk al te zeer ingeburgerd.

De situering van het fort hield in dat het gedeeltelijk binnendijs, in de dijk, en buitendijs (in de Honswijker uiterwaard) werd gebouwd. Vrijwel van het begin af leverde dit problemen op. Hoge waterstanden van de Lek, walafkalving, verzakking en kwelwater vereisten telkens herstel, verbetering en aanpassing van het aarden werk, zelfs tot in 1983 toe. Belangrijke oorzaken hiervan waren de gedeeltelijke ligging in de uiterwaard en vooral het feit dat een deel van de wal tevens als banddijk dienst deed. De steilheid van de wal, in verband met de stormvrijheid, was strijdig met de gewenste glooiing voor een dijklichaam. De dijk had daardoor een te smalle voet.

Zo spoedig als de aanleg van het aarden werk dit toeliet, werd in 1844 begonnen met de bouw van de ronde bomvrije toren, die in 1848 werd voltooid; de kosten bedroegen bij elkaar f 297.022,—.

Gesitueerd in bastion 1 ligt deze toren precies in het hart van de Lekdijk. Met een diameter aan de voet van 43,36 m en een oorspronkelijke maximale hoogte van 17,87 m, was het de grootste bomvrije toren in de waterlinie. De gekanteelde bovenrand stak 14,42 m boven het maaiveld uit. Boven de westelijke ingang prijkte nog een opbouw van 3,45 m. Om de toren lag een 3,5 m brede gracht met ophaalbrug; de toren deed dienst als uitkijkpost, gedekte vuuropstelling (op en in de toren) van licht geschut, logies en bergruimte, en als reduit.

Onder de wal door liep een poterne naar de inundatiesluis.

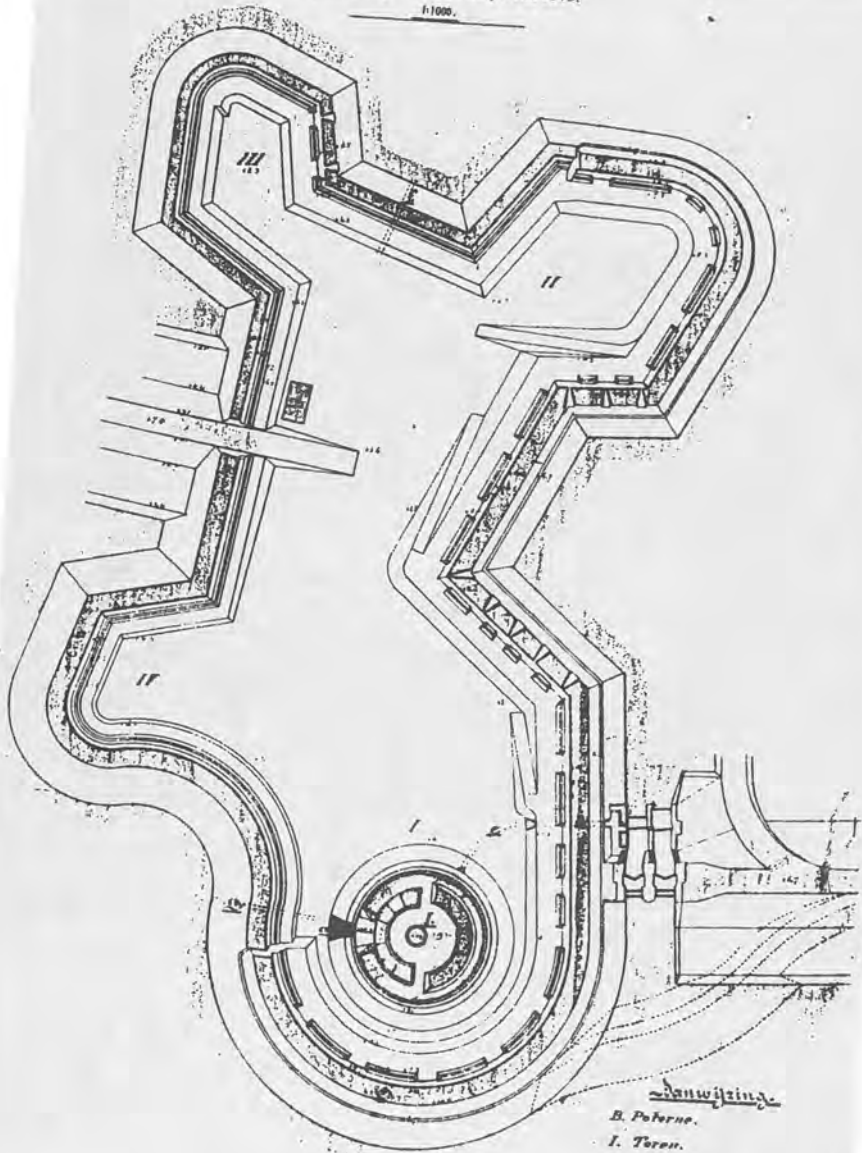
In 1848 zag het fort eruit zoals weergegeven op de tekening op pag. 100.

Het doel van het fort was:

- 1 het bestrijken van het acces gevormd door de Noorder-Lekdijk en de aangrenzende hoge gronden;
- 2 het afsluiten in verband (samenwerking) met Fort Everdingen van het vaarwater van de Lek;
- 3 het verdedigen van de inundatiesluis bij Honswijk.

◀ Op 29 april 1989 om 10.25 uur op ongeveer 3800 m hoogte maakte de Topografische Dienst deze foto van het gebied ten westen van Culemborg. Schaal 1:18100. Op de Zuider-Lekdijk is geheel rechts het Werk aan de Spoel te zien en de dijk in westelijke richting volgend het Fort bij Everdingen. Tegenover het fort, aan de overzijde van de Lek, in noordoostelijke richting, temidden van begroeiing, ligt het Werk aan den Groeneweg. De Noorder-Lekdijk in westelijke richting volgend, komt men bij het Fort Honswijk. Van hieruit loopt in pal kaartnoordelijke richting het inundatiekanaal met de Gedekte Gemeenschapsweg naar het Werk aan den Kortten Uitweg; noordoostelijk van het Fort Honswijk de Lunet aan de Snel. (Foto Topografische Dienst, Emmen)

Fig. 2. Plattegrond van het fort in 1848.
 1:1000.

- aanwijzing*
- B. Powder.*
  - I. Toren.*
  - a. Brug.*
  - 2. Wachtwoning.*
  - c. Duiker.*
  - f. idem.*
  - 13. idem.*

Plattegrond van het fort in 1848.

Lunet aan de Snel

Reeds bij de voorbereidingen tot de bouw van Fort Honswijk moet onderkend zijn dat de bochten in de Lekdijk het de vijand mogelijk zouden maken om hierachter dekking te zoeken. Achter deze 'kromten' kon hij dan vanuit Fort Honswijk niet rechtstreeks onder vuur worden genomen. Om dit bezwaar te ondervangen, werd in 1845 de Lunet aan de Snel aangelegd, als een aarden post.

Het doel van deze lunet was:

- 1 de toegang tot Fort Honswijk af te sluiten;
- 2 het bestrijken van de binnentaluds van de Lekdijk;
- 3 het bestrijken van de 'Kromten van den Lekdijk'.

Met het gereedkomen van de toren op Fort Honswijk in 1848 was de afsluiting van het acces een feit. Schietproeven uitgevoerd rond 1850 bewezen dat de toren goed bruikbaar was en dat de ventilatie aan de verwachtingen voldeed.

Inundatiekanaal

Vanaf 1860 bepaalden twee ontwikkelingen het aanzien van de accesverdediging bij Honswijk.

De eerste gold de constatering dat het stellen van de inundaties rond Utrecht en ten oosten van de Vaartsche Rijn teveel tijd kostte; de tweede de uitvinding van het geschut met getrokken loop (waarop ik verderop in dit artikel terugkom). In het bijzonder de aanvoer van water via de sluisen bij Vreeswijk verliep traag. Om de Vaartsche Rijn sneller van water te kunnen voorzien, besloot men de meer stroomopwaarts gelegen sluis bij Honswijk beter te benutten. Hiertoe werd vanaf 1871 een inundatiekanaal gegraven vanaf de sluis bij Honswijk naar de Schalkwijksche Wetering over een lengte van 3012 meter. Via de Schalkwijksche Wetering vloeide het aangevoerde water door naar de Vaartsche Rijn. De aanleg van het nieuwe inundatiekanaal ging gepaard met de bouw van drie nieuwe verdedigingswerken:

- het Werk aan den Korten Uitweg;
- de Gedekte Gemeenschapsweg;
- het Werk aan de Waalsche Wetering.

Het Werk aan den Korten Uitweg (1871)

Waar het nieuwe inundatiekanaal de Lange Uitweg kruiste, op de grens van geïnundeerd gebied, werd in 1871 een zogenaamde open batterij aangelegd, het Werk aan den Korten Uitweg.

Het doel van dit werk was:

- 1 de vijand de overtocht over het inundatiekanaal onmogelijk te maken;
- 2 het verdedigen van de Lange Uitweg;
- 3 vuur uitbrengen op gedeelten van het binnentalud van de Noorder-Lekdijk die vanuit Honswijk niet kunnen worden gezien (noordelijk en westelijk van Honswijk);

- 4 vuur uitbrengen ter flankering van de Waalsche Wetering;
- 5 de aanvaller in het dorp Schalkwijk te alarmeren.

De Gedekte Gemeenschapsweg (1871)

Tussen Fort Honswijk en het Werk aan den Korten Uitweg werd in 1871 aan de westzijde van het inundatiekanaal de Gedekte Gemeenschapsweg aangelegd. Deze bestond uit een verhoogde wal die de vlak daarachter gelegen weg tegen direct gericht vuur beschermde. Op de wal waren vuuropstellingen ingericht.

Het doel van de Gedekte Gemeenschapsweg was:

- verdediging van de weg tussen Honswijk en Korte Uitweg;
- flankering van de Lunet aan de Snel;
- bestrijking van droogblijvend terrein.

Het Werk aan de Waalsche Wetering (1875)

Dit werk werd hemelsbreed op een afstand van ongeveer 1500 m van het Werk aan den Korten Uitweg aangelegd aan de Waalsche Wetering, achter het inundatiekanaal. Het bestreek de Achterdijk (lopend langs de Waalsche Wetering) en een niet-inundeerbare strook grond in het noorden. Het is een klein gesloten aarden werk.

Rond 1875 was het acces bij Honswijk afgesloten met een in één rechte lijn liggende keten van verdedigingswerken.

Getrokken geschut

Als iets het aanzien van de verdedigingswerken grondig zou veranderen, dan was dat wel de uitvinding van de getrokken kanonloop en bijbehorende munitie. De vergrote dracht, trefkans, doordringingsvermogen en de grotere lading explosieve stof per projectiel (eerst nog buskruit, later springstof) maakten de gemetselde bomvrije gebouwen kwetsbaar, zodat ze helemaal niet meer bomvrij waren. Daarnaast was aan de opstelling van personeel en materieel in de open lucht een groter risico verbonden.

De Vestingwet van 18 april 1874 'tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel' bepaalde dat de meeste forten moesten worden voorzien van meer bomvrije gebouwen. De bomvrijheid van deze nieuwe gebouwen werd bereikt door ze aan vijandzijde (oost) te voorzien van een forse aanaarding. Voor de reeds bestaande gebouwen, met name de torens, werd een speciale oplossing toegepast. De bovenste verdieping ervan werd afgebroken en om de toren tegen rechtstreekse treffers te beschermen, werd hij voorzien van een contrescarp-galerij. Ook in wat inmiddels de Stelling Honswijk heette, werden deze verbeteringen aangebracht.

De Lunet aan de Snel (1871), de Gedekte Gemeenschapsweg (1846), het Werk aan den Korten Uitweg (1878) en het Werk aan de Waalsche Wetering

(1878) werden voorzien van bomvrije onderkomens en dito kazernes.

Op Fort Honswijk werden de verbeteringen uitgevoerd tussen 1878 en 1881. De bovenste verdieping van de toren werd gesloopt, waarna de bovenzijde werd voorzien van een aarden dekking. Na deze ingreep bedroeg de hoogte van de toren nog maximaal 12,67 m (oorspronkelijk 17,87 m). De torengracht werd voor de helft gedempt en aan de oostzijde van de toren werd de contrescarpgalerij gebouwd. Gezien haar aanzienlijke hoogte (10,87 m) kon de contrescarpgalerij aan de binnenzijde worden voorzien van een verdieping. De reeds bestaande poterne, die vanaf het binnenterrein onder de wal door tot aan de inundatiesluis liep, werd tot 46 m verlengd en geïntegreerd in de contrescarpgalerij. In een 'uitbouw' van de contrescarpgalerij werd op hoogte van de walgang en de verdieping een remise gebouwd met daaronder op begane hoogte (binnenplein) en aansluitend op de poterne, drie kruitmagazijnen.

In de bastions II, III en IV werden eveneens remises gebouwd. In de toegang tot de keel van het fort kwam het poortgebouw, dat met een poterne aansluit op het daarachter gebouwde kruit- en projectielenmagazijn.

De torengracht, die door de bouw van de contrescarpgalerij reeds voor de helft was gedempt, werd in 1886 geheel gedempt.

Met de bouw van de contrescarpgalerij degradeerde de functie van de toren tot niet veel meer dan logies- en bergruimte.

De bomvrije toren voordat tussen 1878 en 1881 het gebouw met één verdieping werd verlaagd en aan de oostzijde werd voorzien van een aangeaard contrescarpgebouw. Overigens staat niet onomstotelijk vast dat het hier het Fort bij Honswijk betreft. (foto: Stichting Menno van Coehoorn)

Ontwikkelingen na 1885

Vrij kort na de voltooiing van de NHW werd de bomvrijheid van de nieuwe gebouwen opnieuw achterhaald, nu door de ontwikkeling van de brisantgranaat, die met zijn krachtige springstofvulling ook de aangeaarde gebouwen kon vernielen.

De statische opstelling van materieel en mensen op vaste plaatsen zoals forten werd gevaarlijk, omdat men daar in toenemende mate kwetsbaar was geworden. Een nieuwe verdedigings- en opstellingstactiek werd noodzakelijk, waarbij het zware geschut in wisselende batterijen verdekt buiten de forten moest worden opgesteld. Het verdedigen vanuit één versterkte (forten-)lijn maakte plaats voor het verdedigen meer in de diepte, de strookverdediging. Meer en meer verloren forten hun oorspronkelijk belangrijkste functie als opstelplaats voor geschut.

Het gevolg hiervan was dat op en in de forten bijna geen nieuwbouw meer werd gepleegd die op dit doel was gericht. Zo ook in de Stelling Honswijk. Op Fort Honswijk werden in 1903 nog (niet bomvrije) personeelsonderkomens gebouwd en de wallen werden in 1908 nog van munitiedeps voorzien; daarna werden tot na de Tweede Wereldoorlog geen grote veranderingen meer aangebracht.

De toestand van het fort in 1909 vormde dus het eindstadium van zijn ontwikkeling; latere veranderingen hadden niet meer ten doel de oorspronkelijke functie te dienen.

De verdediging in de diepte leidde er in de Stelling Honswijk toe dat tijdens de mobilisatie van 1914-18 het Werk aan den Groeneweg werd aangelegd door mobilisatietroepen die gelegerd waren in de Stelling Honswijk. Dit werk ten oosten van Honswijk, tegenover Fort Everdingen, was een nieuwe lijn dwars op het acces, die bestond uit aarden wallen met loopgraven en ervoor en ertussen grachten. Dit werk werd in 1918 voorzien van gewapend betonnen schuilplaatsen. Tijdens de mobilisatie van 1939-40 werden verdere aanpassingen uitgevoerd door het bouwen van enkele schuilplaatsen, kazematten met gietstalen koepels en vechtwagenversperringen.

In deze periode was de NHW al geen hoofdverdedigingslinie meer, omdat het zwaartepunt van de landsverdediging de Valleistelling was geworden. Na de Tweede Wereldoorlog had de waterlinie haar betekenis geheel verloren.

Bezetting en bewapening

Van de jaren 1840-70 zijn over de bezetting en bewapening geen volledige en samenhangende gegevens beschikbaar.

De volgende opgaven zijn in het geraadpleegde archief niet gedateerd; aanmerkelijk is dat het hier de toestand rond 1885 betreft.

Fort Honswijk

Bezetting: 7 officieren, 19 onderofficieren, 324 manschappen.

Bewapening: 4 getrokken kanonnen van 15 cm L 24, 7 getrokken kanonnen van

12 cm, 6 getrokken kanonnen van 8 cm, 16 houwiters van 15 cm, 2 mortieren van 29 cm, 16 coehoornmortieren.

Lunet aan de Snel

Bezetting: 2 officieren, 4 onderofficieren, 82 manschappen, 1 wasvrouw.

Bewapening: 4 getrokken kanonnen van 10 cm, 2 houwiters van 15 cm, 4 coehoornmortieren.

Werk aan den Korten Uitweg

Bezetting: 2 officieren, 6 onderofficieren, 112 manschappen.

Bewapening: 2 getrokken kanonnen van 12 cm, 4 getrokken kanonnen van 10 cm, 4 coehoornmortieren.

Gedekte Gemeenschapsweg

Bezetting: geen gegevens (vermoedelijk personeel uit Fort Honswijk).

Bewapening: 12 getrokken kanonnen van 12 cm.

Dit betekent dat de verdediging bij Honswijk omstreeks 1885 een bezetting had van 11 officieren, 29 onderofficieren, 518 manschappen en 1 wasvrouw.

De bewapening bestond in totaal uit 4 getrokken kanonnen van 15 cm t 24, 21 getrokken kanonnen van 12 cm, 8 getrokken kanonnen van 10 cm, 6 getrokken kanonnen van 8 cm, 18 houwiters van 15 cm, 2 mortieren van 29 cm en 24 coehoornmortieren.

Mobilisatie en gebruik

Alleen bij oorlog en oorlogsdreiging werden de forten volledig bemand; daarbuiten werd slechts een zeer geringe bezetting, meest in de vorm van een fortwachter, gehandhaafd.

Fort Honswijk (respectievelijk de Stelling Honswijk) kreeg gedurende drie mobilisaties een organieke bezetting: in 1870, 1914-18 en 1939-40. In 1870, tijdens de Frans-Duitse oorlog, werd het fort van 22 juli tot 19 september bezet door onder meer het depotbataljon van het 4de Regiment Infanterie, dat was opgekomen in Gouda.

In deze periode was op het fort alleen de toren ter beschikking om de troepen in te legeren. Een bericht uit die tijd merkt op: Tot de eerste werkzaamheden behoorde het houden van een grote schoonmaak, het vullen van strozakken en hoofdkussens en wat verder nodig was om het fort of liever de Toren bewoonbaar te maken. De mensen lagen als 'haringen in een ton', terwijl op de dag de strozakken werden opgestapeld. De lokalen waren somber en veel gelegenheid tot berging was er niet.

Ondanks zijn omvang kon de toren toch niet meer dan 500 man goed herbergen. Gelukkig was het zomer en duurde de bezetting slechts negen weken. Tijdens de mobilisatiebezetting van 1914-18 was de toestand al aanmerkelijk verbeterd. Naast de toren bevatte de contrescarpgalerij de nodige logiesruimte en bovendien waren er in 1903 personeelsonderkomens gebouwd.

Over deze bezetting is vrij veel bekend. Markant uit deze periode was de zeer grote saamhorigheid die onder de bezetting groeide en die nog lang na de demobilisatie bleef bestaan. Deze saamhorigheid kwam onder meer tot uitdrukking toen één jaar na de bezetting van het fort, op 2 augustus 1915, een linde werd geplant met daaromheen een smeedijzeren hek. Het vierkante hek droeg op elk van de zijden een schild met een tekst. Eén daarvan luidde: 'De sterke band schonk ons dit jaar vertrouwen in elkaar.' Een reünie in 1934 werd een geweldig evenement. Het hek werd in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers vernield en de linde gekapt. Een bezoek van enkele inmiddels bejaarde ex-Honswijkers rond 1970 leidde ertoe dat een nieuwe linde werd geplant, en dat defensiepersoneel door middel van de 'renovatie van een kolom lucht' aan de hand van oude tekeningen het hek in ere herstelde. De toenmalige fortcommandant, kapitein A. Capteyn, moet een zeer bijzonder mens zijn geweest, die groot vertrouwen genoot onder zijn mensen.

In 1939-40 behoorde de Stelling Honswijk tot de reserveverdedigingslinie. Toen de Duitsers door de Valleistelling waren heengebroken, is het fort nog wel door Nederlandse troepen bezet, maar het behoefde niet meer in actie te komen. De Duitsers, oprukkend in het acces, waren genaderd tot ± 2 km vóór het Werk aan den Groeneweg, en hadden nog vuur uitgebracht op het aan de overzijde van de Lek gelegen Werk aan het Spoel, toen de Nederlandse strijdkrachten in Nederland capituleerden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruikten de Duitsers het fort als opstelingsplaats voor luchtdoelgeschut en als gevangenis voor onderduikers, die in afwachting van doorvoer naar Duitsland in de kelder onder de toren waren opgesloten.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de rollen omgedraaid, en diende het fort om er collaborateurs in vast te houden en hun straftijd te laten uitspelen. Zeker een van hen was kunstzinnig en heeft in de toren houtskooltekeningen op de muur aangebracht. In het kruit- en projectielenmagazijn H is in lokaal 5 een boom op de muur geschetst, waar bij elke tak een naam wordt vermeld. Onder de boom staat: 'Hier geneest men politieken, en andere ongeneeslijk zieken.' Een van de namen, van een in de omgeving zeer bekende familie, is uit kiesheidsoverwegingen eind jaren tachtig onleesbaar gemaakt.

Na 1950 werd het fort wederom door Defensie in gebruik genomen, die er onderhoudswerkplaatsen op bouwde. Tot 1970 werd het fort gebruikt door de Koninklijke Luchtmacht, daarna door de Koninklijke Landmacht.

De toestand in 1991

Staande in het midden van de dijk op de plek waar in 1985 de inundatiesluis onder de dijkverzwaring verdween, kan men ook nu nog het gehele concept van de accesverdediging zien.

Met het gezicht naar het oosten heeft men de met forse bomen omzoomde aarden dekking van de contrescargalerij pal in de rug en kijkt men de dijk af tot aan de eerste kromte. Links ligt de fortgracht met de zuidelijke overlaat, die, tot voor kort ondergestort, in ere is hersteld als compensatie voor de inun-

datiesluis. Achter de singelweg glinstert het inundatiekanaal, slechts even onderbroken door een aarden duiker die sinds enige jaren de oorspronkelijke brug naar de Lunet aan de Snel heeft vervangen. Van deze plaats af is door de hoge bomen daar de ligging van de gedekte weg goed te zien.

Het Werk aan den Korten Uitweg is van hieruit niet zichtbaar, maar de Lunet aan de Snel wel, vooral door de aanaarding van de bomvrije kazerne en de begroeiing.

De relatie van de Lunet aan de Snel met de kromten in de Lekdijk kan men, zelfs van hier af, vrij gemakkelijk zien. Schuin voor de lunet langskijkend ligt de met bomen beplante Achterdijk, die de grens vormde met het daarachter gelegen te inunderen gebied. Met links de Achterdijk en rechts de rivier kan men het acces een eind volgen, tot de Achterdijk in het landschap verdwijnt. Op de horizon liggen de dijk van de spoorlijn Utrecht-Den Bosch met de spoorbrug over de rivier en daarachter de torens van Culemborg.

Als de blik zich losmaakt van het lichtspel op de rivier en zich richt op de overkant, dan is schuin rechts voor een groep hoge bomen te zien, waarachter het Fort bij Everdingen schuilgaat. Aan de Lek is het sluisje in de zomerdijk goed te zien.

Voor zover zij nog in gebruik zijn, verkeren de bomvrije gebouwen in de hier behandelde werken in redelijke tot goede staat. Een uitzondering vormen de bomvrije kazerne op het Werk aan den Korten Uitweg en de bomvrije toren op Fort Honswijk. De eerste wordt sinds lang niet meer gebruikt en is in verval geraakt; de tweede vertoont zorgwekkende scheuren als gevolg van verzakking.

De dichtgemetselde inundatiesluis in 1983, vóór de dijkverzwaring. (foto: G. J. L. Koolhof)

Hier volgen korte beschrijvingen van de drie wellicht meest interessante gebouwen op Fort Honswijk: het poortgebouw, de bomvrije toren en de contrescargalerij.

Het poortgebouw

De westgevel met de grote toegangsweg biedt een verrassende aanblik. Waar men een eenvoudige en functionele bouw zou hebben verwacht, blijken de toegangspoort en de ramen van ornamenten voorzien en is enig siermetselwerk toegepast. De stijl van deze gevel doet neoclassicistisch aan. Aan de neiging tot verfraaiing is op meer plaatsen op Honswijk toegegeven, maar het opvallendst is dit in de gevel van het poortgebouw. Binnenkomend door de poort, komt men in een meer dan twintig meter lange poterne, die uitkomt op het voormalige kruit- en projectielenmagazijn. Het tegenlicht, het halfronde gewelf en de klinkervloer geven de poterne een aparte sfeer.

De bomvrije toren

Zonder twijfel is de bomvrije toren het indrukwekkendste gebouw. Hier overheersen de ronde vormen. Vooral aan de binnenkant verzachten deze de strenge functionaliteit van het gebouw, zodat het mede door de lichtval schilderachtig aandoet.

De toren bestaat uit vier concentrische, gemetselde ringen. De gemiddelde muurdikten bedragen voor de binnenring 1,55 m, voor de tweede ring 1,69 m en voor de derde ring 1,31 m. De buitenring is aan de oostzijde (vijandszijde) 3,41 m en aan de westzijde 1,71 m dik.

In het 'westelijk halfronde' van de toren staat de ruimte tussen de tweede en derde ring naar boven toe in open verbinding met de buitenlucht, waardoor er een 'straatje' is ontstaan. Het effect van zonlicht op die plaats heeft kapitein Capteyn er in de periode 1914-18 toe gebracht dit het *Straatje van Vermeer* te noemen.

De toren heeft een oostelijke en een westelijke toegangspoort, waarvan de

Het poortgebouw van Fort Honswijk. De gracht ervoor is gedempt. (foto: Stichting Menno van Coehoorn)

westelijke via de buitenring toegang geeft tot het *Straatje van Vermeer*. Direct rechtsomgaand bereikt men in de buitenring het trapportaal met gemetselde trappen naar de kelder en de eerste verdieping. Als resultaat van een meester-metselproef springt het patroon van het plafond van de keldertrap onmiddellijk in het oog. De toren is geheel onderkelderd, maar door kwelwater staat die ruimte permanent geheel onder water. Het plafond van het trapportaal op de eerste verdieping laat een gezelschapsmetselproef zien.

Een rondgang door de toren leidt vooral de eerste keer al snel tot desoriëntatie; het is een fascinerende dwaaltocht. Enkele interessante zaken daar zijn al genoemd, maar ook verdienen aandacht de met een ijzeren balkenlaag overdekte binnenplaats (overdekt in 1897) met de resten van een waterpomp, het postkantoor, de keuken en de privaten, alle op de begane grond gelegen, en op de eerste verdieping de 'Kloostergang' met ramen en stookplaatsen, de eiken vloer met vloerluiken en de vuuropstellingen voor geschut en handvuurwapens.

De contrescarpgalerij

Deze galerij is uniek in de NHW, omdat zij een verdieping heeft.

Het gebouw is nog in goede staat. Afgezien van opbouw, indeling en vorm heeft het ook interessante details als:

- massief koperen hang- en sluitwerk op de toegangsdeuren van de onder de remise gelegen kruit- en projectielenmagazijnen (vonkvrij materiaal in verband met de vonkgevoeligheid van zwart kruit);
- een smalle lampengang, die geheel om de drie kruit- en projectielenmagazijnen heen loopt en van waaruit men door middel van olielampen achter glas de magazijnen kon verlichten;
- de klompenschoonmaaknissen links naast de toegangsdeuren tot diverse ruimten waar modder van de klompen kon worden geschrapt;
- de handgevormde tapse stenen in twee afmetingen voor twee soorten ronde openingen;
- de nastelbare afstandhouders tussen toren en contrescarpgalerij.

De situatie in 1982; de foto is vanuit het westen genomen. (foto: J. de Zee)

De natuurhistorische waarde

De relatieve rust, de beplanting en de onverwarmde oude gebouwen met hun vele hoeken en gaten hebben ertoe bijgedragen dat op de beschreven werken een rijk planten- en dierenleven kon ontstaan, dat uit oogpunt van natuurbehoud alle aandacht verdient.

De gebouwen vormen de overwinteringsplaats voor vier soorten vleermuizen. Bij de inventarisatie die dit jaar werd gehouden, werden in de toren 29 exemplaren geteld, de meeste watervleermuizen.

In de periode 1980-85 is in het inundatiekanaal en de fortgracht enkele malen een gewone otter of visotter gesignaleerd. Een schoonmaakoperatie van de fortgracht die noodzakelijk was om deze te ontdoen van explosieven, heeft hem waarschijnlijk verjaagd. De explosieven waren in 1945 door de Duitsers in de fortgracht gestort. Vóór de schoonmaakoperatie was het waterlelieveld in de fortgracht tot in de wijde omtrek bekend als een bezienswaardigheid. Door de schoning waren die planten bijna uit de gracht verdwenen, maar geleidelijk herstelt het waterleliebestand zich.

Bij een inventarisatie in 1983-84 bleken op de toren met zijn niet bemeste, niet bemaaide en niet begraaide aarddekking twee soorten inheemse orchideeën voor te komen. Het vogelbestand omvat 28 soorten, waaronder bosuil, velduil, steenuil en patrijs. In de rietkraag van een stille hoek in de fortgracht heeft zich enige jaren een roerdomp opgehouden.

Naschrift

Met dit artikel heb ik vooral getracht belangstelling voor de accesverdediging bij Fort Honswijk te wekken. Daarnaast heb ik beoogd duidelijk te maken dat Fort Honswijk en bijbehorende verdedigingswerken tal van rijkdommen bevatten op andere terreinen dan de krijgs- en bouwkunde, al is nog veel ongevoemd gebleven.

Een eerste stap naar waarde-erkenning en behoud werd gezet in 1989, toen de werken op de gemeentelijke monumentenlijst van de gemeente Houten werden geplaatst. De belangstelling voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie is groeiend, ook onder de jeugd. Niettemin is er reden tot bezorgdheid.

Fort Honswijk, de Lunet aan de Snel, de Gedekte Gemeenschapsweg en het Werk aan den Kortten Uitweg staan alle op de nominatie om in 1993 door het Ministerie van Defensie te worden afgestoten.

Ik wek de lezers op, om waar zij reeds in de gelegenheid zijn of nog komen, een bijdrage te leveren aan de verdediging en het behoud van deze, in vele opzichten, unieke verdedigingswerken.

(De auteur, ing. J. Ketelaar, is majoor van de Technische Dienst van de Koninklijke Landmacht. Tot 12 april van dit jaar was hij commandant van 566 Munitiewerkplaats, tevens kazernecommandant van het kazernecommando Fort Honswijk, Redactie.)

FORT ORANJE OP SINT-EUSTATIUS

door J. Hartog

Van de vierentwintig forten, fortjes en batterijen die er sinds 1636 door de Fransen, Nederlanders en Engelsen – in deze volgorde – op Sint-Eustatius zijn aangelegd, zijn er twee gerestaureerd. Beide zijn van Nederlandse origine: Fort Oranje, het grootste en oudste fort van het eiland, en Batterij De Windt, een aan de keelzijde open kustversterking.

Van deze vierentwintig waren er drie 'echte' forten, dat wil zeggen: aan alle vier zijden gesloten versterkingen met voorzieningen daarbinnen voor de bezetting. Het zijn Fort Panga, Fort Oranje en het Waterfort, ook wel Fort Amsterdam genoemd. De eenentwintig overige versterkingen bestonden uit twee bij Fort Panga behorende redouten en verder uit overal langs de kust gelegen batterijen.

Van Fort Panga, op de 234 meter hoge Signal Hill – in oude stukken heet het fort dan ook wel Signaalbergfort – staat nog tamelijk veel overeind, wat wel te danken zal zijn aan zijn ligging: een met doornstruiken begroeide berg. Tot 1819, het jaar waarin een orkaan dit fort teisterde, was het bemand.

Het Waterfort lag in 1780 blijkens een bezoeker al in puin; wat muurresten zijn nog te zien.

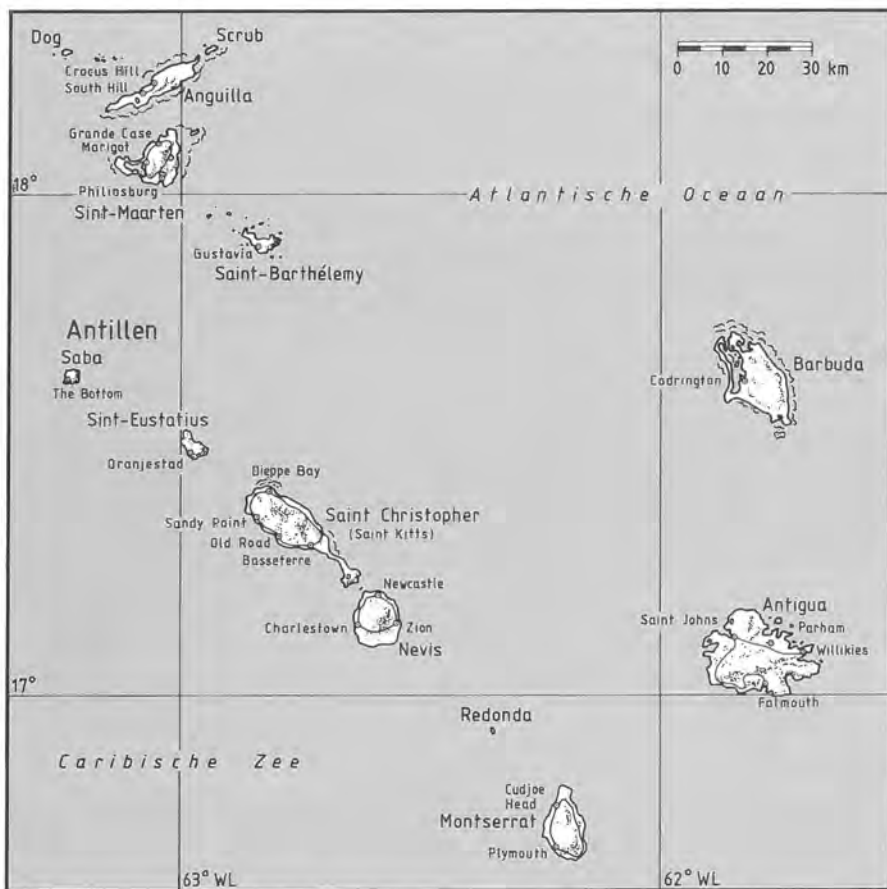
Kolonisatie

Op grond van het octrooi der Westindische Compagnie (WIC) van 1621 vielen de Caribische eilanden binnen het rechtsgebied van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De Spanjaarden meenden echter krachtens de pauselijke bul *Inter Caetera* van 1493 en het hieruit voortvloeiende Verdrag van Tordesillas van 1494 oudere aanspraken te hebben. Doch eerst wanneer de Engelsen, Fransen, Nederlanders en Koerlanders* aan deze reeks van eilanden beginnen te knagen, bemerkt men iets van de Spaanse bemoeienissen. Hoewel de Spanjaarden op enkele grotere eilanden sterke marineposten hadden aangelegd, beschikten zij niet over voldoende schepen om hun uitgestrekte zeegebied op het westelijk halfronde te beheersen.

Allereerst werden natuurlijk de eilanden bezet die nog niet door de Spanjaarden verdedigd werden.

* Koerland, nu een deel van Letland, destijds de jure een Poolse vazalstaat, maar de facto onafhankelijk, had via de Engelse patenthouder rechten op Tobago verworven. Koerlanders vestigden zich op Tobago. Op dit eiland is nog een Courland Point en een Courland Bay. Zij werden in 1689 ook nog op Sint-Eustatius gesignaleerd. Pogingen van Koerland om Tobago te koloniseren zijn overigens op niets uitgelopen.

De Bovenwindse Eilanden (tekening Stichting Menno van Coehoorn).

In 1605 vestigden de Engelsen zich op Santa Lucia, een bezetting die echter niet van lange duur was. In 1624 begint de blijvende Engelse aanwezigheid in het Caribisch gebied met een vestiging op St. Kitts (St. Christopher). Twee jaar later gingen er, met toestemming van de Engelsen, Fransen aan land om averij te herstellen. Eenmaal op St. Kitts gaven de Fransen te kennen er ook te willen blijven, iets wat gezien de omvang van de koloniale 'bezettingen' niet zo vreemd is als men nu zou denken. Engelsen en Fransen kwamen overeen St. Kitts te verdelen: de Fransen kregen de twee uiteinden, de Engelsen het middenstuk. Nederlanders namen in 1628 Tobago in bezit, in 1631 Anguilla en Sint-Maarten (waar toen al een kleine Franse kolonie was). In 1643 bezetten de Nederlanders Curaçao, omdat de Spanjaarden hen van Sint-Maarten had-

Kaartje van Sint-Eustatius met ingetekend de 24 historisch bekende forten en fortjes. (tekening Stichting Menno van Coehoorn).

den verjaagd. Vervolgens bezetten de Nederlanders in 1636 Sint-Eustatius en in 1642 Sint-Kruis (St. Croix), Tortola, Jostvandyke en Virgin Gorda.

In deze bijdrage beperken wij ons tot Sint-Eustatius, maar voor een goed begrip dient men te weten, dat zowel de Engelsen als de Fransen hun koloniale gebied in Caribië van St. Kitts uit hebben opgebouwd, welk eiland men van Sint-Eustatius af kan zien liggen.

Bij hun koloniale expansiepogingen richtten de Engelsen dan ook al in 1625 – één jaar na de bezetting van St. Kitts – het oog op Sint-Eustatius, dat toen nog niet door een Europese mogendheid was bezet. De Fransen deden hetzelfde in 1629, toen minister Richelieu een smaldeel onder commando van kapitein Rotondy, sieur de Cahuzac, naar Sint-Eustatius en Sint-Maarten ter verkenning stuurde. Dit om te voorkomen dat de Spanjaarden de Fransen via een van deze eilanden van St. Kitts zouden verdrijven.

Kapitein Rotondy is inderdaad op Sint-Eustatius geweest. Hij liet er in 1629 een fortje of schans bouwen om een Spaanse aanval af te kunnen slaan. Dit fortje bouwde hij hoog gelegen op de plaats waar het tegenwoordige Fort Oranje ligt. Over de aard van dit werk is weinig bekend. Noch in de Archives d'Outre-Mer te Parijs noch in die te Guadeloupe beschikt men over details. Lang zijn de Fransen niet gebleven. Zij vonden er onvoldoende behoorlijk drinkwater.

Handelspost

Omdat er in het noorden van het Caribisch bekken nederzettingen ontstonden, groeide hier een afzetgebied voor de handel. De wic zocht hier dus naar een geschikte plaats voor een handelspost. De Kamer Zeeland van de wic, waarvan hoofdzakelijk kooplieden bewindhebber waren, liet hiertoe in 1628 het oog vallen op St. Kitts, onbekend met het feit dat Engelsen en Fransen haar wat dit betreft voor waren geweest. De Kamer Amsterdam opteerde voor Sint-Maarten, waar weliswaar al een Franse kolonie lag, maar dat voldoende ruimte bood. De Nederlanders vestigden er zich in 1631 (zie het *Jaarboek 1987/88* p. 24 e.v.).

Reeds twee jaar later hebben de Spanjaarden de Nederlanders en de Fransen van Sint-Maarten verdreven. Dit leidde tot de kolonisatie van Curaçao in 1634 (met Aruba en Bonaire in 1636), maar al spoedig bleek dat Curaçao te ver naar het zuiden lag om als handelspost voor het noordelijk deel van het Caribisch gebied te kunnen dienen. Daar kwam nog bij dat de wic na het verlies van Pernambuco in 1630 in het noorden van het Caribisch bekken een eiland nodig had als verversingsstation op de route Nieuw-Holland (Brazilië) – Nieuw-Nederland (New York). De Compagnie besloot daarop tot vestiging van een handelspost in het noorden van de Caribische Zee. De wic deed dit niet rechtstreeks, zoals dat in 1631 op Sint-Maarten en in 1634 op Curaçao was gebeurd, maar ze koos voor een juridische constructie, waarbij de Compagnie een concessie voor vestiging en kolonisatie verleende aan enige kooplieden, die hiertoe een patroenschap vormden.

Deze concessie werd verleend voor Sint-Kruis, maar door een samenloop van omstandigheden kwam men op Sint-Eustatius terecht.

De kolonisten in spe voeren naar Sint-Kruis, maar bevonden dit eiland 'onvruchtbaar en onbekwaam tot de ontworpen plantage'. Enkele dagen na aankomst vertrokken zij en belandden op Sint-Eustatius, dat toen onbezet was. Het had een prachtige open rede en lag dicht bij St. Kitts, dat zij als eerste afzetgebied voor hun handel zagen.

Op 25 april 1636 namen deze Zeeuwen bezit van het eiland, dat zij Nieuw-Zeeland noemden. Blijkbaar heeft de Kamer Zeeland deze naam niet van de eerste kolonisten overgenomen, want reeds in 1637 schrijft zij over Sint-Eustatius.*

De kolonie telde ongeveer veertig personen, van wie de helft Walen en Vlamingen. Leider was Pieter van Corselles, die al in 1628 de leiding had gehad bij de Zeeuwse kolonisatie van Tobago.

* Deze naam is een klanknabootsing van de Indiaanse naam. Met de heilige Eustatius, een generaal uit de Romeinse geschiedenis, heeft het eiland historisch niets te maken, ook al werd in de 19de eeuw de heilige Eustatius tot schutspatroon van het eiland uitgeroepen; feestdag 20 september.

'Op een berg 150 stappen hoog'

Een van Van Corselles' eerste daden was op de fundamenten van het Franse fortje uit 1629 een nieuw fort bouwen. 'Op een berg 150 stappen hoog', schreef hij aan zijn principalen in Vlissingen, had hij een fort gebouwd dat hij Fort Oranje noemde. De uitgekozen plaats bood een mooi uitzicht op de baai en de zee en leek dus voor een fort gunstig. Toen men echter het fortje na 1636 ging uitbreiden, bleek de ligging riskant, want bij regenval spoelde de grond van de klifrand weg. Begin achttiende eeuw is zelfs een van de bastions van Fort Oranje naar beneden gestort.

De bewapening bestond uit scheepskanonnen, die Van Corselles uit Zeeland had meegekregen. Drinkwater – een van de redenen waarom de Fransen vertrokken – vond hij door beneden aan de baai een put te slaan.

Dit alles liet de Spanjaarden die immers Sint-Maarten bezet hielden, niet onberoerd. Want uit rapporten van Spaanse spionnen weten wij dat er in 1640 zestien kanonnen in Fort Oranje stonden.

Nu telt Fort Oranje drie bastions. De oorspronkelijke opzet is evenwel een fort met vier aarden uitbouwen geweest, die alle vier een naam hadden: Nassouse Fortpunt (noord), Kleene Bockepunt (west), Seekants Batterije (zuid) en Groote Oranjepunt (oost).

Men moet zich van het geheel geen al te martiale indruk vormen. Toen Isaac Lamont in 1701 zijn ambt als commandeur aanvaardde en een rapport over de verdediging schreef, vermeldde hij dat de formuren gemaakt waren van stapelstenen, ongeveer 85 cm hoog en dat de bolwerken uit aangestampte aarde bestonden, waarop de kanonnen op rolpaarden wel konden staan, maar niet konden rijden. De kanonnen zelf verkeerden in deerniswekkende toestand. Ook de gebouwen binnen het fort stonden er miserabel bij, schrijft Lamont. De commandeurswoning kon hij niet betrekken, want die was onbewoonbaar, het kruithuis lekte, de corps de garde diende te worden gerepareerd en van de drie regenbakken was er één gebarsten. Hij adviseerde het Compagniesbestuur behalve de bouwmaterialen voor het nodige herstelwerk ook arbeiders te zenden, want – opmerkelijk op een eiland waar slaven bij de hand waren – het huren van werklieden ter plaatse kwam veel duurder uit.

Tot uitvoering van het herstelwerk is het niet gekomen, want eind 1703 trad Lamont af en zijn opvolger, Jan Simonszoon Doncker, liet de zaak voor wat zij was. Lamont is overigens later nog enige tijd commandeur geweest, van 15 juli tot 6 december 1709.

Fort Oranje was dan ook in november 1709 een gemakkelijk doelwit voor de Fransen. Uiterekend bij de versterking Tommelendijk, die Lamont tijdens zijn bestuursperiode van 1701 tot 1703 had laten bouwen, kwamen de Fransen 's morgens vroeg aan wal. En zonder dat deze versterking in actie kwam, marcheerden zij naar Oranjestad en kwamen bij Fort Oranje aan, waar zij Lamont troffen, die – nog niet gekleed – in de poort een pijp stond te roken.

De Fransen zijn overigens maar een kleine week gebleven.

'Plan van het fort Orange op het Yland St. Eustatius', opgenomen en getekend door J. W. van Overmeer Fisscher, 1787 (ARA, Marine-archief 1428).

Het renvooi vermeldt:

A raadhuis met poort	G regenbakken
B woning van de kapitein	H ophaalbrug over de gracht
C officierswoning met een magazijn eronder	I vlaggemast
D arsenaal	K bovenstad op de berg
E soldatenwoning	L benedenstad aan de baai
F kruitmazijn	

Kleine Bockepunt omlaag gestort

In een van zijn rapporten had Doncker zijn principalen in Zeeland al eens gettendeerd op het gevaar dat Bastion Kleene Bockepunt liep wegens verzakking; de grond spoelde weg. Kort hierna – het juiste jaar weten we niet; de oudste vermelding is van 1704 – is het hele bastion met kanon en al omlaag gestort. Later is de lange brede borstwering gebouwd, die er nu nog is, waardoor Fort Oranje een driehoekige plattegrond heeft gekregen.

Pas een eeuw nadat Pieter van Corselles zijn Fort Oranje was begonnen, is de gracht gegraven, die nog om het fort ligt.

Isaac Faesch, die in 1737 commandeur van het eiland werd en Fort Oranje

Fort Oranje in de 18de eeuw (ARA, Leupe 1427).

- 1 Nassouse Fortpunt
- 2 Groote Oranjepunt
- 3 Seekants Batterije
- 4 Bastion Kleene Bockepunt (dat in zee is gestort).

in desolate toestand aantrof, vroeg en verkreeg van de Heeren XIX toestemming om herstellingen te laten uitvoeren, bekostigd uit belastinggelden.

De Fransen waren in 1689 begonnen rondom het fort een gracht te hakken, maar hadden het karwei nooit afgemaakt. Faesch nam dit plan weer op en liet de gracht weer aanleggen, zoals die er thans nog is. Of ze ooit water heeft bevat, weten we niet; we hebben er geen aanwijzingen voor gevonden. Gezien de watersituatie op Sint-Eustatius is het twijfelachtig. De gracht was – zo lezen wij wel – zo dicht begroeid met doornstruiken dat ze ondoordringbaar was. Zelfs met een machete zou het zeer moeilijk zijn geweest de gracht te 'doorwaden'. Maar kennelijk waren de Fransen op de hoogte van dit verdedigingsmiddel, want toen zij in 1781 op Sint-Eustatius landden, namen de soldaten hun veldmatrassen mee aan wal om zo *over* het kreupelhout heen te komen. De verovering verliep echter geheel anders, zoals wij hierna zullen zien.

Alle herstellingen waren klaar bij Faesch' aftreden behalve de brug, die zijn opvolger, Hendrik Coesveldt, in 1740 liet bouwen. De huidige brug dateert van later.

In 1755, toen geruchten de ronde deden over een op handen zijnde Europese oorlog – het werd de Zevenjarige Oorlog van 1756 – liet de toenmalige commandeur, Jan de Windt jr., alle defensiewerken controleren. Zij lagen er slecht bij.

De Windt heeft het nodige voor de verdediging gedaan – Batterij De Windt is van hem – en hij heeft in of kort na 1757 een nieuwe brug laten bouwen, die tot aan de restauratie van 1978 dienst heeft gedaan.

Ook bouwde De Windt een nieuwe commandeurswoning in het fort, herstelde hij de regenbakken en trok hij een nieuwe woning voor de konstabel op met daaronder de gevangenis.

Eerste actie in 1665

Omstreeks 1660 noemde ds. Charles de Rochefort, die in dienst van de Vlissingse reder Lampsins als ambuland predikant in de West diende, Sint-Eustatius de sterkste vesting van alle Antillen . . . want 'er is slechts één toegang en die kan heel gemakkelijk worden verdedigd'. Vice-admiraal Michiel A. de Ruyter oordeelde in mei 1665 de verdediging van het eiland 'seer slecht'. Hij meldt dat er weliswaar twintig kanonnen in het fort staan, maar dat ze bij gebrek aan kruut niet te gebruiken zijn. Hij had op verzoek van de commandeur 700 pond kruut geleverd.

Vlak voor zijn bezoek aan Sint-Eustatius had De Ruyter verwoestingen aangericht te Bridgetown (Barbados), en de Engelsen zonnen op wraak. Hun revanche zou een aanval zijn op Sint-Eustatius en vervolgens op Curaçao, maar het is bij de aanslag op Sint-Eustatius gebleven door onenigheid over de verdeling van de rijke Stataanse buit.

Op 23 juli 1665 – De Ruyter was al vertrokken – kwamen de Engelsen met zes schepen naar Sint-Eustatius, en zetten er, zonder dat tegenstand werd ondervonden – Fort Oranje leverde slechts zwak vuur – 329 man aan wal.

De twintig kanonnen namen zij mee en 250 Nederlandse mannen, vrouwen en kinderen die weigerden de eed van trouw aan de Engelse koning af te leggen, werden als slaven over de plantages van Barbados verspreid.

Door brieven was directeur Matthias Beck van Curaçao van het gebeurde op Sint-Eustatius op de hoogte gebracht. Verder hadden Nederlanders bij St. Kitts een Engels scheepje buitgemaakt, waardoor bekend werd dat Curaçao het volgende doel zou zijn, al kon men niet weten dat inmiddels van dit voornemen was afgezien. Matthias Beck liet Fort Amsterdam dan ook in staat van paraatheid brengen. Zelfs vatte hij in 1666 het plan op Sint-Eustatius op de vijand te heroveren.

Nu waren er wat Sint-Eustatius betreft meer kapers – en in letterlijke betekenis – op de kust. De Fransen, die St. Kitts met de Engelsen deelden, voelden zich daar niet echt veilig en zochten een uitwijkmogelijkheid voor het geval de Engelsen de beide Franse uiteinden van het eiland zouden nemen. Het oog van de Fransen viel op het nabijgelegen Sint-Eustatius; bovendien hadden zij dit eiland immers in 1629 korte tijd in hun bezit gehad.

Komische situatie

Dit heeft overigens tot een komische situatie geleid. Zowel de Nederlanders, die het eiland wilden heroveren, als de Fransen, die het in handen wilden krijgen, wisten manschappen aan wal te brengen: twee groepen, die elk voor zich opmarcheerden naar Fort Oranje. Volgens de Nederlandse bronnen waren de Nederlanders – dat was dus de door Beck van Curaçao uit gelanceerde expeditie – het eerst aan wal; de Franse bronnen laten de Fransen het eerst de kust betreden. Ook omtrent de verovering van Fort Oranje loopt de berichtgeving – zoals gebruikelijk – van de partijen uiteen. In Fort Oranje lag een Engelse bezetting van ongeveer 300 man. De Fransen, 150 man, en de Nederlanders, 120 in getal, zouden min of meer gelijktijdig voor het fort zijn aangekomen. Volgens de Nederlanders stonden zij uit hoffelijkheid jegens de Franse koning aan de Fransen toe het eerst naar binnen te gaan. De Fransen deden dit, sloten de poort achter zich en de Nederlanders waren, zo meldden zij zelf, het slachtoffer van hun hoffelijkheid.

De Fransen daarentegen berichtten, dat de Nederlanders pas na hen aan wal waren gekomen, na hen bij het fort waren gearriveerd en dus te laat waren.

Na een goed jaar Engels bewind, van juli 1665 tot november 1666, wapperde er tot midden 1668 op Fort Oranje de Franse lelievlag. In de jaren die hierop volgden, wisselde het bestuur enkele malen tussen de Engelsen en de Nederlanders. In 1689, het eiland was toen in Nederlandse handen, gaf de gouverneur van de Franse Antillen op Martinique opdracht aan de Franse vlootvoogd, Charles, graaf De Blénac, het eiland te gaan veroveren. Op 28 maart 1689 koos De Blénac met acht schepen zee en zaterdag 2 april lag hij op de rede van Sint-Eustatius. De bezetting van Fort Oranje, vijf soldaten, werd uitgebreid met honderd burgers. Zondag 3 april zagen zij hoe De Blénac zijn acht schepen richting Boekaniersbaai verspreidde, waar hij, na deze eerst een stuk voorbij gedreven te zijn, ten slotte toch bij een uitstekende punt aan land ging. Er bleef de burgers in het fort weinig anders over dan zich ook te verspreiden: naar de Boekaniersbaai en naar de Tommelendijkbaai, want ook daar zouden Fransen aan land willen gaan. Slechts zestien tot achttien man bleven in het fort achter.

De burgerwachters stonden hun mannetje, want de verslagen melden dat het de Fransen ondanks forse tegenstand *eindelijk* gelukte in de twee baaien manschappen aan wal te brengen en op te rukken naar de hoofdplaats, waar zij Fort Oranje wilden aanvallen aan de vrijwel niet versterkte landzijde. De burgerwachters probeerden de Fransen met schroot in hun aanvalspogingen te belemmeren. Toen dezen echter hun kanonnen opstelden, sloeg de burgers de angst om het hart, omdat zij vreesden dat de fortmuur niet tegen kanonskogels bestand zou zijn. Op aandrang van de burgers gaf commandeur Lucas Schorer op conditie van lijfsbehoud het eiland over. Met uitzondering van Fort Oranje, waar hij een garnizoen van veertig man legde, heeft De Blénac de gehele kolonie verwoest en alles wat van zijn gading was, naar Martinique verscheept.

De Blénacs poging om ook Saba te bezetten, mislukte. De Sabanen hadden namelijk stellages met rotsblokken bovenaan de toegangswegen opgesteld. Toen

zij de stutten wegtrokken, rolden de stenen naar beneden, die de Fransen verpletterden. Vervolgens is Schorer naar Saba gegaan, waar hij een bevrijdings-expeditie op touw wist te zetten, die in juli 1690 bij de Jenkinsbaai aan wal kwam. Bij Fort Oranje stiet hij echter op Engelsen – het heeft wat van een klucht weg – die ook op weg waren het eiland van de Fransen te ‘bevrijden’. De Engelsen waren 350 in getal, de Nederlanders telden nog geen 50 man. Twee kampementen werden voor het fort opgeslagen, de twee bevelhebbers confererden, werden het niet eens en het resultaat was dat de Engelsen als overwinnaar uit de bus kwamen: van 1690 tot 1696 is Sint-Eustatius weer Engels.

Speelbal

Sint-Eustatius was de speelbal in de rivaliteit tussen Engeland en Frankrijk, omdat de Royal Africa Company van de Engelsen onvoldoende was toegerust voor de handel en de Compagnie des Indes Occidentales van Colbert nog minder in staat was de Franse koloniën van het nodige te voorzien. Beide partijen hadden het daarom steeds weer begrepen op Sint-Eustatius, waar de Nederlanders, meer bedreven in handeldrijven dan in oorlogvoeren, een rijke stapelplaats hadden ingericht.

Soms woef de vlag van het bezettende land jaren aaneen; dikwijls echter ook heel kort: in 1673 wapperde de Nederlandse vlag er niet langer dan tien dagen en in 1713 de Franse slechts drie! Maar liefst drieëntwintig maal wisselde het bestuur.

Fort Oranje maakte in de loop der eeuwen goede en slechte tijden mee. Onder De Blénac, in 1689, hebben de Fransen het fort versterkt door een dubbele palissadering aan te brengen. Ook zijn zij begonnen met het uithakken van een gracht, die pas later, in de jaren na 1737 door commandeur Faesch werd voltooid.

In 1701 bezocht de Franse dominicaan Jean B. Labat het eiland. Hij meldt dat het fort vervallen is, de wallen ingestort zijn en dat bij gebrek aan een kazerne de soldaten onderdak vonden in de binnen het fort gelegen kerk, waarvan het dak overigens lekte. Bij een Franse aanval in 1709 bleek geen enkel kanon bruikbaar. Rapporten uit 1730 en 1737 maken gewag van koeien die in het fort graasden. De wallen waren nog niet opgebouwd.*

De kerk in het fort

Zoals dit ook elders het geval was, zoals bij Fort Amsterdam op Curaçao en aanvankelijk ook bij het eerste fort op de landtong van Sint-Maarten, hielden de eerste kolonisten hun godsdienstoefeningen in een ruimte binnen het fort. Reeds in 1638, dus twee jaar na de vestiging, richtte Gedeon Morris tot de Waalse kerk in Vlissingen het verzoek een proponent (predikant die nog niet beroepen is geweest) naar Sint-Eustatius te zenden. Zoals wij al hebben ver-

* J. Hartog, 'De Bovenwindse Eilanden', *Geschiedenis van de Nederlandse Antillen*, deel IV, 145, 158, 243.

meld, bestond de helft van de eerste kolonisten van Sint-Eustatius uit Vlamingen en Walen.

Vlissingen heeft het verzoek van Morris doorgestuurd naar de Waalse kerk van Leiden, met het resultaat dat al voor 13 juni 1641 de toen juist afgestudeerde proponent Daniel de Graaf (of Gravius) naar Sint-Eustatius werd uitgezonden. De Graaf is maar kort gebleven, want al in 1643 bevindt hij zich in Aardenburg.

De eerdergenoemde, in elk geval Franstalige, ds. Charles de Rochefort, meldde dat Sint-Eustatius een fraaie kerk had. De dominee was mogelijk niet veel gewend: tot 1755 diende een van de lokaliteiten van het fort als kerkzaal en deelde met het fort in de algehele verwaarlozing. Toen commandeur Isaac Lamont in 1701 de soldaten in de kerkzaal legerde omdat er geen andere behuizing voor hen was, moesten zij bij zware regen elders een schuilplaats vinden!

Bij zijn komst in augustus 1701 vond ds. Anthony Kowan in de kerkzaal vijf banken en een schabel voor de voorlezer. Een preekstoel was er niet en de dominee moest zich behelpen met een plank die over twee stoelen werd gelegd.

Bij de orkaan van 1713 is dit schamele geheel verwoest. Commandeur Jan Simonsz Doncker liet daarop in 1715, opnieuw binnen Fort Oranje, een apart huis bouwen voor de godsdienstoefeningen. Onder een opvolger, commandeur a.i. Johan Lindesay, werd deze kerk in 1726 op verzoek van de ingezetenen als kazerne ingericht, waarna een nieuwe kerk, ook weer binnen het fort, in 1727 werd gebouwd. Deze kerk heeft gediend tot 1755, toen de eerste stenen kerk buiten het fort in gebruik werd genomen. Dit was de voorganger van het imposante gebouw waarvan de gerestaureerde ruïnes nog staan, en die van 1775-76 dateert.

De vlag voor het Heilig Avondmaal

Typerend voor de verhouding tussen kerk en staat en de zogenaamde handelskerk en de Compagnie, was het besluit van commandeur Jan Simonsz Doncker in 1704, om enkele dagen vóór de viering van het Heilig Avondmaal de vlag op Fort Oranje te hijsen teneinde gelovigen hiervan op de hoogte te stellen. Of men dit gebruik na 1755, toen de kerk uit het fort verdween voortzette, hebben wij niet kunnen vaststellen.

In 1772 liep Fort Oranje grote schade op bij een orkaan. Het was evenwel een periode van bloei en niet alleen kon de nieuwe kerk worden gebouwd, maar commandeur De Windt liet ook het fort opknappen. Er kwamen gebouwtjes, voor het merendeel hout met stenen onderbouw, en loodsen waarin lokaliteiten waren voor de officieren, onderofficieren en manschappen. Verder werd een eetzaaltje met keuken gebouwd. De woning voor de konstabel uit 1757 werd vervangen door een nieuwe, waarbij de oude werd ingericht als wapendepot. Verder een woning voor de commandeur en geweerkamers. De gevangenis onderging verbetering; voordien was het gebruik de gevangenen in een regenbak of hok op te sluiten. Men zal zich dit alles toch niet al te groot moeten voorstellen, gezien de beschikbare ruimte binnen het fort.

Het garnizoen bestond in deze tijd uit een man of vijftig. De commandant en de tweede in rang waren in 1776 Statianen, landskinderen dus. Het gehalte van de troep – landlopers, zoals op alle eilanden – was slecht. Er waren een bereiden en onbereiden burgerwacht. Alle mannen tussen de 16 en 60 waren dienstplichtig met uitzondering van enkele functionarissen.

Commandeur Jan de Windt overleed in 1775 en zijn opvolger werd de eilandssecretaris Johannes de Graaff, geboren op Sint-Eustatius in 1729.

Niettegenstaande de verbeteringen die De Windt na 1772 had ingevoerd, bleek de algehele situatie toch niet zó goed te zijn. In een van De Graaffs rapporten lezen wij dat het wapendepot in de vroegere konstabelwoning niet onderhouden werd en dat de wapens rond slingerden. Kruit lag gedeeltelijk in een kelder, voor de rest in het kruithuis, dat bij controle niet afgesloten bleek te zijn. De gevangenis was dan weliswaar pas nieuw gebouwd, maar bij gebrek aan cipiers bleef zij gedurende de nacht openstaan.

Het saluut van 1776

Onder De Graaff werd op 16 november 1776 door Fort Oranje het befaamde saluut gebracht aan de Great Union Flag, de banier van de Noordamerikaanse opstandelingen tegen Engeland. Het was niet het eerste saluut dat van buitenlandse zijde aan deze vlag werd gebracht. Enige weken eerder was dat al gebeurd vanaf het toen Deense eiland St. Croix, zij het dat deze vlag toen gevoerd werd door een schoener.

Bij Sint-Eustatius wapperde de Great Union Flag van de mast van de *Andrew Doria*. De opstandige koloniën maakten voor haar acties gebruik van bewapende koopvaarders. Ook al gaven zij aan deze schepen de status van oorlogsschip, aan de buitenkant was dat niet zo direct te zien.

Toen hij de rede van Sint-Eustatius binnenvoer, streek de kapitein van de *Andrew Doria* de vlag als groet aan het fort. De fortwachter, tevens garnizoenscommandant, Abraham Ravenné, die de Great Union Flag niet kende, beantwoordde deze groet door de fortvlag te strijken. Hierop vuurde de *Andrew Doria* een saluut af van vermoedelijk dertien schoten (volgens sommige bronnen elf). Omdat het de eerste keer was dat een schip met deze vlag op de rede verscheen, ging Ravenné commandeur De Graaff raadplegen, wiens kantoor ook binnen het fort lag.

Instructies over het al dan niet groeten van de vlag der rebellen waren er niet. Maar De Graaff zal wel geweten hebben wat zijn concurrenten, de Denen, deden, en gaf opdracht tot een verwelkomingsgroet, een contrasaluut, een beleefdheid tegenover een vreemd schip, dat niet de status had van een oorlogsvaartuig van een onafhankelijke mogendheid. Want in dat geval had het contrasaluut schot voor schot beantwoord moeten worden. Van een erkenning van de Amerikaanse Republiek was natuurlijk geen sprake, aangezien hiertoe alleen de Staten-Generaal zouden kunnen beslissen. Maar Fort Oranje maakte met dit voorval historie: het eerste saluut aan de Great Union Flag gevoerd door een oorlogsschip.

Vele publikaties zijn over dit saluut verschenen en verschijnen er nog, getui-

*Johannes de Graaff, 1729-1811
(olieverf in het Capitol te Concord,
New Hampshire, Verenigde Staten).*

ge Barbara Tuchmans *The First Salute*, dat in 1988 in een Nederlandse vertaling verscheen.

In 1939 heeft Franklin Delano Roosevelt, president van de Verenigde Staten, aan boord van een Amerikaanse kruiser, een bezoek aan de rede van Sint-Eustatius gebracht. De president kon vanwege zijn invaliditeit niet zelf aan wal gaan, maar enige officieren hebben het eiland wel bezocht, en enkele maanden later liet Roosevelt als persoonlijk geschenk een gedenktafel in Fort Oranje aanbrenge. Er staat geen datum op, maar de overdracht vond plaats op 12 december 1939.

Keren wij terug naar 1776. De Engelsen waren vanzelfsprekend verbolgen over het optreden van de Nederlanders op Sint-Eustatius, vooral toen De Graaff ook nog werd gehandhaafd. Toch deden zij aanvankelijk niets. Maar toen in december 1780 de Vierde Engelse Oorlog uitbrak, gingen zij tot actie over. Admiraal sir George Brydges Rodney, die met een smaldeel bij Barbados koerste, kreeg opdracht Sint-Eustatius onverwijd te gaan bezetten. Dit leidde tot de verovering van 3 februari 1781, die overigens zonder enige actie van Fort Oranje een feit werd. Op Fort Oranje stonden weliswaar vijfentwintig kanonnen, maar uit een reisverhaal van marine-officier Cornelis de Jong, die het eiland juist in 1780 had bezocht, weten wij, dat er van die vijfentwintig nauwelijks vijf bruikbaar waren. Er is door Rodney niet geschoten; hij zond een parlementair aan wal, die de onmiddellijke overgave eiste, waaraan gevolg werd gegeven.

De Engelsen hebben Fort Oranje omgedoopt in Fort George, naar koning

George III van Groot-Brittannië en Ierland. Hetzelfde gebeurde op Curaçao met Fort Nassau (zie *Jaarboek 1985/86 p. 80 e.v.*). Aan het onderhoud van hun Fort George deden zij niets, want Rodney beoordeelde de defensieve waarde als van geen belang. Bij een oefening met enkele kanonnen stortte al meteen een flink stuk van de borstwering in zee.

Er werden 650 man op het eiland gelegerd, maar gezien de ruimte en de toestand der gebouwen binnen het fort, zullen de meesten buiten Fort George onderdak hebben gevonden. Maar zeker weten wij dit niet. In tegenstelling tot het verder verwaarlozen van Fort George deden de Engelsen vrij veel aan het herstel en versterken van vele andere forten en batterijen, die als een krans om het eiland lagen en die zij voor het merendeel verwaarloosd aantroffen. Hierop gaan wij verder in in het *Jaarboek 1991/92*.

Engelsen verjaagd

Slechts negen maanden heeft de Union Jack van Fort George gewapperd, want al in november hadden de Fransen de Engelsen verjaagd. Uiteraard verdween met hen de naam Fort George, maar het is niet bekend welke naam de Fransen het fort hebben gegeven. De Franse verovering werd overigens een groteske scène. Zonder dat de Engelsen het merkten, slaagden 400 Fransen erin zich te ontschepen en op te rukken naar Fort George. Hier betrokken zij een verdeckte stelling. Zij hadden begrepen dat de Engelsen de volgende ochtend voor een mars-exercitie naar buiten zouden komen. Aldus gebeurde. Op een gegeven moment ging de fortpoort open en de argeloze Engelse colonne marcheerde naar buiten. Hierop losten de Fransen gelijktijdig een schot en stormden zij met de bajonet op de Engelsen af. De verwarring was groot, en ofschoon de Engelsen verre in de meerderheid waren, wisten de Fransen hen uiteen te jagen, waarbij de Engelse commandant gevangen werd genomen. Alles verliep zo snel, dat een groep Fransen binnen het fort wist te komen voor de Engelsen kans hadden gezien de brug op te trekken en de poort te sluiten. Dit laatste deden de nu binnenge-drongen Fransen, zodat de Engelsen buiten stonden en de Fransen gemakkelijk spel hadden de overgebleven fortbezetting te overmeesteren.

De Fransen hebben eiland en fort drie jaar bezet gehouden. Op 7 februari 1784 kwam Sint-Eustatius weer onder Nederlandse vlag.

Fort Oranje in desolate toestand

Het is merkwaardig dat de Fransen, die zoveel hebben gedaan voor de defensie van het eiland – zij gingen voort met de al door Rodney aangevangen bouw van een krans van fortjes om het hele eiland en legden zelfs een vijf meter brede verbindingsweg tussen de zuidelijke fortjes aan voor het vervoer van munitie – aan Fort Oranje geen zorg hebben besteed. Waren zij evenals de Engelsen van oordeel dat de defensiewaarde van het fort te gering was? In dat geval weken zij niet af van de mening die Philip O'Reilly vertolkte, toen hij na het vertrek van de Fransen voor de Nederlandse autoriteiten een rapport opstelde, een beschrijving van de situatie van de forten en batterijen op het eiland

Sint-Eustatius, dat in september 1785 bij de Kamer van Zeeland in Vlissingen op tafel lag: 'Fort Oranje is gelegen in het Bovendorp op de hoek van een heuvel die het van het Benedendorp scheidt: het is van geen sterkte, zwaar geschut kan niet gebruikt worden uit vreze van het vallen van de heuvel, en de kleine stukken die daar zijn, zijn niet bekwaam toegerust [voor] een defensie van schepen, noch om de schepen op de rede of het dorp te beveiligen, want veel schietende loopt het Benedendorp gevaar in brand te geraken door de proppen, gelijk als dikwijls geschied is met het schieten bij festiviteiten. De embrasures zijn te nauw, de stukken kunnen slechts rechthoek schieten, het muurwerk is zo hoog, dat zij bij een attaque meer schaden dan een kanon van de vijand het zou doen; zulke muurwerken zijn met grote kosten gemaakt en door geen ingenieur aangelegd.'

Aldus de tekst van een document, waarvan wij alleen de spelling hebben geactualiseerd.

Het is een vernietigend oordeel, want wat O'Reilly aanstipt, zijn geen zaken van de laatste jaren, maar betreffen de gehele bouwtijd. Interessant is overigens zijn opmerking over brandjes in de Benedenstad 'bij festiviteiten', want hierover is in andere bronnen niets gevonden. Die dingen hebben rapporteurs wisselmatig verzwegen. O'Reilly doet voorstellen tot verbeteringen, waar nooit wat van gekomen is. O'Reilly zelf schrijft trouwens dat er zonder grote kosten maar weinig aan verholpen kan worden.*

Het garnizoen na 1816

De Nederlanders, die in februari 1784 het eiland weer in handen kregen, hebben het in 1801 en na 1810 weer voor enige jaren aan de Engelsen moeten afstaan. Maar in 1816 wordt de Nederlandse vlag dan definitief gehesen. Zij waait er nog, geflankeerd door de Nederlands-Antilliaanse vlag.

Behalve Fort Oranje bestonden er in 1816 nog vier sterkten uit de achttiende eeuw, waarvan alleen de Oude Batterij of Panga bezet was. Na de verwoesting door de orkaan in 1819 is ook Fort Panga ontruimd. Het garnizoen werd in Fort Oranje geconcentreerd en bestond uit infanterie (Jagers) en artillerie.

Aanvankelijk werden er vierentwintig manschappen gelegerd, maar uit een staat van 1829 blijkt dat er in dat jaar één officier en achttien onderofficieren en manschappen in Fort Oranje lagen. Wegens het aflopen van het dienstverband en het uitblijven van aanvulling liep de bezetting gestaag terug. Gouverneur Willem A. van Spengler, die in 1822 was aangesteld en berekend had dat er in 1831 nog maar de helft over zou zijn, vroeg om aanvulling, wat de Nederlandse regering blijkbaar niet convenieerde. Omdat er ook andere bezwaren bestonden tegen de 'ongemakkelijke' Van Spengler, werd deze in 1829 op wachtgeld gesteld en vervangen door een plooibaarder figuur. Deze, Thomas Peter Richardson, nam bovendien genoegen met een lager salaris.

Bij voorkomende gelegenheden werden saluutschoten afgegeven – op 's ko-

* *Algemeen Rijksarchief, WIC*, inv.nr. 635 fol. 432 e.v.

De toegang tot Fort Oranje. De foto dateert van 1921 (fotoverzameling J. Hartog).

nings verjaardag zelfs 35 – maar in toenemende mate begonnen de kanonnen mankementen te vertonen. Door houtluis braken de houten raderen van de affuiten. Bij het nachtschot van 12 december 1829 ging de enig overgebleven affuit van de zesponders eraan. Van de twaalfponders waren er toen nog twee in gebruik.

Doordat niet alleen de bewapening, maar ook het fort zelf verviel, is men nog in dezelfde maand, december 1829, met herstelwerkzaamheden begonnen. De muren werden gerestaureerd, het poortgebouw werd opgeknapt en de woning van de garnizoenscommandant werd nu boven het poortgebouw ingericht.

Bij het bezoek van prins Hendrik in 1835 – het eerste Oranjebezoek aan de Antillen – maakte het fort voor het oog in ieder geval een goede indruk. Toen het schip met de prins op de rede verscheen, kon men ook naar behoren een ‘koninklijk saluut’ afgeven.

Aardbevingen komen praktisch niet voor in het Caribisch gebied, maar in 1843 trof zo’n natuurramp Guadeloupe en Antigua, waar ook Sint-Eustatius de gevolgen van onderging. Fort Oranje werd toen voor het grootste deel verwoest.

In 1846 zijn de detachementen van de Bovenwindse Eilanden teruggenomen. Fort Oranje kwam leeg te staan. Het Korps Vrijwilligers te Paard nam de bewaking over tot 1856; daarna werd dat de taak van de schutterij.

Bestuur neemt zijn intrek

Na het vertrek van de militairen is Fort Oranje wat opgeknapt en ingericht als bestuurscentrum. De commandeur – na 1833 gezaghebber geheten, na 1919 waarnemend gezaghebber, na 1951 administrateur en na 1983 weer gezag-

De toegang tot het Fort Oranje na de restauratie in 1978/79 (foto Jan H. Smid, Arnhem).

hebber – hield kantoor binnen het fort, waar zich ook de overheidsdiensten en de gevangenis bevonden. Maar wie de gevangenis daar vóór de laatste restauratie heeft gezien, weet dat gevangenen onder erbarmelijke omstandigheden vastgehouden werden. Het socialistische Kamerlid Henri van Kol bezocht Sint-Eustatius in 1903 en beschrijft de vele misstanden. Hij merkt op dat er maar ‘een eerlijk brigadier en vijf minder betrouwbare inboorlingen’ voor de ordehandhaving waren. Ook noemt hij ‘een terrein dat blijkens een geschilderde plank Fort Oranje moest vertegenwoordigen’.

Wij hebben gezien dat er, nadat in 1829 de laatste zesponder het begeven had, nog twee twaalfponders waren overgebleven. Deze zijn tot 1882 op de verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis gebruikt. Ook bij de bestuursoverdracht schoot men saluutschoten af. Maar als gevolg van de staat waarin de

kanonnetjes verkeerden, verdeelde men het aantal saluutschoten in drieën: elf 's morgens, elf 's middags en nogmaals elf om vier uur.

Nadat in 1919 bij de bestuursreorganisatie geen eigen gezaghebber voor Sint-Eustatius meer werd benoemd, zijn in 1925 de saluutschoten afgeschaft.

Ofschoon Fort Oranje bestuurscentrum bleef, werd er aan onderhoud niet veel gedaan. Het fort verviel meer en meer en dreigde door het afkalven van het klif waarop het staat, op den duur geheel te verdwijnen.

In 1975 wees dr. Pieter Wagenaar Hummelinck in de *Nieuwe Westindische Gids* op de ondermijning van het Fort door de Claesgut, die als gevolg van de regenval steeds meer uitspoelde. Door de activiteit van de toenmalige Adviesraad voor de Culturele Samenwerking tussen de Landen van het Koninkrijk is het in 1978/79 tot een grondige restauratie gekomen, die ongeveer f 1,7 miljoen heeft gekost en betaald is uit het Fonds Sociale en Educatieve Projecten van Nederland. De restauratie is uitgevoerd door de Nederlandse firma G. Woudenberg, die ook het Fort Zeelandia in Suriname restaureerde. De drie bastions kregen een nieuw fundament – het bastion rechts van de toegangspoort was al verzakt – de muren kregen nieuwe kantelen, de vervallen gebouwen binnen het fort zijn afgebroken en in de oude vorm van nieuw materiaal weer opgetrokken. De parade kreeg een plaveisel van kinderhoofdjes; de gracht werd uitgegraven en de brug in oude staat teruggebracht. Beplanting geeft Fort Oranje een aantrekkelijk voorkomen. Buiten het fort heeft men door betonwerken de gevaren die van de Claesgut dreigden, weten in te perken.

Literatuur

- Attema, Y., *St. Eustatius, a short history of the island and its monuments*, Zutphen, 1976.
- Bor, W. van den, 'Fort Oranje op St. Eustatius herboren', *Sticusa-Journaal*, nr. 63.
- Hartog, J., *Geschiedenis van de Nederlandse Antillen, deel IV*, Aruba, 1964.
- Hartog, J., *Geschiedenis van de Nederlandse Antillen, deel V, Register en Historische Bibliografie*, Aruba, 1981.
- Hartog, J., *Geschiedenis van Sint Eustatius*, Aruba, 1976.
- Hartog, J., *Twelve forts of the Netherlands Antilles*, Curaçao, 1980.
- Jong, C. de, *Reizen naar de Caribische eilanden in de jaren 1780 en 1781*, Haarlem, 1807.
- Knappert, L., *Geschiedenis van de Nederlandsche Bovenwindsche eilanden in de 18e eeuw*, 's-Gravenhage, 1932.
- Kol, H. van, *Naar de Antillen en Venezuela*, Leiden, 1904.
- Kruijthoff, S. J., *The Netherlands Windward Islands*, Curaçao, 1938.
- Temminck Groll, C. J., 'Restauraties op Sint Eustatius', *Sticusa-Journaal* nr. 87.
- Wagenaar Hummelinck, P., 'De ondermijning van Fort Oranje door de Claesgut', *Nieuwe Westindische Gids*, jaargang 50 nr. 1 (18 e.v.).

HET GENNEPER HUIS

door J. Belonje

In het gehele Nederlandse Limburg van nu maakte voorheen na de vesting Maastricht 't *Stercke huys Gennip* onbetwistbaar de belangrijkste fortificatie uit. Gelegen bij de plek waar de Niers in de Maas valt, heeft dit kasteel telkenmale door die ligging een aantrekkingspunt gevormd van de eerste orde, ook al in verband met zijn betekenis als vestigingsplaats van een tol op de rivier de Maas.

De bekende Nederlandse geschiedkundige mr. W. A. baron van Spaen La Lecq komt de eer toe, dat hij in zijn *Oordeelkundige Inleiding tot de Historie van Gelderland*¹ voor het eerst gewezen heeft op de tekst van Alpertus Mettenis monachus S. Symphoriani, tot titel voerende *De Diversitate Temporum*.² Daarin komt het sedert telkenmale herhaalde oude verhaal voor van de graaf en prefect Balderik, een figuur uit de tiende eeuw, die op aansporing van zijn vrouw, na van de koning de landvoogdij verkregen te hebben, tegen de zin van de bewoners het slot Gennep van een zwakke neef, de prefect Godfried, bezette ('municipiunculam praefecti propinqui sui cupavit'). Tot tweemaal toe nu is in dit relaas sprake van de 'turris' ofte wel de 'toren' ter plaatse.³

Uit het vorenstaande volgt duidelijk, dat in de tiende eeuw hier onder Gennep al sprake was van een kasteel, aan Maas en Niers gelegen, dat de vorm bezat van een toren.

Die plek heeft nadien eeuwenlang de zetel gevormd van een aanzienlijke familie, welke zich van de naam Van Gennep bediend heeft en die misschien tot een enkel geslacht heeft behoord, waarna ten slotte deze bezitting op een jonker van Brederode kon vererven, die hier in 1397 een langdurig beleg, door Gelder en Gulik ondernomen, weerstaan kon.⁴ In het begin der vijftiende eeuw (in 1413) werd dit Genneper Huis, ook wel bekend destijds onder de naam Huis ten Hage ('Hagae castellum'), belangrijk versterkt met steen en houtwerk, afkomstig van afbraak van een burcht, geheten Lovestein, die door de graaf van Loon en Heinsberg in de stad Gennep was opgebouwd.⁵ Daarna is Gennep tot een leengoed gemaakt, afhankelijk van Gelre.⁶

Versterkt naar de eisen des tijds

Het mocht geen wonder heten dat het Genneper Huis na het uitbreken der 'Nederlandsche Beroerten' daarin betrokken zou worden en de eerste berichten over dit deelgenootschap dateren dan ook al van 1579, toen de befaamde veldoverste Maarten Schenck van Nideggen van zijn kasteel Blijenbeek uit het gehele gebied tussen Venlo en Gennep met 's konings troepen beheerste.⁷

Allengs ontstond er toen een periode waarin het Genneper Huis, dat weldra

te zamen met het nieuw aangelegde fort de Schenkenschans, op de toenmalige splitsing van Rijn en Waal, uitgroeien kon tot de allergrootste der alleenstaande vestingen op het centrale terrein van de strijd met de Spanjaarden.

Bij de meeste kastelen die partijen in de gevechten betrokken, voorzag men het gebouw of reduit meestal van een eenvoudige omwalling, die echter geen afdoende uitkomst bood voor een langdurig verzet. Maar bij de Schenkenschans en bij het Gennep Huis kon een kwalificatie in de laatste zin onthouden worden, want deze beide werden elk volledig naar de eisen des tijds, en stuk voor stuk met alle middelen die de leer der vestingbouw in die dagen bood, ten koste uiteraard van aanzienlijke sommen, voorzien en versterkt.

Weldra ook zijn deze twee forten betrokken geraakt in het politieke bedrijf. Van de Schenkenschans is het bekend dat zij door de Staten-Generaal, ondanks protesten uit eigen land tegen de exorbitante kosten, op een onbebouwde strook grond was gesticht in 1586 op gezag van Robert Dudley Earl of Leicester, toen hij met zijn leger tussen Zevenaar en Elten lag, tussen beide stromen, voor de Spanjaarden een kapitale bedreiging uitmaakten. Het was dan ook daarom dat van tijd tot tijd hun kardinaal-aarts hertog met de admiraal van Arragon Franciscus de Mendoza⁸ gezanten naar de keizer afvaardigde om herhaalde malen op allerlei condities aanbiedingen te doen 's keizers bodem te verlaten, mits 'dat De Staten oock zouden ruymen Schenckenschans', het fort dat Maarten Schenck gebouwd had, nog wel op Kleefs gebied!⁹ Daarop werd niet ingegaan, hetgeen er toe moest leiden dat de Spanjaarden, teneinde althans de Maasstroom blijvend te kunnen beheersen, het oog op het Gennep Huis gingen vestigen. De admiraal bezette dan ook inderdaad op 3 november 1599 deze kasteel-vesting. Graaf Willem van Nassau had deze namelijk met zijn Duitsers verlaten, en toen Mendoza met het nodige geschut voor Gennep verscheen, slaagde hij erin door dwang uit te oefenen de Duitse vendels te laten vertrekken.¹⁰

Prins Maurits heeft echter niet kunnen aanzien dat het Gennep Huis in Spaanse handen bleef, en in september 1614 heeft hij de ridder Lambert Charles, de gouverneur van Nijmegen, 'met drie velt-stucken, ende eenighe vaendelen voetvolck ghesonden om Grol, Cranenburch ende Gennep in te nemen, ende met Brandenburghs guarnisoen te besetten de welcke het selve met groote vlijticheydt ende rassicheyt uytghevoert ende volbracht heeft'.

Gennep, ook wel Het oude stenen Huys geheten, verkeerde allengs daarna in een toestand waarin het gedeeltelijk 'gedemanteleert ende neutrael ghestelt', was en dit hield een tijd lang aan.¹¹

Volwaardige fortificatie

Er was vervolgens, tijdens de regering van keizer Ferdinand II, een akkoord gemaakt door hem met de koning van Spanje en Hunne Hoog Mogenden de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, waarbij de neutraliteit verzekerd werd voor verschillende plaatsen, onder andere in het Land van Kleef, ook ten aanzien van Gennep.

De Spanjaarden hebben zich slecht hieraan gehouden, aangezien zij in 1635 het fort 's-Gravenweert of de Schenkenschans bij verrassing veroverd hebben.¹² Zij oordeelden toen hun verovering niet beter te kunnen consolideren dan door het toen ten dele nog versterkt gebleven Gennep Huis tevens te bezetten. Deze gang van zaken vormde toen voor de kardinaal-infant geen enkel beletsel om na ook deze inneming bij verrassing nu aanstonds tot herstel van de werken op Gennep Huis over te gaan. Zulks ging in zijn werk, met inachtneming van het meest moderne inzicht, op het gebied der defensie.

Was het Gennep Huis in oorsprong weinig meer geweest dan een zware ronde, uit de Middeleeuwen daterende toren, voorzien van een weergang, verder wat bijgebouwen, te zamen op verhoogd terrein, omgracht en omwald ongeveer in de trant van de naburige kastelen Blijenbeek en Middelaar, die zware toren werd thans ingevat in een wal, die de vorm van een onregelmatige vijfhoek verkreeg, terwijl daaromheen een brede gracht gevoed door de Niers bij de monding, waarin een sluis tot stand kwam. Dat geheel, bestemd tot reduit, verkreeg om zich heen een vijfhoekig fort, versterkt met evenveel bastions en in de ook nu weer omringende buitengracht met een ravelijn voorzien.

De oudste plans van Het Stercke Huys Gennep demonstrenen die nieuwe, eigenlijk verdubbelde omwalling, duidelijk, terwijl zij ons ook laten zien dat zelfs daarmee nog niet was volstaan, want tussen Maas en Niers werd niet alleen het terrein min of meer gevuld door aanleg van een retranchement, halve manen en een tweede ravelijn, maar bovendien werd ten oosten in front van de beek nog een breedarmig kroonwerk geconstrueerd, kennelijk met het doel om aan het waterfront het bezit van de langsstromende beek zo lang mogelijk, liefst tot het uiterste, te kunnen betwisten.

Uit de plans blijkt dat het beloop van dit kroonwerk eerst na het aanbrengen van tal van correcties tot stand is gekomen. Uitgebreide schuttingen van palissaden werden neergezet en verscheidene stukken wal moeten gerevêteerd zijn geweest.

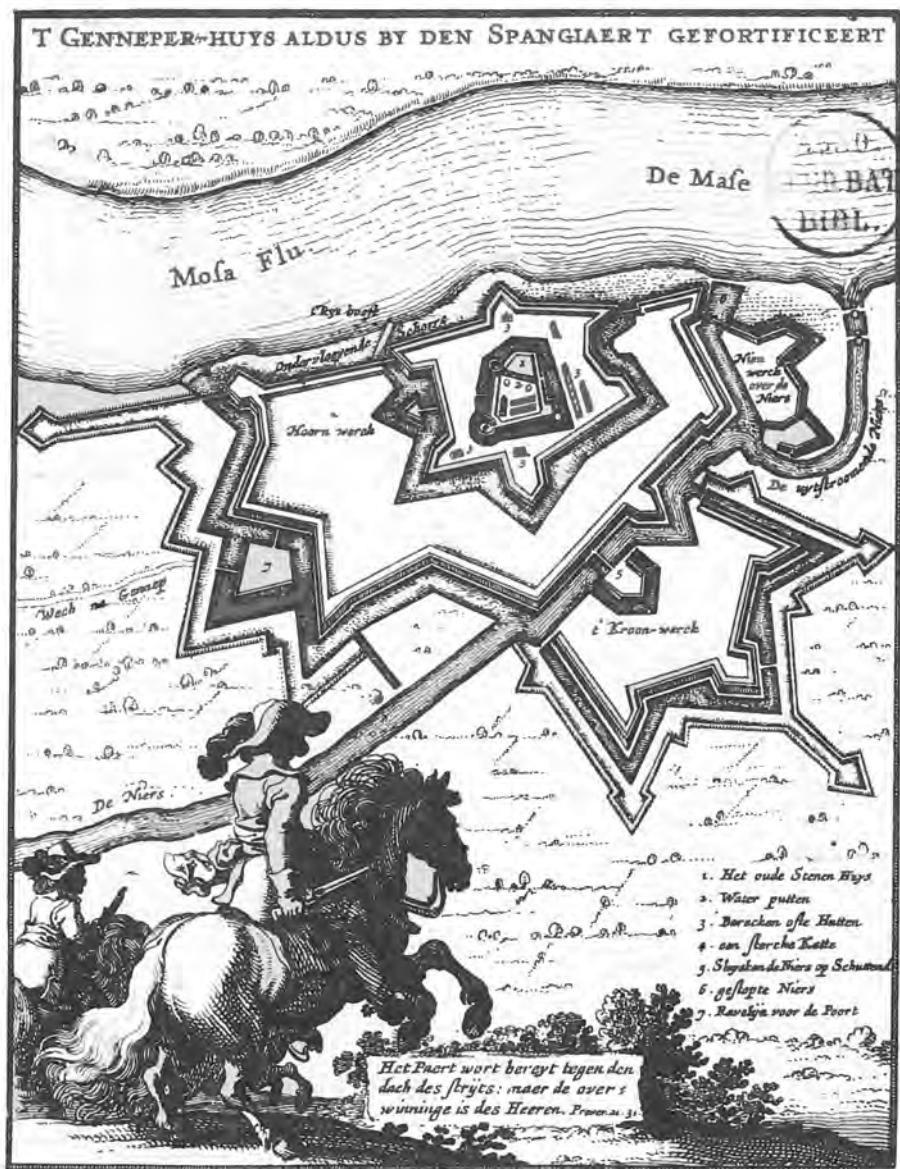
Circumvallatielinie

Het lag voor de hand dat toepassing hier door de vijand van zulke omvangrijke toebereidselen van het door zijn ligging al weerbare fort, voor de Staatsen als het ware een uitlokking gevormd heeft zelf tot de aanval te besluiten. Daarbij kwam, dat verovering der sterkte geacht werd noodzakelijk te zijn met de voorgenomen Veldtocht langs de Maas.

Het kon dan ook niet lang uitblijven of het Gennep Huis met zijn omringende landstreek moest het toneel worden van een wel grootscheepse militaire operatie. Prins Frederik Hendrik zag zich in dit geval geplaatst voor een uiterst moeilijke taak. Immers, hij mocht verwachten dat de Spanjaarden, die zich in deze omgeving tamelijk dicht bij hun basis bevonden, niets achterwege zouden laten om zijn blokkade van het Gennep Huis te breken en de bezetting van het bolwerk te bevrijden. Om die reden heeft de prins toen gebruik gemaakt van een klassiek geworden middel, dat van de aanleg van een wijd retranchement in de vorm van een circumvallatielinie. Hier te lande was het intussen niet

voor de eerste maal toegepast.¹³

Van de onderneming tegen het Genneper Huis is een grote roep uitgegaan.

Kopergravure van 'T Genneper-Huys aldus by den Spangiaert gefortificeert', ca. 1640 (collectie Bodel Nijenhuis, Leiden).

De aanleg der circumvallatie werd op de gebruikelijke wijze met inachtneming van het omliggende terrein uitgevoerd. Het uitermate omvangrijke graafwerk bleek, omdat het aantal gedwongen boeren ontoereikend was, een zware belasting voor de troepen, die bovendien op eigen defensie verdacht moesten zijn.

Ten slotte kwam een geheel gesloten linie tot stand, aan elke kant van de Maas in halve cirkelvorm onderbroken door talrijke werken, die voor het logies der bezetting bestemd waren. Die moesten enerzijds dienen als schild tegen de van buiten naderende vijand; anderzijds vormden zij punten van uitgang voor de soldaten die hun weg vonden in batterijen en loopgraafsystemen of approches, richting Gennepers Huis.

Sterk als de 'stercke stadt Breda'

Uit een en ander blijkt, dat de tijdgenoten alle reden hadden om te verzekeren dat de fortificaties om het huis zo sterk waren als de 'wercken en wallen van de wijtvermaerde stercke stadt Breda'.

Binnen de vesting bevond zich sedert 1631 de Ier Thomas Preston als gouverneur, die, ofschoon de schrijvers over hun aantallen niet eenstemmig zijn, het bevel gevoerd moet hebben over 2500 man, uitmakende 22 compagnieën, voornamelijk bestaande uit Ieren, Walen en Bourgondiërs. Bij de tegenpartij was het 'logiment van Sijn Hoocheyt' te vinden ten westen van de Maas, iets voorbij het dorp Oeffelt, bij de plaats waar 'd'Amonitie' opgeslagen was. De afgevaardigden van de Staten-Generaal hadden onderdak verkregen in het klooster van St. Agatha.

De uiterste punten van de wijde omvattende cirkel vormden aan de noordkant het voor deze gelegenheid geducht versterkte Huys te Middelaer en aan de zuidkant het dorp Ottersum, dat als geheel tot een fort was uitgebouwd. Twee schipbruggen waren in de Maas gelegd daar waar de uiteinden der linie van circumvallatie over de rivier elkaar raakten; beide bruggen beschermd met een keten van sloepen om zo een onwrikbaar geheel te waarborgen. Duidelijk was de noodzaak aanwezig om de linie over de twee rivieroevers aan te brengen want de prins wenste zich terecht te beschermen tegen een vijand die immers de keuze bezat. De Spanjaarden konden namelijk voor hun plannen tot ontzet zowel het Rijnland tot uitgangspunt nemen alsook uit Zuid-Brabant komen om zulke plannen tot uitvoer te brengen.

De campagne begint: 3 juni 1641

Frederik Hendrik zette de campagne in op 3 juni 1641 met een parade van het gehele leger onder Lith en Lithoyen; de treinen gingen per schip van Nijmegen naar Fort De Voorn, waar de prins voor speciale inspectie heen ging. Op 7 juni marcheerden de troepen over de Maasdijk, waar ten gevolge van geforceerde haast bij grote warmte vrij wat slachtoffers vielen, zodat nabij Grave halt gemaakt moest worden. Op de 9de, de 10de (de dag waarop het Gennepers Huis ingesloten lag) en de 11de kwam het leger in de omgeving van Gennep aan en werd aanstonds en met voortvarendheid de pionierarbeid aan de circumvallatie

ter hand genomen. Niet in het minst uit een oogpunt van zelfbehoud werden daar de geprojecteerde courtines met intermitterend lunetten, hoornwerken, tenailles, lunetten, papenmutsen en dergelijke aangelegd.¹⁴

Er volgde de aanleg van twee approches langs de Maas, de ene benoorden gericht op de vesting, zijnde de 'Aproche van sijn Hoocheyt den Prince van Orangien door d'Engelsen en Francen' en de ander aan de zuidkant, 'Aproche van den Veltmaerschallck Graef Willem' [van Nassau].¹⁵ Het werk hier was soms een hachelijke zaak, want er werden uit de vesting van tijd tot tijd uitval- len ondernomen die meermalen onder meer de Franse arbeiders duur te staan kwamen. Desalniettemin wisten de Fransen, langs de Maas voortwerkende, het fort tot op driehonderd pas te benaderen. Vervolgens begon men het doel met halve kartouwen te beschieten en werd er met een pontonbrug gewerkt om naderbij te komen. Hierna verminderde de kracht der bezetting merkbaar, maar de moed nam weer toe toen van Spaanse zijde pogingen werden ondernomen de belegerden te hulp te komen. Uit het Rijnland ondernamen de Spanjaarden op 20 juni 1641 'met omtrent 3000 vierroers' een aanval op de omwalling nabij het kwartier van de graaf van Horne ten oosten van het Genneper Huis, die echter werd afgeslagen, en een poging van die zijde om over Thorn en Stevensweert de Maas te passeren faalde, evenals andere pogingen.

Het leggen van een dam in de Niers mislukte, doordat het ingeworpen materiaal wegspoelde. Tussen 8 en 9 juli werd de onderneming in gewijzigde vorm herhaald door een brug van planken te leggen op de plaats waar men een begin had gemaakt met een dam van rijshout. Deze werd echter door de bezetting losgemaakt, waarna het hout wegdreef naar de Maas. Een zwaar verlies leed de aanvaller, want bij die gelegenheid werd de zeer bekwame fortificatie-'architect' Jacob van Aitzema het linkerbeen boven de enkel vermorzeld door een schot. Afzetting van het been bracht geen uitkomst en gangreen met hevige koorts sloeg toe, waardoor hij op 4 juli het leven verloor.

Zijn stoffelijk overschot werd naar Dokkum overgebracht, waar het in de Grote Kerk is bijgezet onder een zerk, die, hoewel beschadigd, daar bewaard bleef. Zijn voortreffelijke daden werden op de steen in het Latijn aldus weergegeven:

D.O.M.

D.JACOBVS. MEINARDI(?). AB. AITSEMA
NATVS. ANNO. MDCXV. DIE. XI NO-
VEMBRIS. MATERIE. DOCTVS. GALLI.
CAM. ET. ARMA. DIDICIT. IN. CASTEL-
LO. AVRIACO. SIGNIFER- IN. OBSIDI-
ONE. CORBIAE. GREGARIVS. ANTE
BREDAM. POST. LOCVM. TENENS. ET
CAPITANEVS. AD. LEMGOVIAM. ET
IN. HAC. PVGNA. SAUCIVS. ET. CAP-
TIVVS. TANDEM. SVB. AVRIACO. PRIN-
CIPE. ARCHITECTVS. MILITARIS.
ET CAPITANEVS. AD. GENNAPIVM.

GLANDE. PERCVSSVS-PEDE. SECT^o.
MISERE. SED. GLORIOSE. IN. IPSO
FORTE-VITAM. FINIIT. ANNO
MDCXLI. DIE. IIII. IVLII.
HIC. REQUIESCIT¹⁶

Vertaald:

De aanhef D.O.M. = Deo Optimo Maximo = Aan de Almachtige God.

De heer Jacobus Meinardszoon van Aitsema, geboren op de 11^e november 1615, leerde na zijn elementaire opleiding Frans en de wapenhandel in het kasteel Orange, vaandrig bij het beleg van Corbie, soldaat voor Breda, daarna luitenant en kapitein bij Lemgow en in deze strijd gewond en krijgsgevangen. Ten slotte onder de Prins van Oranje vestingbouwkundige en kapitein, bij Gennep door een kogel getroffen, is hij na een voetamputatie jammerlijk maar met roem overladen, in het fort zelve overleden op de 4^e juli 1641. Hier rust hij.

(In het fort zelve: bedoeld zal zijn de omwalling (circumvallatie) en niet de belegerde vesting, daar deze eerst 29 juli capituleerde.)

Wapenstilstand

Aan alle kanten werd opmerkelijk sappeurswerk met voortvarendheid ondernomen en ook werden nieuwe bruggen gereed gemaakt. Deze technische oorlogsvoering eiste talrijke slachtoffers. De dappere kolonel Jean Huygens werd in de nacht van 20 juli doodgeschoten met naast hem de als vierde (!) gesneuvelde ingenieur Beukel. Met grote felheid werd er gevochten; aan beide zijden wierp men elkaar niet slechts granaten toe maar ook keistenen.

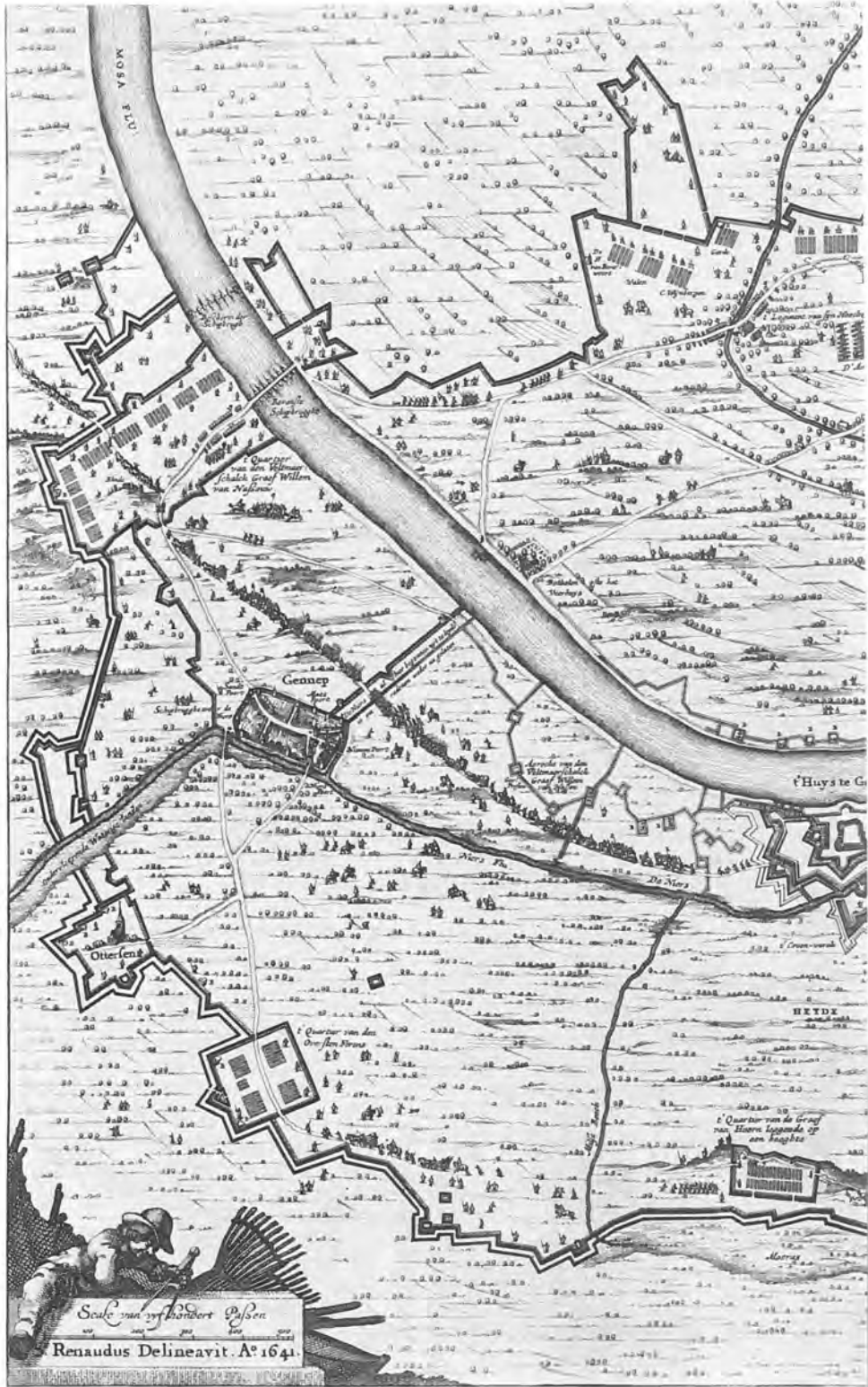
De lage stand van de Maas stelde het Statenvolk in de gelegenheid langs de rivieroever, zoals men het uitdrukte 'langs het Schoor', dat ten gevolge van de aanhoudende droogte over een flinke breedte bloot gekomen was, de wal van het fort aan de waterzijde aan te tasten en te ondermijnen teneinde op eerste aanwijzing de ingebrachte mijnkamers voor een algehele vernietiging te kunnen gebruiken.

Op 23 juli hadden de belegeraars het zover gebracht dat uit het kwartier van de prins de beide dammen over de 'levende' en 'dode' Niers waren gebracht en die over de kasteelgracht, terwijl het contrescarp-ravelijn met het kroonwerk waren ingenomen. In het einde van de dode Niers was een mijn gelegd en eveneens een onder een van de bolwerken in het kwartier van de veldmaarschalk, terwijl er ook een onder het vijandelijke hoornwerk in gereedheid gebracht was. Er resteerde dus niets anders dan het bevel om de mijnen te doen ontploffen.

De gouverneur begreep dat zijn vesting onmogelijk langer te houden was en hij zond een tamboer met het verzoek kolonel Hauterive te spreken. Een wa-

Afbeelding volgende bladzijden: Kaart (1641) van Nicolaus Joannis Visscher die de belegering toont door prins Frederik Hendrik van het Gennepers Huis (collectie Stichting Menno van Coehoorn).

Scale van vijf hondert Pijssen

Renaudus Delineavit. A^o 1641.

Nobilissimis ac Præpotentibus Fœderatarum
 Belgii Provinciarum
 ORDINIBUS GENERALIBUS,
 Nunc non Illustrissimis ac Illust.issimis
 HENRICO FREDERICO
 Principi Aragonum, Comitum Nibarnæ & Ducæ exarctis Generali, hæc
ARCIS GENNIPPENSIS
 oppugnatione atque expugnatione tabularum hominum effert delineatque
 Nicolaus Ioannis Vâcher.

Der Spanischen anno
 1707 den 20 Junij 1697 mit
 1. A. v. d. W. 1707

penstilstand volgde en de 'artikelen' van de overgave werden vervolgens in het hoofdkwartier van de prins te Oeffelt getekend op 29 juli.¹⁷ De uitvoering van een en ander sleepte zich intussen voort tot in september en inmiddels had Frederik Hendrik jonker Zweder van Boetzelaer tot Leeuwen en Pufflijk bekleed met het gouvernement van het Genneper Huis.¹⁸

Vrijwel bij voortdoring is na het roemruchte beleg van het Genneper Huis een bezetting aldaar gehandhaafd onder aanwijzing door de Staten-Generaal van een commandeur of gouverneur voor de dagelijkse leiding.

Het lijkt geen twijfel of de expeditie tegen deze vesting aan de Maas heeft ondanks de zware verliezen en hoge kosten de indruk gemaakt een overwinning van de eerste orde te zijn geweest. De opvatting hield nog geruime tijd stand, want toen in het kasteel van de Oranjes te Buren in 1647 de danszaal van historische taferelen werd voorzien door de schilder Gerrit van Santen, vergat hij niet een voorstelling van het Genneper Huis te rangschikken tussen die van Grol, de Schenkenschans, Wezel, Hulst en Sas van Gent.¹⁹

Verwoesting

In onze oorlog van 1672 tegen de vier mogendheden werd het Genneper Huis bij de aankomst van de Fransen al door de Nederlandse bezetting verlaten. Het was graaf Chamelin, die het ingenomen kasteel na een verblijf door zijn troepen gedurende twee maanden heeft ondermijnd en het vervolgens grotendeels heeft laten slechten.

Desondanks had de sterkte haar militaire betekenis nog niet geheel verloren, want, zoals een tijdgenoot wist te verzekeren: op 9 juli 1675 was de overste Van Till 'nemende het stercke Huys te Gennep in'.²⁰ Niettemin bleef de Franse dreiging voortduren en een nieuwe verwoesting door de troepenmacht van de koning had plaats in 1710.²¹

Met dat al was het Genneper Huis in de achttiende eeuw zelf nog geen totale ruïne geworden; onder anderen hield er bij voortdoring een rentmeester verblijf; opmerkelijk is stellig ook dat in 1735 de koning van Pruisen een bezoek bracht aan het Huis.²²

Geleidelijk zijn de restanten van het kasteel uit nog aanwezige puinhopen over een gebied van 40 bij 60 m gebruikt voor de versterking van de Maasoever ter plaatse.²³ Ondanks dat alles vermochten de tekenaars van de Militaire Stafkaart der Militaire Verkenningen van 1837²⁴ in de voorstelling van het terrein de plattegrond van de bevestigingen om het Genneper Huis als vijfhoek binnen de wijdere vijfhoek met het kroonwerk ten oosten van de Niers toch nog enige gestalte te geven. Hetzelfde gold ook voor de ontwerpers der Rivierenkaart van 1851²⁵, alsmede, hoewel in mindere mate voor die van onze meer moderne militaire kaarten, de uitgaven van de Topografische Dienst. De hoogte van de eigenlijke ruïne der 'Voormalige Vesting aan het Gennepershuis' wordt overigens nog opgegeven als 13 m 25 op de Rivierenkaart-Maas van 1899.²⁶

Veel respect heeft men gedurende de negentiende eeuw en later voor de restan-

ten der ruïnes van het befaamde Genneper Huis, die historische plek bij uitnemendheid, waar met groot overleg en evengrote militaire bekwaamheid gestreden werd, niet getoond, want zo zijn in 1877 aanzienlijke hoeveelheden afkomend puin gebruikt voor versterking van de Maasoever.²⁷

Thans zijn de grotendeels uiteengeslagen brokstukken van baksteen gemengd soms met mergel, die de laatste herinneringen vormen aan het hoge huis, merendeels met bomen en ruigte overgroeid. Om deze nauwelijks toegankelijke verhevenheid heen ontdekt men in het terrein vagelijk de restanten van vestinggrondvormen in de bodem, waaruit hier en daar bijvoorbeeld een ravelling op te maken valt.

Dat was de plek waarvan eens de tijdgenoot met recht getuigde: 'Dus is deze stercke plaets, die van allerley oorloghs-gereetschap en eetwaren noch wel voorzien was, door kracht van wapenen alleen tot overgeven gedwongen; en, opnieuw, met groote moeyten en kosten, aen den Staet der Vereenighde Nederlanden gehecht.'

Noten

- 1 en III, Utrecht 1801-1804, respectievelijk blz. 107/9 en 113/4. Zie voor de tol A. Kluit, *Historiae Federum Belgii Foederati, I Lugduni-Batavorum 1790*, p. 121, 145.
- 2 *Repertorium Fontium Historii Medii Aevi*, II, Romae 1967, p. 201-599. Voor de tekst, zie J. P. Migne, *Patrologia* 140, kolommen 469 en 470, liber II, capita 5, 6 en 7.
- 3 Caput 6 ('qui in turri erant') en 7 ('Ganipae turrin invasisse'); vgl. ook, mede voor het volgende Th. W. J. Driessen en M. P. J. van den Brand, *1000 Jaar Gennepe*, Nijmegen z.j., p. 9 e.v.
- 4 Joh. Isaacus Pontanus, *Historiae Gelricae*, Harderwijk 1639, p. 317/8; Wernher Teschenmacher ab Elverfeldt *Annales Cliviae, Juliae, Montium Marcae, Westphalicae, Ravensbergae, Geldriae et Zutphaniae*, I, Francofurti et Lipsiae 1721, p. 179 (met de bijbehorende noten 7 en 8).
- 5 Pontanus, *Historiae Gelricae*, p. 389.
- 6 T.a.p., p. 471.
- 7 Famianus Strada Romanus SJ, *De Bello Belgico* II, Romae 1658, p. 133; H. Ferber, *Geschichte der Familie Schenk von Nijdeggen insbesondere des Kriegsobristen Martin Schenk von Nijdeggen*, Köln-Neus 1860, p. 144-298 (met het portret van de veldheer).
- 8 [C. L. Schuller tot Peursum], *Krijgsbevelhebbers van Nieuwpoort*, Utrecht 1839, p. 86-93.
- 9 P. Clemen, *Die Künstdenkmäler des Kreises Kleve*, Düsseldorf 1892, p. 147/8. Eerst bij tractaat van 7 dec. 1816 werd de Schenkenschans afgestaan aan Pruisen (Kleef). Zie ook E. van Reyd, *Voornaemste Geschiedenissen in de Nederlanden*, Arnhem 1626, p. 609, 610, 619, 625, 634.
- 10 E. van Meteren, *Belgische ofte Nederlantsche Oorloghen ende Geschiedenissen*, Schotland buyten Danswyck 1609, fol^o 24r^o; 22 vso en 23r^o; F. J. G. ten Raa en F. de Bas *Het Staatsche Leger 1568-1795* II, Breda 1913, p. 53.
- 11 P. Schriverius, *Corte Historische Beschrijvinghe der Nederlandsche Oorlogen*, Amsterdam 1646, p. 166 en 176; A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, IV, Gorinchem 1843, p. 532/3.
- 12 Het werd weliswaar op 29 april 1636 reeds heroverd; zie Kluit, *Historia Federum* I, p. 105.
- 13 Le Maréchal de Vauban, *Traité de l'Attaque et la Défense des Places*, La Haye 1742, planche I; Mgr. Dr. Aloys Witttrup, *Aus Rheinbergs vergangenen Tagen*, Rheinberg 1948. Napoleon zou dit systeem nog toepassen bij de belegering van Mantua als 'un simple blocus'; vgl. Le

- Comte Las Cases, *Mémoires de Napoléon Ier* (Le Mémorial de Ste Hélène) VII, Paris s.d., p. 14/5. Onder meer bij de belegeringen van 's-Hertogenbosch en Groenlo (Grol) werd dit stelsel gebruikt.
- 14 L. van Aitzema, *Historie of Verhael van Staet en Oorlogh* XXI, 's-Gravenhage, p. 262; J. Boscha, *Neerland's Heldendaden te Land* 1, Leeuwarden 1870, p. 377.
  - 15 Gedrukte situatiekaart *Sr. Renaudus delineavit* A^o 1641 door Claes Jansz Visscher aan de Staten en de Prins van Oranje'.
  - 16 Hij was een jongere broeder van de beroemde historieschrijver mr. Lieuwe van Aitzema. Beiden waren zoons van mr. Meinard, secretaris der admiraliteit van Friesland en burgemeester van Dokkum; zie M. de Haar Hettema en A. van Halmael jr. *Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren Adel* II, Leeuwarden 1846, p. 161, en W. T. Keune *Kleine Geschiedenis van de Grote Kerk te Dokkum*, Dokkum 1968, waarop dit een correctie en aanvulling vormt, p. 33 sub 1. Hij was, zoals zijn voornoemde broeder in diens *Historie of Verhael* t.a.p., p. 65 berichtte, onder de wapenen gekomen op het kasteel van Orange. In de koningsgarde diende hij als vaandrig bij de troepen die de hertog van Orléans aanwierf voor de herinneming van Corbie. Hij nam deel aan de verovering van Breda in 1637, en in 1638 diende hij eerst in lord Graven's Regiment in het leger van de Keurpaltz. Gevangengenomen werd hij bij Lemgow en in 1640 fungeerde hij als kapitein in het regiment Van Kniphuysen.
  - 17 Zie de tekst van de capitulatie o.a. bij Aitzema, t.a.p., p. 267/8 en *Groot Placaatboek* II, 's-Gravenhage 1752, p. 638.
  - 18 Zie uitvoerig over het beleg Aitzema, t.a.p., p. 263-269; aanvulling op p. 391 van J. W. des Tombe, *Het Geslacht van den Boetzelaer*, Assen 1969, Zweders opvolger was de kapitein-majoor Otto Gansneb genaamd Tegnagell; vgl. Mr. J. van Doornick, *Landdagcomparanten*, Deventer 1871, p. 411 en Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche Leger*, IV, Breda 1918, p. 343 en IV, p. 527.
  - 19 R. F. P. de Beaufort en H. van den Berg, *De Betuwe*, 's-Gravenhage 1968, p. 97.
  - 20 *Publications . . . Limbourg*, XXXII, 1895, p. 20/1; zie ook J. G. W. Merkes, *Memorie behelzende enige der belangrijkste krijgsgebeurtenissen gedurende het leven van Menno van Coehoorn*, 's-Gravenhage 1825, p. 141.
  - 21 [P. Valkenier], *Vervolg van 't Verwerd Europa*, Amsterdam 1688, p. 89.
  - 22 *Publications . . . Limbourg*, p. 134.
  - 23 J. Th. H. de Win, *Kastelen in Limburg*, Hoensbroek 1975, p. 76 met afbeelding en opgave van literatuur. Zie ook *De Nedermaas* X, 1931/2, p. 210/1/2 met de afbeelding van een stuk vestingmuur op p. 212.
  - 24 Archief Topografische Dienst (te Delft) nr. 161, schaal 1 : 25 000 door de 1e luitenant De Normandie s'Jacob.
  - 25 Archief a.v. Serie III, blad 21 Cuyck.
  - 26 Archief a.v. Serie III, nr. 18.
  - 27 *Publications . . . Limbourg* XXXII, 1895, p. 21; waar vermeld wordt dat veel ijzeren en stenen mortierkogels door de toenmalige eigenaar van het terrein, jhr. Charles Albert Marie Ernst van Aefferden tot Schoendelen, Belgisch burggraaf, 1854-1922, naar zijn woning te Roermond waren overgebracht.

(Met dank aan dr. C. van der Graaf voor de vertaling van het grafscript van Jacob van Aitzema.)

Ten geleide van de redactie bij het artikel van R. Gils (p. 142)

Beziet men de geschiedenis van onze zuidelijke nabuurstaat, dan kan men constateren dat door de ligging het gebied door de eeuwen heen een doorgangsroute van legers is geweest en dat er veelvuldig strijd is geleverd. Zo is in deze eeuw België tot tweemaal toe door Duitse legers binnengevallen in hun opmars naar Frankrijk. In de eeuwen daarvoor is het land vele malen slachtoffer geweest van Franse legers. Deze reeks van invallen gaan terug tot de tijd vóór onze jaartelling. De veldtocht van Julius Caesar tegen de Gallische stammen kan hiertoe als voorbeeld dienen. Dat België het *slagveld van Europa* is genoemd, is dan ook bepaald niet overdreven.

Voor Nederland vervulde België een belangrijke bufferfunctie tegen Franse expansie. Om zich hiertegen te beschermen zocht de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden naar mogelijkheden om buiten de eigen landsgrenzen over een barrière te beschikken. Aan het einde van de zeventiende eeuw, bij de Vrede van Rijswijk, in 1697, verkreeg de Republiek het recht in een aantal vestingen in de Zuidelijke Nederlanden garnizoenen te leggen (zie J. P. C. M. van Hoof, "“Veilig” achter een wankele barrière en slecht te verdedigen frontieren 1702-1795", in: J. Sneep (red.), *Vesting*, 's-Gravenhage, 1982).

Het hierna volgende artikel van de hand van R. Gils gaat in op de geschiedenis van de opvolger van deze linie van barrièresteden, de *Wellingtonlinie*. Ook deze linie had tot doel Franse expansiepogingen naar het noorden toe te verhinderen en Frankrijk binnen de eigen grenzen te houden.

DE VESTINGEN VAN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN TIJDENS HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

door R. Gils

Tijdens de kortstondige hereniging van Noord en Zuid worden er op het grondgebied van het huidige België een groot aantal vestingen herbouwd of vernieuwd om te dienen als een barrière tegen Frankrijk.

De Nederlanden als bufferstaat tegen Frankrijk

Wanneer aanvang 1814 de Franse troepen de Belgische departementen ontruimen – de Vesting Antwerpen wordt als laatste op 5 mei bevrijd – is het voor de bevolking verre van duidelijk wat er met hun gewesten gaat gebeuren. Het herstel van het Europese evenwicht is voor de grote mogendheden belangrijker dan de wensen van de bevolking, waarnaar trouwens niet gevraagd wordt.

In de departementen ten westen van de Maas installeren de geallieerde legers een gouvernement-generaal met aan het hoofd de hertog van Beaufort, maar de eigenlijke macht wordt er uitgeoefend door commissarissen. Er volgt een flinke oorlogscontributie, 5.000.000 frank, en er wordt een legermacht, een Belgisch Legioen, gerekruteerd. Vanaf 5 mei 1814 ligt het gezag bij baron Vincent, Oostenrijks generaal van Belgische afkomst.

De departementen ten oosten van de Maas worden door de Pruisen bezet en aangehecht aan de gouvernementen-generaal van de Neder- of Middenrijn.

Na de troonsafstand van Napoleon en het herstel van de monarchie in Frankrijk, laten de geallieerden door het Eerste Verdrag van Parijs (30 mei 1814) aan dit land zijn grenzen van 1792. In hetzelfde verdrag wordt er gestipuleerd dat Antwerpen slechts een handelshaven mag zijn, dat de Zuidelijke Nederlanden drie jaar bezet zullen blijven en dat Nederland, onder het Huis van Oranje, een 'vergroting van zijn grondgebied' ('un agrandissement de territoire') zou verkrijgen (een citaat dat na de revolutie van 1830 graag door de Belgische publicisten wordt aangehaald).

De belangen van de grote mogendheden met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden zijn niet tegenstrijdig. De Belgische kust en vooral Antwerpen uit Franse handen halen en houden is jarenlang het Engels oorlogsdoel geweest. Oostenrijk is niet meer geïnteresseerd in de Zuidelijke Nederlanden. Pruisen heeft enkel belangstelling voor het annexeren van Luxemburg en eventueel de rechter Maasoever. Rusland heeft geen belangen in de Zuidelijke Nederlanden, maar probeert de Engelsen te vriend te houden gezien zijn onenigheid met Pruisen over Polen.

De grote mogendheden kunnen of willen niet rechtstreeks instaan voor de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden. Huns inziens zou een afzonderlijke staat erg zwak zijn en vroeg of laat in Franse handen vallen. Blijft de idee

van de vereniging van Noord en Zuid, een gedachte die reeds in 1804 door de Russen wordt geopperd¹ en door de Engelsen wordt overgenomen.²

In het Protocol van Londen (20 juni 1814) wordt 'agrandissement' een 'vereniging van België met Noord-Nederland' ('une réunion de la Belgique à cet Etat').

Op 31 juli 1814 draagt baron Vincent de macht over aan Willem van Oranje, die vanaf nu de titel 'Souvereine Vorst der Vereenigde Nederlanden' gaat voeren. De vereniging met het protestantse Noorden onder een vreemd vorstenhuis wekt in het Zuiden alles behalve enthousiasme op. Waar zouden de Zuidelijke grenzen van de nieuwe staat komen te liggen?

Door Frankrijk zijn grenzen van 1792 te garanderen, is er natuurlijk geen sprake van de Zuidnederlandse gebieden die tijdens de oorlogen met Lodewijk XIV verloren waren gegaan, terug te geven. Sterker nog, bij het Eerste Verdrag van Parijs (30 mei 1814) gaan nog zeven Belgische kantons (Dour, Merbes-le-Château, Beaumont, Chimay, Walcourt, Florennes, Beauraing en Gedinne) naar Frankrijk!

Tijdens de Honderd Dagen zijn er plannen het Franse grondgebied toch maar te verkleinen in het oosten en ook in het noorden, met Artesië, Frans-Henegouwen en Frans-Vlaanderen. Willem vraagt Charlemont, Givet, Condé, Valenciennes, le Quesnoy en Maubeuge... Dit stuit op verzet van Engeland en Wellington: Parijs zou door het verlies van de noordelijke vestingen onbeschermd blijven en de Verenigde Nederlanden zouden hierdoor een natuurlijke vijand van Frankrijk worden.

Door het Tweede Verdrag van Parijs (20 november 1815) komen de zeven kantons opnieuw aan de Nederlanden, alsook de vestingen Philippeville³ en Mariembourg,³ en in de Akte van het Congres van Wenen (9 juni 1815) komt een gedeelte van Bouillon definitief aan de Nederlanden.

Twee voor de Nederlanden gevaarlijk geachte vestingen blijven in Franse handen: Condé, een Frans bruggehoofd over de Schelde, en de streek van Givet-Charlemont, een Franse springplank in de Maasvallei.

Luxemburg vormt een ander probleem, namelijk met Pruisen dat aansluiting wil. Na afstand van de bezittingen van de Oranjes in Duitsland wordt door het Verdrag van Wenen (31 mei 1815) Luxemburg aan koning Willem I toegewezen, maar het gebied maakt deel uit van de Duitse Bond, en de Vesting Luxemburg wordt een Bondsvesting met een Pruisisch garnizoen.⁴

De toestand van de Zuidnederlandse vestingen aanvang 1814

De Zuidnederlandse vestingen verkeren in 1814 in een bedenkelijke toestand.

Op het einde van de Oostenrijkse Successie-oorlog had Lodewijk XV de versterkingen van Charleroi, Bergen, Aat, Oudenaarde en Menen geheel of gedeeltelijk laten slopen. Jozef II, met de bedoeling de Staatse troepen uit de Barrièresteden te verdrijven, gaat het werk van Lodewijk XV voltooien. In 1782 worden alle vestingen, met uitzondering van Luxemburg en de citadellen van Antwerpen en Gent, verkocht met de voorwaarde ze binnen een bepaalde termijn af te breken. Die voorwaarde werd maar gedeeltelijk vervuld, doordat

heel wat steden de eigenlijke omwalling behielden als octrooimuren.

Tijdens de Franse overheersing werd door het Keizerlijk Decreet van 1 Vendémiaire Jaar XII (24 september 1803) alle vestingen opgeheven, met uitzondering van Menen, Ieper, Oostende, Nieuwpoort, Antwerpen en de citadellen van Gent, Doornik en Luxemburg. Aan die vestingen werd onder Napoleon, met uitzondering van Oostende en Antwerpen, weinig of geen geld besteed. In 1814 waren enkel de laatstgenoemde de naam vesting waardig.

De verdediging van de Zuidnederlandse grenzen vóór Waterloo

De verdediging van de Zuidnederlandse grenzen is aanvankelijk een Britse aan gelegenheid. Midden 1814 voert de Britse generaal Sir Hudson Lowe,⁵ kwartiermeester-generaal van het Britse Leger in de Nederlanden, een eerste verkenning uit van de vestingen. Zijn rapport⁶ richt hij aan de Prins van Oranje (zoon van Willem), die sinds 8 juni 1814 opperbevelhebber van de Britse troepen in de Nederlanden geworden is. Lowe vindt dat vooral Charleroi sterk verdedigd zou moeten worden; de inval van Napoleon zal hem gelijk geven.

Wellington, overwinnaar op het Iberisch Schiereiland en na de abdicatie van Napoleon Brits ambassadeur bij Lodewijk XVIII, wordt eveneens naar de Nederlanden gestuurd om zich over het probleem te buigen. In een rapport van juni 1814 aan Willem I beklemtoont Wellington het strategisch belang van de sector Samber-Doornik en stelt hij de volgende defensieve lijnen voor:

- tussen de zee en de Samber: Oostende (ontschepingsplaats van de Britten), Nieuwpoort, Veurne, Ieper, Menen, Kortrijk, Doornik, Aat, Bergen, Charleroi en Oudenaarde;
- langs de Franse grens en de Maas: Binche, Thuin, Namen, Hoei en Luik;
- de depotplaatsen Gent en Leuven.

Wellington stelt verder voor een verdedigingsstelling op te richten 'at the entrance of the forest of Soignies by the high road which leads to Brussels from Binche, Charleroi and Namur': het toekomstig slagveld van Waterloo!

Hiervoor genoemde vestingen vormen een barrière die een inval vanuit Frankrijk moeten afremmen en waarbij men natuurlijk denkt aan de Staatse Barrière van 1715 in de Zuidelijke Nederlanden.⁷

Na de Conventie van Londen (13 augustus 1814), stelt Wellington een Brits-Nederlandse commissie ter zake voor. In een memorie van 27 augustus 1814 drukt Wellington de vrees uit dat België na één enkele verloren veldslag in de handen van de agressor zal vallen, en refereert hierbij aan de veldslagen bij Jemappes (1792), Neerwinden (1793) en Fleurus (1794). Hij merkt op dat er in België geen enkele vesting is die een groot gedeelte van het grondgebied kan beschermen, en die niet door de vijand voorbij getrokken kan worden en verder dat het gebied op de oude manier (d.w.z. door een barrière) moet worden versterkt.⁸

Wellington vindt ook dat de oude lokaties nog niet zo slecht gekozen waren en dat hun wederopbouw op de oude tracés tijd en geld zou sparen. Op 15 februari 1815 stuurt de Britse ambassadeur een nota aan de Nederlandse Minister

van Buitenlandse Zaken waarin aangedrongen wordt op een commissie van Nederlandse ingenieurs, om afzonderlijk maar in coördinatie met de reeds bestaande Engelse commissie, de projecten en de begrotingen van kosten op te stellen voor het verdedigingssysteem dat door Wellington bepaald is. Beide commissies zouden van tijd tot tijd bijeenkomen onder Engels voorzitterschap. De goedgekeurde projecten zouden worden uitgevoerd door Engelse ingenieurs voor de vestingen tussen de Schelde en de Noordzee, en door Nederlandse ingenieurs voor die gelegen tussen de Schelde en de Maas. In een bijgevoegd memorandum is er sprake van de volgende te bevestigen plaatsen: Luik, Hoei, citadel van Namen, Charleroi, Bergen, Aat, citadel van Doornik, Kortrijk, Menen, Ieper, Veurne, Nieuwpoort, Oostende, Oudenaarde, citadel van Gent, Antwerpen, Dendermonde, Geraardsbergen en Leuven.

Wanneer in maart 1815, aan het begin van de Honderd Dagen, Napoleon in Frankrijk opnieuw aan de macht komt, neemt Willem de titel 'Koning der Nederlanden' aan en wordt Wellington opperbevelhebber van de Brits-Nederlandse troepen in de Nederlanden. Er moet nu snel werk gemaakt worden van de verdedigingswerken.

Op 17 maart 1815 beveelt Willem I de vestingen Maastricht, Venlo, Grave, Nijmegen, 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom in staat van verdediging te stellen.

De Zuidnederlandse vestingen vallen onder de verantwoordelijkheid van de Engelse ingenieurs; de aldaar werkende Nederlandse ingenieurs worden teruggeroepen.

De oude vestingplaatsen in de Zuidelijke Nederlanden worden in staat gesteld zich te behoeden voor een verrassingsaanval: de grachten – grotendeels dichtgestort met vuilnis – worden uitgediept, aarden wallen worden hersteld of opgericht, rekening houdend met een eventuele latere bekleding, inundaties worden gesteld en enkele veldwerken gebouwd.

Vanaf 20 maart 1815 zijn er 10.000 man aan het werk, later aangevuld met tien compagnieën sappeurs en 20.000 te werk gestelde boeren, dit alles onder het toezicht van zestig Britse ingenieurs. Uit Engeland laat men vestinggeschut – meestal buitenlandse modellen – aanrukken, alsook munitie.

Bij het begin van de vijandelijkheden is de grens met Frankrijk in een tamelijk goede staat van verdediging:

- Ieper is in staat van verdediging gesteld en behoorlijk bewapend.
- Oostende, Nieuwpoort, Aat, Oudenaarde en Doornik zijn verdedigbaar.
- Te Gent werden er twee schansen gebouwd op de St.-Pietersberg en veldwerken tussen Leie en Schelde.
- Bergen is omringd met water en heeft een fort op de Mont Panisel.
- Antwerpen is goed verdedigd, met het oog op de eventuele terugtocht van de Britten.
- Op de Leie heeft men niets gedaan, omdat er van de vestingen Kortrijk en Menen praktisch niets meer was overgebleven.

Het doel van al die werken was Napoleon lang genoeg op te houden om de geallieerden kans te geven hun strijdkrachten te concentreren. Dit doel wordt in fei-

te niet bereikt, omdat Napoleon België binnenvalt langs Charleroi en de Samber, dit in tegenstelling tot de beoordeling van Wellington . . .

De Wellingtonbarrière

Na Waterloo begint de bouw van de zogenaamde Wellingtonbarrière onder impuls van de Britten, uitgevoerd door de Nederlandse Genie en betaald door de Nederlanden met aanzienlijke Britse en Franse contributies.

Strategische overwegingen

Een barrière in de Zuidelijke Nederlanden biedt operationeel gesproken een aantal voordelen. Het terrein is, zoals de geschiedenis ons leert, erg geschikt om er oorlog te voeren, goed toegankelijk en met talrijke hulpbronnen. Parijs is gemakkelijker te bereiken vanuit België dan vanaf de Franse oostgrens. Een geallieerd leger blijft in verbinding met Noord-Nederland langs de Schelde en de Maas, met Pruisen door het bruggehoofd op de Maas en met Groot-Britannië langs Antwerpen en Oostende. Ook laat een barrière bij eventuele tegenslag toe, de vijandelijke achtervolging te stoppen, op adem te komen om opnieuw aan te vallen. In laatste instantie laten Maas en Schelde een veilige aftocht toe naar de Rijn of naar de zee.

Pruisen is niet zo gelukkig met de barrière. Het vreest dat bij een volgend conflict Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden zou vermijden en de Boven-Rijn tot operatiegebied maken, waardoor de Bondsstaten aan de Rijn aangevallen worden. In de eerste helft van de vorige eeuw zullen er in dit gebied een groot aantal Bondsvestingen worden opgericht, waardoor alle overgangen over de Rijn worden afgesloten.

De Brits-Nederlandse samenwerking

De uitvoering van de werken en de financiële lasten liggen bij de Nederlanden, maar de Britten hebben er uiteindelijk de controle over.

Reeds in het Protocol van Londen (20 juni 1814) heet het dat de kosten van de op te richten en te onderhouden vestingen door de Nederlandse schatkist moeten worden gedragen.

In de Conventie van Londen (13 augustus 1814) geeft Groot-Britannië de Nederlandse kolonies terug met uitzondering van de Kaap en enkele andere vestingen. Tot schadeloosstelling ervan betaalt Groot-Britannië de som van twee miljoen pond bestemd voor de verdediging van de Nederlanden. Deze laatste moeten hiervoor eenzelfde som ter beschikking stellen. Diplomatiek een mooie zet, want de compensatiesom moet aangewend worden voor vestingen waarbij Engeland alle belang heeft! Verder staat er in de conventie dat de overige kosten gezamenlijk zullen worden gedragen, maar dat het aandeel van Groot-Britannië hierin de som van drie miljoen niet zal overschrijden. Hier komt niets van terecht!

In het Protocol van 3 november 1815 ontvangt Willem I, als deel van de

Franse oorlogscontributie, de som van zestig miljoen frank te gebruiken voor de grensversterkingen van de Nederlanden en dit in overeenstemming met de plannen en reglementen die de mogendheden terzake zullen vaststellen.

In het proces-verbaal van het Tweede Verdrag van Parijs (20 november 1815) worden de invloedssferen van de grote mogendheden met betrekking tot de vestingen nog eens vastgelegd: voor de Nederlanden is dit Groot-Brittannië.

Wellington krijgt hierbij de hoogste leiding en dit wordt nog eens vastgelegd in de Geheime Conventie van Aken (15 november 1818).

Zoals Wellington de Britten vertegenwoordigt, vertegenwoordigt de Nederlandse inspecteur-generaal Krayenhoff zijn vorst Willem I. Beiden onderhouden met elkaar contact door middel van een briefwisseling, de meestal jaarlijkse conferenties¹⁰ en de gezamenlijke verkenningen of inspecties.¹¹

Willem I, bijgestaan door zijn Inspecteur-Generaal, maakt zijn keuze uit de verschillende ontwerpen terzake, een keuze die Krayenhoff verdedigen moet ten opzichte van Wellington, die het laatste woord heeft.¹²

Komt men niet tot overeenstemming, dan wordt er terug naar de koning gerefereerd. Is er overeenkomst, dan tekent Willem I de nodige Koninklijke Besluiten.

Zijn de werkzaamheden eenmaal aan de gang, dan krijgen de gezamenlijke verkenningen het karakter van gezamenlijke inspecties, waarover beiden afzonderlijk verslag uitbrengen bij Willem I. Ook de financiën worden door Wellington gecontroleerd. Volgens de Conventie van 20 en 21 december 1816 tussen de Nederlandse ambassadeur te Parijs en Wellington, moet deze laatste alle begrotingen van kosten, een maandelijks rapport over de bestede gelden en een jaarlijkse samenvatting, in het Frans gesteld, ontvangen.

De keuze van de te versterken plaatsen

De keuze van de te versterken plaatsen (fig. 1) is het resultaat van beoordelingen en compromissen.

Wellington had reeds in 1814 en 1815 een reeks verkenningen uitgevoerd en ook de Britse genie had niet stilgezeten. Zo bewaart het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel het rapport van de Royal Engineers van 1 november 1815 terzake.¹³

De Nederlandse studie start in augustus 1815 met een memorie van Krayenhoff, gevolgd door een twee maanden durende persoonlijke verkenning, en het ter plaatse brengen van een tiental Nederlandse ingenieurs. Op 4 oktober 1815 kan Krayenhoff een aantal schetsen van projecten aan Willem I voorleggen.

Op de conferentie van 19 en 20 december 1815 zijn Wellington en Krayenhoff het nogal spoedig eens. De keuze valt op Charleroi en Namen (reeds bij KB van 21 november 1815 vastgelegd) en Ieper, Menen, Doornik, Aat, Oostende, Antwerpen en Maastricht (KB van 9 april 1816), Mariembourg, Philippeville, Bouillon, Binche, Dinant en Aarlen (KB van 18 juni 1816). Aarlen en Binche zullen niet versterkt worden wegens de te grote kosten.

Wellington wilde eveneens Kortrijk versterken, maar de Nederlanders houden het bij Menen. Wat de tweede lijn betreft, wenst Wellington Oostende,

Gent, Oudenaarde, Dendermonde (conferentie en verkenning van 15-19 augustus 1816) en ter dekking van Brussel, versterkingen te Halle en Mont St-Jean (ex-slagveld van Waterloo). De Nederlanders vrezen dat hierdoor de kans groter wordt dat bij een eventuele tegenslag de Britten al te snel zouden inschepen te Oostende, en ze stellen als tweede lijn Oudenaarde, Dendermonde, Antwerpen en Maastricht voor, met tussen beide laatste de Rupel-Dijle-Demervallei, gedubbeld door een militaire weg en een vesting, bijvoorbeeld te Hasselt. Verder vinden ze dat de versterkingen van Halle en Mont St-Jean, Brussel onvoldoende dekken.

Gent, Oudenaarde en Dendermonde zullen versterkt worden, maar door gebrek aan materialen en werkkrachten wordt hiermee pas later begonnen. In Gent wil Wellington de oude citadel restaureren, terwijl Krayenhoff de voorkeur geeft aan een nieuwe citadel op de St-Pietersberg.

De Nederlanders schuiven het probleem Halle en Mont St-Jean – hardnekkig verdedigd door Wellington – op de lange baan en stellen er ten slotte veldversterkingen voor . . .

Van de verdediging van de Rupel-Dijle-Demervallei komt ook niets terecht. De verkenningen van de waterpassing in de vallei door kapitein-ingenieur Ninamber in 1819 uitgevoerd geven geen gunstige resultaten. In 1824 gaat Ninamber er opnieuw op verkenning om er een plaats voor een kapitale vesting te zoeken in de streek van Zammel. De keuze valt op Oosterlo, maar er zal nooit aan begonnen worden.¹⁴

Beschrijving van de barrière

De barrière omvat een aantal vestingen, waarvan er negentien op het huidige Belgisch grondgebied gelegen zijn (fig. 1) en die men op twee verschillende wijzen kan indelen: evenwijdig of loodrecht op de Franse grens.

Evenwijdig met de grens beschouwd – de Nederlandse visie – zijn er drie opeenvolgende lijnen:

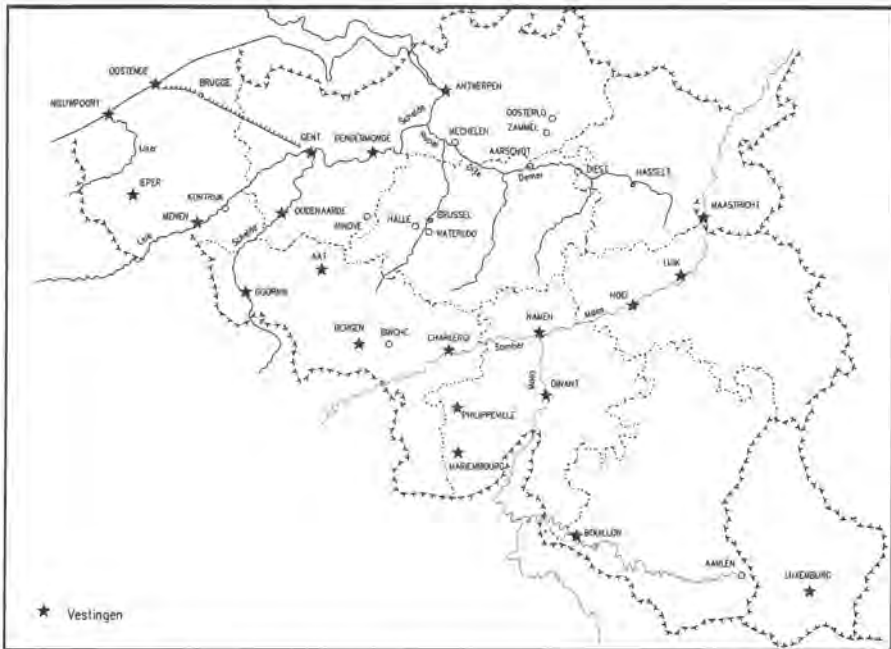
In een eerste lijn aan de Franse grens en de Maas vinden wij de vestingen Nieuwpoort, Ieper, Menen, Doornik, Aat, Bergen, Charleroi, Namen, Dinant, Hoei en Luik, met Philippeville en Mariembourg als vooruitgeschoven posten. Bouillon kan eveneens beschouwd worden als een voorpost van de Bondsvesting Luxemburg. Al die vestingen sluiten de toegangswegen vanuit Frankrijk af, met uitzondering van de wegen Rijsel-Kortrijk (via Moeskroen), Condé-Ronse (via Leuze) en Longwy-de Maas (via Aarlen).

Een tweede lijn loopt langs de kanalen van Oostende naar Gent, de Schelde, de Rupel-Dijle-Demerlijn, naar Maastricht. In dit verband kwamen er eventuele versterkingen te Ninove, Halle en Mont St-Jean ter sprake en het oprichten van versterkingen te Mechelen, Aarschot, Diest en Hasselt.

De derde lijn, op het huidige Nederlandse grondgebied, loopt langs de Zeeschelde over Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch en Grave naar Venlo.

Ten slotte is er een reduct achter de Waal. Antwerpen en Oostende zijn de Britse ontschepingsplaatsen.

Men kan de barrière ook beschouwen als twee te verdedigen lijnen Maas en

Afb. 1: de Wellingtonbarrière (1815-30).

Schelde, loodrecht op de grens, met de vestingen Aat, Bergen en Charleroi tussen beide lijnen. Deze laatste manier van indelen komt het best met de geplande operaties overeen. Op de geheime Conventie van Aken (15 november 1818) wordt beslist dat bij een oorlogsdreiging de Britse troepen zullen ontschepen in Oostende en Antwerpen, en de vestingen Oostende, Nieuwpoort en Ieper en de versterkingen op de Schelde, met uitzondering van de citadellen van Doornik en Antwerpen, zullen bezetten.

De citadellen van Namen, Hoei en Dinant, Charleroi, Mariembourg en Philippeville zullen door de Pruisen worden bezet.

De Britse en Pruisische bruggehoofden tekenen zich duidelijk af.

De Nederlandse organisatie

Reeds tijdens de eerste conferentie op het hoofdkwartier van Wellington in Parijs (19 en 20 december 1815) stelt Krayenhoff voor dat Nederlandse ingenieurs bezit zouden nemen van alle Belgische vestingen. Wellington, die aanvankelijk de versterkingen tussen de Britse en Nederlandse ingenieurs wilde verdelen, geeft ten slotte toe.

De werken aan de vestingen worden uitgevoerd door burger-aannemers onder de uitsluitende controle van de Nederlandse genie. De ingenieurs (een honderdtal in 1814 en 124 in 1825) zijn onderverdeeld in zes directies, geleid door

een kolonel. Aan het hoofd staat de Inspecteur-Generaal. Op de plans van de Zuidnederlandse vestingen vinden we maar weinig namen van Belgen.¹⁵ Bij de genie zijn er in 1830 op de 128 ingenieurs slechts zes Belgen (4,7%), wat nog minder is dan het gemiddeld aantal Belgische officieren in het Nederlands officierenkorps (417 Belgen op 2377, zijnde 17,6%).¹⁶

De 'Opzigers', vanaf 1823 gemilitariseerd, staan in voor het bewaken van de vestingen.

Detachementen van het Bataljon Sappeurs en Mineurs staan vanaf 1820 onder meer in voor het onderhoud van de aardwerken in de vestingen.

Ter ravitaillering van de Zuidnederlandse vestingen worden er in 1823 'Arrondissemten tot proviandering' opgericht. De documenten hiervoor – per arrondissement een cahier en bijbehorende kaart – worden in twee exemplaren bewaard op het Departement van Oorlog.

De werken

Bij KB van 12 augustus 1816 worden de aanbestedingen toegelaten en op 28 september gebeuren de eerste aanbestedingen te Charleroi. Door de hoge prijzen van de onteigeningen aldaar wordt bij KB van 25 augustus 1816 vastgelegd dat de Franse wet over de onteigeningen in het algemeen belang ook van toepassing is op de vestingwerken. Zo mogelijk moeten de onteigeningen bij minnelijke schikking gebeuren. Het grote aantal processen dat hieruit volgt, brengt aanzienlijke vertragingen teweeg.

De werken aan de Zuidnederlandse versterkingen blijken een effectieve manier te zijn om de grote werkloosheid in het zuiden te bestrijden.

In 1824 zijn de grootste werken achter de rug. Enkele vestingen bestaan slechts uit een citadel, die hersteld of verbouwd wordt zoals te Dinant, of volledig nieuw gebouwd zoals te Gent en te Hoei. In Luik wordt de oude citadel hersteld en een nieuwe (Chartreuse) gebouwd. In Bouillon wordt enkel het versterkte kasteel gemoderniseerd en ingericht als kazerne voor één bataljon.

De omwallingen van Bergen, Charleroi, Philippeville, Mariembourg, Ieper, Menen, Oudenaarde, Namen en Doornik worden hersteld, of herbouwd op het oude tracé en van nieuwe buitenwerken voorzien. In beide laatste steden worden ook de citadels vernieuwd.

In Nieuwpoort wordt de oude stadsmuur afgebroken en een nieuwe omwalling gebouwd, terwijl in Dendermonde een omwalling gebouwd wordt op een nieuw tracé. In Oostende worden de bestaande omwalling en de forten afgewerkt en verbeterd. In Antwerpen worden er onder meer vijf lunetten gebouwd.

Op zeldzame uitzonderingen na, zoals Fort d'Havré te Bergen, zijn alle versterkingen van het gebastioneerde type. Dit houdt verband met het hergebruiken van overgebleven gedeelten of funderingen, wat tijd en geld bespaart. Maar ook daar waar er een volledig nieuwe omwalling wordt opgericht, zoals te Dendermonde, houdt men het bij de traditie. Dit wijkt af van wat er in Duitsland gebeurt met polygonale vormen en kringstellingen.

De kosten van de Wellingtonbarrière tussen 1815 en 1830 bedroegen

Afb. 2: de Vesting Ieper vóór de ontmanteling waarmee in 1853 werd begonnen.

f 86.223.266. Trekt men hiervan de Britse bijdragen af (twee miljoen pond) alsook de Franse contributie (60 miljoen frank), dan blijkt dat de Nederlanden in totaal f 35.193.314,97 betaald hebben.

Spijtig genoeg eindigt de bouw van de Wellingtonbarrière met een aantal schandalen. Op 25 augustus 1815 bericht de 3de Fortificatie Directie dat het nog onvoltooide kruitmagazijn te Ieper is ingestort. Ter plaatse gestuurde commissies stellen vast dat er met het metselwerk geknoeid is en de commandant van de genie te Ieper, luitenant-kolonel-ingenieur Lobry wordt aangehouden. Ook in Oostende meldt men 'ontzettingen' in het metselwerk en over Menen doen dezelfde geruchten de ronde. Een directeur pleegt zelfmoord in de gevangenis,¹⁷ drie ingenieurs worden veroordeeld door het Hoog Militair Gerechtshof van Utrecht,¹⁸ twee worden er ontslagen,¹⁹ één op non-actief gesteld,²⁰ terwijl er drie worden vrijgesproken.²¹ Ook Krayenhoff wordt beschuldigd en men schaft de functie van Inspecteur-Generaal af... Na zijn vrijspraak wordt hij met pensioen gestuurd.

Besluit

Na de omwenteling van 1830 erft België negentien nieuwe of vernieuwde vestingen van de Wellingtonbarrière. Het Belgisch leger is te klein om die vestingen alleen te bezetten en te verdedigen en een neutraal statuut verbiedt een preventieve bezetting door Pruisen en Groot-Brittannië. Nadat het Nationaal Reduit

te Antwerpen is opgericht, worden in de tweede helft van de vorige eeuw de vestingen van de Wellingtonbarrière ontmanteld . . .

Noten

- 1 Het 'Projet de médiation' van 1804 spreekt over een 'Royaume des Deux Belgiques'.
- 2 Zo'n bufferstaat past trouwens in de latere besluiten van het Wener Congres (18 september 1814-9 juni 1815), namelijk Frankrijk te omringen door een gordel van staten: naast het Koninkrijk der Nederlanden, de Rijnstaten van de Duitse Bond, Zwitserland, Sardinië en Spanje. Deze middelgrote staten vormen geen bedreiging voor Frankrijk, maar kunnen gemakkelijk bevoegd worden door Engeland, Pruisen en Oostenrijk.
- 3 Aan Frankrijk gekomen in 1659 door de Vrede van de Pyreneeën.
- 4 Protocol van 3 november 1815. Ter compensatie van Pruisische aspiraties met betrekking tot Rolduc gaan de kantons Eupen, Malmédy en St-Vith naar Pruisen. Moresnet blijft onverdeeld en wordt pas na het Verdrag van Versailles (1919) definitief aan België toegewezen.
- 5 Beter bekend als de bewaker van Napoleon op St.-Helena.
- 6 'Observations on a cursory tour along the frontier of the Belgick(sic) provinces from Liège to Tournai' (KMLA Brussel).
- 7 Barrièretraktaat van 15 november 1715.
- 8 Mémoire sur la Défense de la Belgique, rédigé en 1814 par le Duc de Wellington: para 7 '... il n'y a nulle part, dans la contrée, d'emplacement qui jouisse d'avantages particuliers pour y faire une forteresse, ou qui couvre et protège une certaine étendue de pays... ne pût néanmoins être dépassé sans danger par l'ennemi'. Deze beoordeling zullen de Belgische militaire auteurs in de eerste helft van de vorige eeuw, te pas en te onpas te herde brengen bij de discussies over de oprichting van een Nationaal Reduit.
- 9 Daarbij hadden de Nederlanden nog eens 21.264.832 frank moeten ontvangen voor het contingent van 50.000 man tijdens de Honderd Dagen onder de wapens gebracht. De grote mogelijkheden meenden echter dat door het verkrijgen van Mariembourg en Philippeville, Willem I 'une juste compensation de ses efforts' had verkregen (sic) en de som wordt dan maar verdeeld tussen Pruisen en Oostenrijk (resic)!
- 10 Conferenties Wellington-Krayenhof: dec. 1815, mei 1816, augustus 1816, juli-augustus 1817, mei 1818, augustus 1821.
- 11 Verkenningen en inspecties Wellington-Krayenhof: augustus 1816, juli-augustus 1817, mei 1818, augustus 1818, september 1819 (enkel Wellington), augustus 1821.
- 12 Wanneer Wellington in 1820 door een zitting in het Britse parlement verhinderd wordt naar de Nederlanden te komen, betekent dit uitstel van de werken te Gent, Oudenaarde en Dendermonde.
- 13 'State of the Fortresses in Flanders', opgesteld door Colonel Carmichael-Smith.
- 14 Na de Belgische Revolutie is er een Belgisch plan om een versterking te Zammel op te richten, gericht tegen Nederland (begroot maar nooit uitgevoerd).
- 15 Een Belg: *Albert Goblet d'Aviella*, graaf – geboren 1789 te Bergen en overleden 1873 te Brussel – Commandant van de Genie te Nieuwpoort – later Belgisch generaal, Minister van Oorlog en Minister van Buitenlandse Zaken.
Een Nederlander, later in Belgische dienst: *Charles Guillaume Laurillard-Falot* – telg uit een uitgeweken Franse hugenotenfamilie – geboren 1787 in Den Haag en overleden in 1842 te Brussel – Commandant van de Genie te Menen – in Belgische dienst maakt hij het ontwerp van de Vesting Diest en wordt hoogleraar versterkingskunst aan de Militaire School en leraar van Brialmont.
- 16 Dit had onder meer te maken met het feit dat de ex-officieren van het Franse leger (in meerderheid Belgen) om budgettaire redenen slechts mondjesmaat tot het Nederlandse leger werden toegelaten. Ze waren meestal erg jong voor hun rang. Ook de rekrutering van jonge officieren

uit de zuidelijke provincies gaf weinig resultaat: drie Belgen op 28 genie-officieren (11%) en nog steeds minder dan het gemiddelde 103 Belgen op 750 (14%). Dit had dan weer te maken met de onderwijsstaat in Delft en Breda, wat het de Waalse kandidaten moeilijk maakte, maar ook de Vlaamse kandidaten die, gesproken uit de meestal verfranste burgerij, het Nederlands als cultuurtaal niet voldoende machtig waren.

- 17 Gen.-maj. Hennequin 3e Fort Dir.
- 18 Lt.-kol. Lobry: 20 jaar tuchthuis, kapt. Pasteur (comd. Gn. Oostende) 1 jaar gevangenis en 1 lt. Van Duyn (Oostende): 6 maanden gevangenis.
- 19 Kapt. Van Asperen en 1 lt. Themmen.
- 20 Laurillard-Fallot. Er worden tegen hem geen beschuldigingen geformuleerd, anderzijds weigert hij zich 'in purge' te stellen.
- 21 1 lt. Merkes en Jackson en 1 lt. Pierson.

Bibliografie

- *Levensbijzonderheden van den Luitenant-Generaal Baron C. R. T. Krayenhoff*, H. W. Tydeman, 1814.
- *De la Défense de la Belgique*, M. L. Vandevelde, 1849.
- *Considérations politiques et financières sur les Forteresses de la Belgique*, Trumper, 1851.
- *Histoire de la Belgique*, H. Pirenne.
- *Historique de l'Etablissement militaire de la Belgique*, De Ryckel, 1907.
- *La Barrière des Pays-Bas*, Willems.
- *Liège et le Royaume des Pays-Bas*, CHLAM, 1982.

Archieven

ARA Brussel

187, Commissariat Général de la guerre (en bijbehorende fondsen).

Inventaris Van Haegendoren.

E. Expropriations et dommages:

506, Kaarten en Plannen - Inventaris in handschrift.

KMLA Brussel

Observations on a cursory tour along the frontier of the Belgick provinces from Liège to Tournai.

Sir Hudson Lowe, 1814.

State of the Fortresses in Flanders, Royal Engineers, 1815.

(De auteur, R. Gils, is luitenant-kolonel b.d. van de Infanterie van het Belgische leger; hij is vooral geïnteresseerd in de Vesting Antwerpen, redactie.)

TWEE ZEVENTIENDE-EEUWSE COLLECTIES MAQUETTES VAN NEDERLANDSE VESTINGEN EN VERSTERKTE STEDEN

door C. J. Zandvliet

Voor zover mij bekend zijn er in Nederlandse verzamelingen geen originele maquettes van vestingen of vestingsteden van huidig Nederlands gebied uit de periode van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan te wijzen. Deze maquettes zijn er wel geweest. Van twee series maquettes, behorend tot de archieven van respectievelijk de stadhouder en de Staten van Holland, is de geschiedenis vanaf het einde van de zeventiende eeuw tot de eerste helft van de negentiende eeuw te volgen. De series werden in 1840 of 1841 aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda overgedragen.

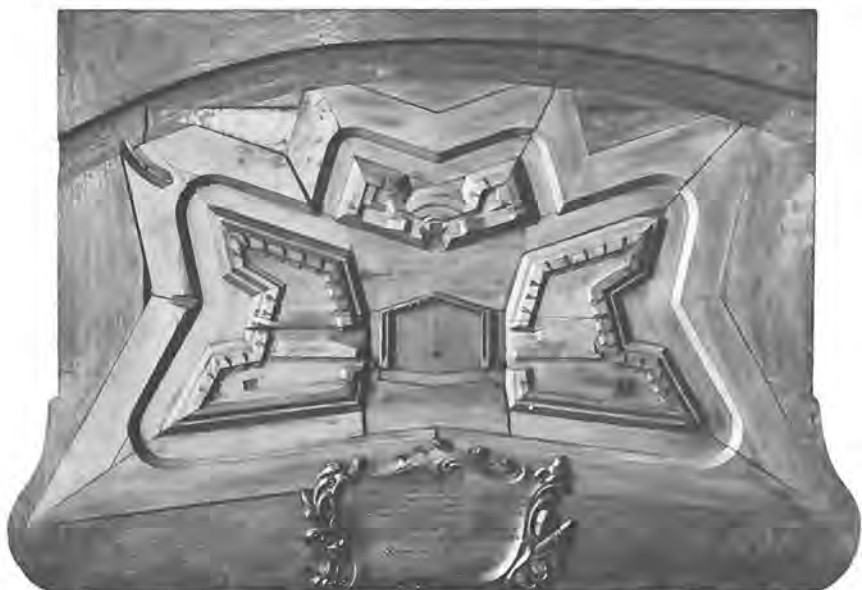
Navraag bij enkele bestuursleden van onze Stichting, de KMA en het Legermuseum in Delft leverde geen resultaat op. Deze, zeker niet uitputtende, bijdrage wil de lezer attent maken op deze collecties. Ik houd mij aanbevolen voor tips over de geschiedenis van de collecties na 1841.

Maquettes en modellen in de zeventiende eeuw

Er zijn weliswaar geen originele zeventiende- of achttiende-eeuwse maquettes van Nederlandse versterkingen van Nederlandse makelij bewaard, er is nog wel een enkele maquette van een overzeese versterking aanwijsbaar. In het Rijksmuseum te Amsterdam hangt in de vaste opstelling van de Afdeling Geschiedenis een houten maquette (afb. 1) van een ontwerp voor het fort Leiden aan de Commewijne in Suriname. Dit model werd vervaardigd in 1769 door J. Tilleman naar aanwijzingen van de militaire ingenieur Hendrick Lotsy. Uit andere bronnen is bekend dat kaartmakers/ingenieurs overzee soms maquettes vervaardigden. Van het fort Zeelandia op Taiwan bijvoorbeeld stuurde de gouverneur-generaal voor de Verenigde Oostindische Compagnie te Batavia in 1639 een maquette naar de Heren xvii in de Republiek.¹

Van de opleiding voor ingenieurs bij de Universiteit van Leiden vanaf het begin van de zeventiende eeuw weten we dat het vervaardigen van plattegronden, kaarten én in klei geboetseerde modellen deel uitmaakte van de opleidingspraktijk. Het vervaardigen van maquettes zien we zowel in de militaire als in de civiele praktijk van die jaren. Vermeldingen in de zestiende en zeventiende eeuw van maquettes van huizen, kerken en paleizen die in de ontwerpfase vervaardigd werden, zijn niet zeldzaam. Een aantal van deze maquettes bleef bewaard.

In de verzamelingen en collecties van bestuurders die zich bemoeiden met vestingbouw, kunnen we omstreeks 1600 uitgaan van de aanwezigheid van militaire kaarten, plattegronden en maquettes. De voornaamste collectie zal in het begin van de zeventiende eeuw die van de stadhouders Maurits en Frederik Hendrik geweest zijn. Zij vormden als aanvoerders van de landstrijdkrachten

Afb. 1. Studiemodel voor het Fort Leyden aan de Commewijnerivier in Suriname, vervaardigd door J. Tilleman naar een ontwerp van ir. Hendrick Lotsy, 1769. (Rijksmuseum Amsterdam afd. Nederlandse Geschiedenis)

een verzameling van boeken, manuscripten, kaarten en maquettes. De beheerders van hun verzameling waren inhoudelijk goed op hoogte met het militaire materieel. We zien namelijk een aantal malen militaire ingenieurs in die functie optreden. Met zekerheid werd het ambt vervuld door de ingenieurs Samuel Clood (een schoonzoon van Ludolf van Ceulen, leraar van de Duytsche Mathematique te Leiden), Pieter Manteau van Dalem, Anthony Smets en Cornelis Jacob van de Graaff,² Dank zij aantekeningen van Smets, die het beheer had tussen 1636 en 1689, weten wij dat er een collectie maquettes, 'modellen' genoemd, in het Oude Hof, het huidige Paleis Noordeinde, berustte.

In 1636 nam hij van de controller Johan Serwouters het beheer over van 'Sijn Hoocheys boecken, caerten, instrumenten, ende modellen'.² Tijdens de ingrijpende verbouwing en uitbreiding van het paleis omstreeks 1640 had de verzameling, die zich voor een deel op zolder bevond, erg te lijden. Smets herinnerde zich dat hij in het voorjaar van 1639 een deel van de modellen 'holl over bol van d'een op den anderen ruïneusen solder' moest verplaatsen. Nadat hij gedurende de zomer stadhouder Frederik Hendrik bij het leger te velde had gediend, trof hij bij terugkeer een geschonden verzameling aan. De verhuis- en bouwwerkzaamheden hadden hun tol geëist: 'door welcke verplaetsinge de teedere modellen niet alleen seer gekrenckt waeren, maer nae mijne wederkomste in den Hage verscheyde der selve vermiste, sonder dat ick se wist wederomme te krijgen'. Nadien mocht Smets van Willem II enige kamers inrichten voor de verzamelingen.

Voorgaande aantekeningen bevestigen dat de Oranjes een collectie maquettes bezaten. De opmerking van Catherine Brisac dat zij zo'n collectie aanlegden naar het voorbeeld van Lodewijk XIV is dus onjuist.⁴ Ook Frans Scholten gaat er in zijn, overigens excellente, studie van de militaire kaarten en stadsplattegronden vanuit dat de geschiedenis van de kaartenverzameling van de Oranjes niet verder teruggaat dan het einde van de zeventiende eeuw. De collectievorming van de Oranjes past echter in een traditie waarvan het begin teruggaat tot de zestiende eeuw.

De kabinetten van Willem III en de Gecommitteerde Raden

Dank zij de studie van Scholten is meer bekend geworden over het ontstaan van enkele bijzondere series vestingplattegronden van omstreeks 1690.⁵ Scholten vermeldt enkele opdrachten voor de vervaardiging van kaarten en plans, bestemd voor respectievelijk de verzamelingen van stadhouder Willem III, de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en de Raad van State. Naar mijn mening werden enkele van deze series, of delen ervan, echter niet als plattegronden uitgevoerd maar als maquettes op klein formaat.

In 1690 is er sprake van 'plaans staande in het cabinet gemaackt voor Zijne Koninglijke Majesteyt van Groot Brittange'. In dit kabinet bevinden zich onder de letters A tot en met Z de fortificaties van Gorinchem, Schoonhoven, Brielle, Woerden (3x), Naarden (2x), Hellevoetsluis, Grave, Breda, Sas van Gent, Nieuwersluis, Oudewater, Klundert, Nieuwpoort, Heusden, Geertruidenberg, Woudrichem, Loevestein en enige lege laden. De twee onderste laadjes van het kabinet zijn leeg gelaten om er 'geteekende plaans' in te leggen. Men moet zich een kabinet met 26 laden voorstellen in de collectie van Willem III.

Tussen 1694 en 1698 vervaardigde Genesis Paen een kabinet met een verzameling die in grote trekken overeen kwam met die van Willem III voor de Gecommitteerde Raden. In 1700 stonden er in 's-Gravenhage, respectievelijk in het Oude Hof en in de vergaderzaal van de Raden aan het Binnenhof, twee kabinetten met vestingplaans.

Het is nu een document van 1810, met enkele aantekeningen van later datum, dat ons de indruk geeft dat de bovengenoemde kabinetten niet primair bestemd waren voor het opbergen van plattegronden maar voor het opbergen van maquettes; met 'plaans' worden in 1690 geen tekeningen bedoeld maar maquettes.

In 1810 was het beheer van alle militaire kaarten en plattegronden op nationaal niveau samengebracht bij het Dépôt-Generaal van Oorlog. De verzamelingen van de Staten van Holland en de Oranjes waren hier samengebracht, althans voorzover zij niet verloren waren gegaan of overgebracht naar Parijs; na de omwenteling werd een groot deel van de Oranjeverzameling direct overgebracht naar Parijs. In 1810 werd het Koninkrijk Holland ingelijfd bij het Franse Keizerrijk. Het Dépôt-Generaal in Amsterdam zou worden opgeheven, het materiaal zou worden overgebracht naar het Dépôt de la Guerre in Parijs. Franse en Nederlandse officieren inventariseerden een en ander in de herfst van 1810 en zorgden voor het transport.⁶

In een proces-verbaal van 25 december 1810 wordt de overbrenging naar Parijs toegelicht. Van het transport maken 'deux caisses contenant des reliëfs de diverses places forts' deel uit. De inhoud van de kisten is in een aparte catalogus toegelicht.

De eerste kist bevatte 26 laden. Deze laden bevatten onder de letters A tot en met Z 24 maquettes: Gorinchem, Schoonhoven, Brielle, Naarden (2x), Heusden, Woudrichem, Hellevoetsluis (2x), Klundert, Weesp, Nieuwersluis, Fort Uitermeer, Grave, Oudewater, Geertruidenberg, Nieuwpoort, Woerden (3x), Willemstad, Fort Wierik, Breda en Loevestein.

De tweede kist was eveneens voorzien van laden met maquettes. De inhoudsopgave van deze kist is minder systematisch, bovendien wist men een groot deel van de maquettes niet te identificeren. Een latere hand heeft de lijst gecorrigeerd. Mede met behulp van deze correcties kunnen wij zeggen dat zich in deze kist maquettes bevonden van de volgende plaatsen: Gorinchem, Schoonhoven, Naarden, Woerden, Heusden, Geertruidenberg, Nieuwersluis, Willemstad, Nieuwpoort, Uitermeer, Loevestein en Woudrichem. Bij deze collectie behoorde ook een verzameling van plattegronden en rapporten in verband met de genoemde plaatsen. Naast de plaatsen waarvan wij de maquettes noemden, bevonden zich in de kist rapporten en tekeningen betreffende Oudewater, Muiden, Klundert, Brielle en Hellevoetsluis.

In dezelfde hand als de correcties op de lijst van 1810, lezen wij de volgende aanvullende mededelingen bij deze lijsten: 'Deze stukken zijn in 1840 of '41 gezonden aan de K. M. Akademie te Breda. De reliëfs waren geborgen in soort van secretaires.'

Als wij de inhoud van de eerste kist vergelijken met de inhoudsopgave van het kabinet van Willem III van 1690 dan is de overeenkomst treffend. De volgorde en de titels van de objecten komen grotendeels overeen, en in beide gevallen zijn Naarden en Woerden respectievelijk met twee en drie versies vertegenwoordigd. Het is dan ook verleidelijk de collectie van 1810 te beschouwen als identiek met het kabinet van 1690, een kabinet dat in de jaren na 1690 met enkele maquettes werd uitgebreid.

De inhoudsopgave van de tweede kist doet vermoeden dat het hier om een soortgelijke verzameling gaat als die in de eerste kist. Bij beide kisten valt op dat het accent op de Hollandse versterkingen valt. Mede daarom lijkt het ons waarschijnlijk dat de verzameling in de tweede kist onderdeel had uitgemaakt van de collectie van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland. Deze Raden gaven immers in 1696 en 1698 opdracht aan Genesis Paen een kabinet met plannen te maken voor hun vergaderzaal, naar het voorbeeld van het kabinet van Willem III.

In het paleis aan het Noordeinde bevonden zich omstreeks 1700 nog enkele modellen die dateerden van voor 1690, van de periode Smets of eerder, althans dat nemen wij aan. Daarnaast bevond zich daar het bovengenoemde kabinet. Nadien werd de 'modelkamer' zo af en toe verrijkt met een nieuwe maquette. Ten minste een van die aanwinsten uit de achttiende eeuw bleef bewaard in Invalides in Parijs.

Brisac noemt een maquette daar van de hiervoor al genoemde Lotsy van 1765. Deze maquette had Hendrick Lotsy voor de stadhouder vervaardigd om er zijn methode van fortificeren mee te demonstreren.⁷ Het is zeer waarschijnlijk dat Lotsy de maquette gebruikte bij het vestingbouwkundig onderwijs van de jonge Willem v. Een complementaire verzameling bij deze maquette bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief.⁸ Daar wordt een set fortificatietekeningen uit de jaren 1764-'65 van Lotsy bewaard die diende bij het onderwijs van de prins (afb. 2). Wij mogen aannemen dat de maquette kort na 1795 door de Fransen vanuit Noordeinde als krijgsbuit werd meegevoerd.

De functie van de collecties

Propaganda zal, zeker in het geval van Lodewijk XIV, een rol gespeeld hebben bij het bijeenbrengen van een verzameling van maquettes. Bij de bovengenoemde collecties zal documentatie ten behoeve van het bestuur van het militaire bedrijf belangrijker geweest zijn. Het ontstaan van deze twee specifieke collecties is wel wat te preciseren.

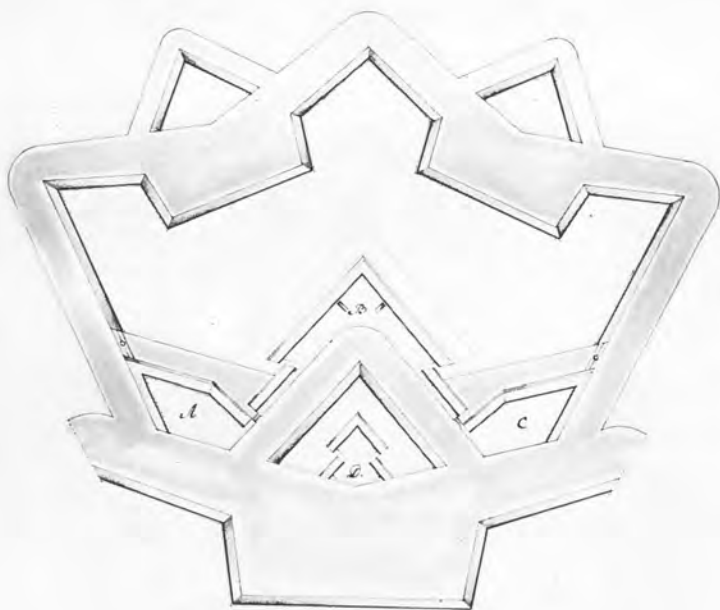
Het Rampjaar gaf de aanzet. De bijna geslaagde overrompeling van de Republiek in 1672 leidde tot modernisering van een aantal vestingen en vestingsteden. Na de Vrede van Nijmegen in 1678 werd een en ander aangepakt. Bij bijna alle voornoemde werken wordt zowel in de lijst van 1690 als gedeeltelijk op de lijst van 1810 aangetekend dat het de weergave van een kort tevoren uitgevoerde verbetering, een ontwerp dat op dat moment wordt uitgevoerd of een voorgenomen werk dat op dat moment wordt uitgevoerd of een voorgenomen werk betreft. De maquettes hebben dus betrekking op de bouwactiviteiten van de jaren 1678-95. Zij maakten deel uit van het 'bouwarchief' van respectievelijk de stadhouder en de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland. Dat de bestuurders maquettes wilden van de bestaande en de geplande situatie der werken is begrijpelijk gezien de ingrijpende, bouwkundige veranderingen en gezien de grote geldsommen die met die veranderingen gemoeid waren.

De maquettes in de kabinetten weerspiegelden naar wij aannemen de gedachten van ingenieurs als Paul Storf, Adriaan Dortsman, Genesis Paen en Menno van Coehoorn.⁹ Misschien had Willem III mede behoefte aan de maquettes om de discussies tussen voorstanders van de 'Franse methode', zoals Paul Storf, en voorstanders van de Nieuwnederlandse vestingbouw, en dus Menno van Coehoorn, goed te kunnen begrijpen en analyseren.

Noten

- 1 W. Ph. Coolhaas (red.), *Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie. 1639-1655* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 112, 's-Gravenhage 1964) p. 2.
- 2 K. Zandvliet, 'Kartografie, Prins Maurits en de Van Berckenrodes', in: K. Zandvliet (red.), *Prins Maurits' kaart van Rijnland en omliggend gebied...* (Alphen aan den Rijn 1989) p. 23-25.
- 3 Deze alinea is gebaseerd op: G. van Alphen, 'Anthony Smets, bibliothecaris van drie prinsen van Oranje 1636-1689', in: *Gedenkboek 1798-1948 Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage 1948) p. 119-160, vooral p. 124-130.

Plan de Retranchement A.D.C. et du Reduit D. lavis en gouache, dont la partie
 A. et le Reduit D. sont à double Défense, savoir avec une Galerie Escarpe Brûlée et renchémer,
 qui servent de Supplément au Non en relief. Le redout étant un Projet que S. M. S. Monseigneur
 le Prince Saldouder a formé lui même et dessiné au crayon; Votre Altesse Serénissime en
 pourra voir la juste Application sur la Modèle.

Amst. 1894
 24 e 65c

Echelle de 100 Toises.

Afb. 2. Technische tekening van een fortificatiemodel, vervaardigd door Hendrick Lotsy ten behoeve van de vestingbouwkundige opleiding van Willem V, behorend bij een maquette, circa 1765 (collectie ARA, afd. Kaarten en tekeningen Aanv. 1854 24°65°).

- 4 C. Brisac, *Le Musée des Plans-Reliefs. Hôtel national des Invalides*, p. 21.
- 5 F. W. J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederlanden 1579-1795* (Alphen aan den Rijn 1989) p. 138-139.
- 6 Het onderstaande is gebaseerd op stukken betreffende de overbrenging naar Parijs in 1810/11 en de stukken betreffende het reclameren van de archieven in 1814-16: Algemeen Rijksarchief, 2e afd., *Archief Buitenlandse Zaken na 1814*, *Legatie Frankrijk* nr. 78 en *Archief Dépôt-Generaal van Oorlog 1806-11* nr. 33.
- 7 Lotsy schreef enkele memories in 1765/66 die waarschijnlijk verband houden met deze maquette; Algemeen Rijksarchief, 1e afd. *Archief Raad van State* nr. 1902¹.
- 8 Algemeen Rijksarchief, Afd. Kaarten en Tekeningen, *Aanwinsten* 1894 24c.65, onderdeel van de collectie J. W. Janssens.
- 9 Zie over Paul Storf: J. S. van Wieringen, 'De "Fransche methode" en ingenieur Paul Storf de Belleville', in: *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn* (1980/81) p. 68-76.

DE RESTAURATIE VAN DE VOORMALIGE VESTING NAARDEN 1964-1989

door E. A. M. Scheltema-Vriesendorp

Inleiding

De vestingwerken van Naarden hebben in de loop der eeuwen een zeer verschillend aanzien gehad, afhankelijk van de ontwikkeling van de verdedigingskunst en de politieke situatie. De laatste grote verbouwing vond plaats in het vierde kwart van de vorige eeuw; het grote verval begon nadat de vesting met buitenwerken in 1926 bij Koninklijk Besluit als verdedigingswerk werd opgeheven.

Als reactie op de bedreiging die daarna voor de vestingwerken ontstond, kwam er onmiddellijk landelijk overleg tot stand tussen instellingen en personen die doordrongen waren van de cultuurhistorische waarde van de wallen en grachten. Dit leidde in 1932 tot het oprichten van onze Stichting.

Bij de bevolking van Naarden leefde die waardering voor de oude vestingwerken allerminst. Het zou tot 1953 duren voordat de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden werd opgericht, die door het Vestingmuseum in bastion Turfpoort belangstelling voor vestingwerken wil wekken.

In 1957 ressorteerde de vesting Naarden nog onder het Ministerie van Oorlog, dat alleen onderhoud pleegde aan de gebouwen op de bastions die in gebruik waren: Oud-Molen, Katten, Oranje en Promers. Elders was er verval.

Eind 1958 verzochten enkele bezorgde organisaties, waaronder onze Stichting en de Vrienden van de Vesting, de minister-president om jaarlijks een bedrag op de rijksbegroting te plaatsen om het verval van Naarden te stuiten en geleidelijk herstel in gang te zetten. Een foto-album liet het ergste verval zien.

De eerste-aanwezend ingenieur der Genie te Amsterdam kreeg het verzoek een begroting te maken voor het herstel van een aantal gebouwen en van het metsel- en voegwerk aan de walmuren van de hele vesting en beide beren. Er bleek een bedrag van ongeveer drieëneenhalf miljoen gulden nodig te zijn.

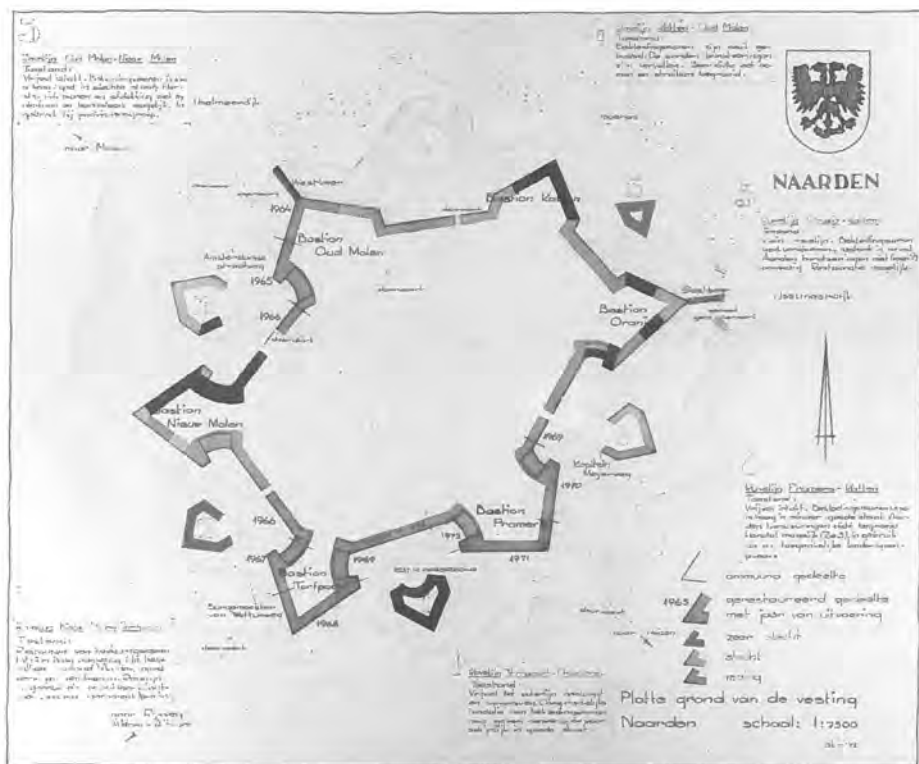
Hoewel er geen onmiddellijke reactie volgde, vormden de adressanten samen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een commissie-ad hoc voor het formuleren van een filosofie voor de eerste aanpak. De commissie besloot dat eerst die muurdelen gerestaureerd moesten worden die van de toegangswegen af te zien zijn. Op departementaal niveau kwam overleg tot stand met onder andere de Dienst der Domeinen.

Op 20 januari 1961 droeg het Ministerie van Financiën het materieel beheer over aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van alle tot de voormalige vesting Naarden behorende gronden, wateren, werken en gebou-

wen, met uitzondering van de bastions Oud-Molen, Katten, Oranje en Promers en het fort Ronduit. De wal en de kademuren van deze bastions waren wel in de overdracht begrepen tot een grenslijn gelegen op twee meter afstand van de bovenkant (waterzijde) van die muren, gemeten naar de landzijde.

In een brief van 12 april 1961 legde de staatssecretaris van OK & W, mr. Y. Scholten, de restauratietoon in handen van de Rijksgebouwendienst.

Voor de bestrijding van de vochtproblemen in de vestingmuren koos men voor een oplossing die tijdens de hele restauratieperiode toegepast zou worden, namelijk het aanbrengen van een waterdichte folie aan de achterzijde van de muren en van zandpalen, die de afwatering moeten geleiden. Het voorstel van de commissie ad hoc om te beginnen bij de toegang tot de vesting aan de Amsterdamse zijde werd overgenomen. De hele restauratie zou in fasen moeten verlopen.

Plattegrond van de vesting Naarden, 1989, waarop aangegeven de conditie van de muren en de vordering van de restauratie; bijgewerkt tot 1989 (verzameling Scheltema, Naarden).

Fase I: de linkerface van bastion Oud-Molen en de zuidwestzijde van de Westbeer

Op 22 mei 1964 kreeg het Aannemersbedrijf H. Haakman & Zoon te Naarden de opdracht tot het uitvoeren in regie van de restauratie van een gedeelte van de voormalige vesting Naarden. Als restauratie-architect werd ir. H. de Lussagnet de la Sablonière aangewezen; opzichter van de werkzaamheden werd J. van Dijk.

Allereerst sloeg men een damwand om de conditie van het metselwerk onder de waterlijn en van de funderingen te kunnen inspecteren. Daarna vorderden de werkzaamheden gestaag. In het voorjaar van 1966 werden delen van de courtine ten noorden van de straatweg afgewerkt.

Fase II: bastion Turfpoort

Tijdens fase I vond overleg plaats over de voortgang van het werk. Men besloot het courtinegedeelte ten zuiden van de straatweg over te slaan en te beginnen aan bastion Turfpoort, omdat daar het Vestingmuseum gevestigd is.

Haakman kon beginnen aan de courtine Turfpoort-Nieuw-Molen. Op het bastion werden ook de kazematten die bij het museum in gebruik waren, met folie bedekt. In juli 1967 kreeg Haakman, na een onderhandse aanbesteding, opdracht om de rechterface verder te restaureren evenals de kazematten x en y, die bij het museum getrokken zouden worden. Een jaar later kreeg de aannemer opdracht voor het gedeelte van de saillant tot de aansluiting met de courtine Promers-Turfpoort. In 1969 opende zkh Prins Bernhard de nieuwe uitbreiding van het museum in kazemat y.

In maart van dat jaar werd op de zuidoostelijke vleugelmuur een in baumberger steen uitgehakte leeuw ontdekt, die waarschijnlijk bij de aanleg omstreeks 1685 werd aangebracht en bij de revêtering van de hoge flank onder de grond verdween. Bij de opgraving werd de leeuw onthoofd.

Fase III: de linkerface en flank van bastion Promers en een deel van de aansluitende courtine

In mei 1968 droeg het Ministerie van Defensie bastion Promers en fort Ronduit in materieel beheer over aan het Ministerie van CRM; in december volgde bastion Oranje.

Half mei 1969 had de Rijksgebouwendienst de stukken gereed voor de aanbesteding van deze fase. Op 19 september kreeg de enige inschrijver, de firma Haakman & Zoon, de opdracht. In de genoemde linkerflank zijn drie kazematten voor geschut, die in 1876 werden aangebracht om de gracht voor de Utrechtse Poort te kunnen bestrijken.

De op Bastion Turfpoort gevonden leeuw vóór de restauratie, 1968 (negatief verzameling Scheltema; foto verzameling Nederlands Vestingmuseum).

Fase IV: de rechterface en flank van bastion Promers en de aangrenzende courtine Promers-Turfpoort

Half december 1970 kwamen de stukken gereed voor deze fase. Op 2 juli 1971 kreeg Haakman de opdracht. De oplevering vond 36 weken vóór de datum in het bestek plaats. Dit was het gevolg van het feit dat in het begrotingsjaar 1973 extra gelden ter beschikking waren gesteld ten behoeve van de restauratie en onderhoud van Rijksmonumenten die geen huisvestingsfunctie hebben.

De werkzaamheden stonden na de pensionering van De Lussanet op 1 juni 1972 onder leiding van architect J. P. M. Goudeau.

Fase V: Ravelijn 1

In verband met de te verwachten vroege oplevering van de vorige fase had er al in oktober 1972 overleg plaats over het vervolg van de werkzaamheden. In afwijking van de tot dan toe gevolgde lijn werd besloten eerst het ravelijn voor de courtine Promers-Turfpoort te restaureren en vervolgens bastion Nieuw-Molen. Voor de restauratie van het ravelijn, dat tot op de waterlijn gesloopt was en door de bevolking het 'Konijneneiland' werd genoemd, was het nodig een tijdelijke verbinding met de enveloppe te maken. De funderingen bleken

Rechterflank van Bastion Turfpoort, 1963 (verzameling gemeente Naarden).

nog in goede staat en alle natuurstenen hoekblokken konden, op één na, uit de gracht worden opgevist. Tekeningen in het Algemeen Rijksarchief gaven aan dat het haventje in de keel een aanlegplaats met oprit had gehad. Deze werd met keermuren weer aangebracht, de facen werden weer tot de oorspronkelijke hoogte opgemetseld en het terrein onder profiel gebracht.

Begin 1974 nam ing. J. W. C. Besemer de leiding van de restauratie over.

Fase VI: bastion Nieuw-Molen

Bij de restauratie van dit bastion ging men niet uit, zoals elders, van de in de negentiende eeuw gewijzigde toestand. Ondanks alle wijzigingen in later tijden was hier nog de aan Jean-Baptiste Bombelle toegeschreven lage saillant met concave wal aanwezig. Bovendien waren al in 1959 de twee negentiende-eeuwse gebouwen opgeblazen. Daarom bracht men hier de zeventiende-eeuwse situatie weer in het zicht.

Op 30 oktober 1975 kreeg de laagste inschrijver, Huurman BV te Delft, de restauratie-opdracht. J. Frowijn volgde J. van Dijk op als opzichter.

De reconstructie hield een herprofilering van de aardwerken in. De ventilatiekanalen boven de kazematten en luistergangen, die tijdens de bouwcampagne 1877-79 overal door gietijzeren kappen waren vervangen, kregen weer de oorspronkelijke gemetselde afdekkingen. Helaas was een overtuigend bewijs

voor het bestaan van zeventiende-eeuwse ronde schietgaten nog niet gevonden toen men aan deze restauratie begon.

In 1977 werd een verrassende vondst gedaan: aan het einde van de waterpoornes bleek de aanzet voor een spiltrap aanwezig. Die is daar in het zicht gelaten. Door de strenge winter kon de oplevering pas in april 1979 plaatsvinden.

In de jaren 1980-82 moesten op Nieuw-Molen veel herstelwerkzaamheden aan de taluds en ventilatiekanalen worden uitgevoerd; bovendien kwamen ten dienste van het publiek op verscheidene plaatsen trappen van biels.

Op 1 april 1980 ging ing. Besemer met pensioen; opvolger was ir. J. D. Mol.

Fase VIII: de Utrechtse poort met waldoorgang, walmuren van de courtine en een voetbrug

Eind 1979 waren bij de Rijksgebouwendienst bestek en tekeningen gereed. In juli 1980 kreeg Huurman BV voor de inschrijfsom van f 746.000,— de restauratie-opdracht. Opzichter van de restauratie werd H. T. Rombouts. De omschrijving in het bestek luidde als gewoonlijk: het herstel en de vernieuwing van metsel-, natuursteen- en ijzerwerk, het aanbrengen van folie en zandpalen. Bovendien omvatte het de aanleg van een voetbrug op de nog in de grond aanwezige funderingen en het graven van een gedeelte van de gracht om het beeld te herstellen van de toegang tot de stad voordat de coupure in de wal voor de Kapitein Meyerweg er kwam.

Een aardig detail in het bestek is de voorwaarde dat de roetbaan in de gewelven van de poort, ontstaan door de Gooische Stoomtram, moest blijven.

Op 9 juli 1981 vond de oplevering plaats. Toen waren, na vele jaren van afwezigheid, aan de stadszijde de unieke metalen portretmedaillons van koning Willem III en koningin Sophie weer aangebracht.

Fase VIII: de ravelijnen 2 en 3

Op 5 november 1979 kreeg ir. Mol, hoofdarchitect bij de Rijksgebouwendienst, opdracht voor een voorlopig ontwerp en kostenraming voor de restauratie en consolidatie van de beide ravelijnen. Eind 1980 gunde men Huurman BV de restauratieopdracht voor de inschrijvingsom van f 1.751.000,—.

Ravelijn 2, gelegen aan de Burgemeester Van Wetsumweg — de in 1939 in gebruik genomen derde toegangsweg tot de stad — voor de courtine Turfpoort-Nieuw-Molen, kreeg na de Tweede Wereldoorlog een bestemming als plantsoen met herdenkingsmonument voor de gevallen. Deze bestemming was de reden om het zodanig te restaureren dat de steunberen aan de binnenzijde in het zicht zouden blijven en het maaiveld gedeeltelijk verlaagd zou worden. De muren van de facen moesten weer tot 2,40 m worden opgemetseld en het oude muurverloop moest in het wegdek zichtbaar zijn. Het rooien van de beplanting en de aanleg van bestrating en beschoeiing aan de keelzijde zouden voor rekening van de gemeente Naarden komen.

Van ravelijn 3, dat westelijk van de straatweg naar Amsterdam ligt, moest het metselwerk hersteld worden, de waterhuishouding geregeld en de verborgen

Restauratie aan de Utrechtse Poort, 1980 (foto Vonk, Bussum; verzameling gemeente Naarden).

muur aan de keelzijde gedeeltelijk vrijgemaakt; het oude muurverloop moest weer aangegeven worden in het plaveisel. Ook het voormalige wachthuis kwam voor herstel in aanmerking.

Tijdens de restauratie van beide ravelijnen, die gelijktijdig moest plaatsvinden, diende het peil van de omringende gracht met een halve meter verlaagd te worden. In mei 1982 kon Scouting Olav het voormalige wachthuis op ravelijn 3 weer in gebruik nemen.

In 1983 werd de Rijksdienst Kastelenbeheer ontheven van de bemoeienis met de restauratie, die in 1961 was begonnen. Deze taak werd overgeheveld naar de onderafdeling Musea van de afdeling Monumenten van het Ministerie van wvc. De financiering bleef vallen onder art. 93 van de Rijksbegroting.

bracht, bezood en ingezaaid, waarbij het zaadmengsel nauwkeurig was vastgesteld. Verder schreef het bestek voor dat het straatwerk op de terrepleinen en de op- en afritten hersteld, respectievelijk weer aangebracht moesten worden.

In november werd er, voor het eerst, een informatie-avond gehouden voor de burgerij, onder andere om eventuele bezwaren tegen de aantasting van de fraaie, verwilderde begroeiing van het bastion te ondervangen. Ir. Mol en zijn assistent F. Corbey zetten uiteen hoe het bastion teruggerestaureerd zou worden naar de toestand die het in 1879 kreeg.

In 1981 had Staatsbosbeheer in opdracht van de Rijksgebouwendienst een beplantingsplan voor de voormalige vesting Naarden opgesteld. Mede door de restauratiewerkzaamheden was zo'n 80% van de begroeiing op de wallen verdwenen. Daarnaast had ook de sinds 1972 gesignaleerde iepziekte haar tol geëist.

Op 19 december 1984 kreeg de laagste inschrijver, H. J. Jurriëns BV uit Utrecht, het een aannemingsom van f 1.871.000,—, opdracht het bastion in twee jaar te restaureren. Om de muurdelen van de facen beter bereikbaar te maken, werd de aarde die aan de bovenzijde was afgegraven in de gracht gestort. De oplevering vond plaats op 12 december 1986. Het vroeger ontoegankelijke bastion werd voorzien van trappen van biels, zodat er een aantrekkelijke wandelroute is ontstaan. Alleen de merkwaardige staketsels op de Oostbeer op de plaats waar eens monniken het overklommen moesten beletten, wekten verwondering en kregen de bijnaam de 'Rijksragebollen'.

Fase X: de courtine Katten-Oranje

In 1987 kwamen de plannen voor deze fase gereed. Voor de inschrijvingsom van f 558.649,43 kreeg H. J. Jurriëns BV de opdracht tot restauratie en consolidatie. Het werk ving aan op 11 maart 1987; de opleveringsdatum was 15 december 1987. Vanaf de noordzijde van de Oostbeer werd zo een begin gemaakt met de restauratie van de zogenaamde buitendijkse fronten, die nog het Oudnederlandse stelsel tonen. Bij deze courtine ging het ook weer om het herstel van metsel- en voegwerk aan de dunne muur, die gebouwd was op de voormalige vroeg zeventiende-eeuwse walmuur. Ook de oude onderwal is hier nog gedeeltelijk aanwezig, met de toegangspoterne vanuit de Huizerpoortstraat.

Het uitbaggeren van de vestinggrachten

Eind 1983 was er reeds een begin gemaakt met een onderzoek naar de kwaliteit van het water en slib in de grachten. Al sinds de Middeleeuwen loosde de stad haar afval op de grachten. Na de aansluiting van een geheel vernieuwd rioleeringsnet op een waterzuiveringsinstallatie in 1985, werd het zinvol om een enorm project als het uitbaggeren van de grachten en de aansluitende wateren, ter hand te nemen.

Nadat in kaart was gebracht welke delen van de gracht niet, licht of zwaar

verontreinigd waren, kwam er in 1984 overleg over de kosten tot stand tussen de betrokken instanties: de gemeente Naarden, Provinciale Waterstaat Noord-Holland, Zuiveringsschap Amstel- en Gooiland en de ministeries van Landbouw en Visserij en van vrom.

Het ging om zo'n 400.000 m³ nat slib. Er moesten depots worden aangelegd om het schone en verontreinigde slib op te slaan om het te laten indrogen.

Op 1 april 1987 maakte Bagger- en Constructiebedrijf Johan Klip bv uit Lekkerkerk, dat inschreef met een aannemingssom van f 4.000.000,—, een begin met het werk. Ongeveer 275.000 m³ schoon slib werd over circa 14,5 ha weiland ten oosten van Naarden opgespoten op 'sawahs', gescheiden door 1,50 m hoge dijkjes. Na indroging zullen die weilanden bedekt zijn met een laag vruchtbare aarde van zo'n 40 cm.

Het overige, met chroom en lood vervuilde slib wordt opgeslagen in een depot met folie op de bodem. Dit ligt ten noorden van Naarden op weilanden tussen de oude zeedijk en fort Ronduit. Via een speciaal afgedamde bezinkingsloot met zogenaamde ontwateringskisten keert het schone water terug in de grachten. Naar verwachting zal in 1992 het vervuilde slib zover zijn ingeklonken en ontwaterd, dat het afgevoerd kan worden.

Na het gereedkomen van de baggerwerkzaamheden, medio 1989, hebben de grachten een gemiddelde diepte van 2,60 m; dit is tot op de oorspronkelijke zandlaag.

Kosten

De totale kosten voor de restauratie en onderhoud over de periode 1964-78 hebben circa f 7 miljoen bedragen, die over 1979-90 f 10 miljoen. In deze hele periode werd bovendien nog allerlei onderhoud gepleegd aan bruggen en aan gebouwen in gebruik bij het Vestingmuseum.

Zo werd in januari 1986 een consolidatie begonnen aan de gebouwen op fort Ronduit door bouwbedrijf D. Mulckhuysen uit Vinkeveen. Deze werkzaamheden werden aanbesteed voor f 350.000,— en eind van dat jaar beëindigd.

Naschrift

Vijfentwintig jaar restauratiewerk aan wallen en grachten heeft ertoe geleid dat Naarden nu een internationaal beroemd voorbeeld van vestingbouwkunde is. Ongeveer gelijktijdig met de restauratie van de vesting werd een begin gemaakt met de restauratie van de Grote of St.-Vituskerk, die dertien jaar zou duren.

Na het vernieuwen van de riolering werd het plaveisel in de gehele binnenstad herzien. Ook werden er in de loop van de jaren weer bomen in de straten geplant.

In de beschreven periode nam het enthousiasme om binnen de wallen te wonen hand over hand toe, met als gevolg dat vele panden gerestaureerd of opgeknapt werden. Een duidelijke opbloei voor het stadje, dat er na 1926 als een achterbuurt bij was komen te liggen.

Na het gereedkomen van de restauratie van de bastions Promers, Nieuw-Molen en Oranje zijn er mooie en interessante wandelgebieden ontstaan.

Al in 1977 is door de verantwoordelijke instanties voor de vestingwerken van Naarden besloten gezamenlijk een plan voor de toekomst van de vestingwerken te maken. Er werden werkgroepen en een commissie ad hoc voor bastion Nieuw-Molen samengesteld uit vertegenwoordigers van de gebruikers, deskundigen en andere belanghebbenden, om zich te buigen over beplanting, wandelpaden, grachten, openluchtrecreatie, toerisme, horeca en gebruik, bestemming, toezicht en beheer.

Een aantal noodzakelijk en gewenst geachte voorzieningen kwam inmiddels tot stand; andere zaken zijn blijven liggen. Zeker nu de bastions Oud-Molen en Katten definitief door Defensie zijn verlaten, verdient het aanbeveling dat er een bestemmingsplan voor de hele voormalige vesting tot stand komt en dat er een duidelijke beleidsvisie ontwikkeld wordt voor de bestemming en het beheer van de reeds gerestaureerde en de nog te restaureren onderdelen van de voormalige vesting Naarden.

Bronnen

Besemer, J. W. C., 'De vesting Naarden en de Rijksgebouwendienst (1961-1978)', in: *Vrienden van de Vesting Naarden*, 1978, 25-36.

Rijksgebouwendienst, Centrale Directie, 's-Gravenhage:

- Archieven Algemene Secretarie;
- Archief Bureau Restauratiewerken, Directie Bouw;
- Archief Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit, Bureau Rijksbouwmeester;

Gegevens verstrekt door W. F. van der Voorst, Bureau Restauratiewerken van de Rijksgebouwendienst, en door C. J. van der Peet, Bureau Rijksbouwmeester.

(Dit artikel is eerder, zij het in een minder beknopte versie, verschenen in Tussen Vecht en Eem, mei 1989.)

RECHTEN OF SLECHTEN

Wetgeving en rechtspraak voor opstallen bij verdedigingswerken

door P. J. M. Kamps

Een vlak en open terrein rond een vestingwerk is van groot belang voor de verdediger. De vijand zal dan niet ongezien kunnen naderen en dekkingsmogelijkheden ontbreken. De verdediger kan beschikken over een overzichtelijk en vrij schootsveld.

Maar lang niet altijd was deze ideale situatie aanwezig. Het terrein kon geaciditeerd of begroeid zijn, en rond de versterking konden huizen, andere opstallen en boomgaarden staan. De bewoners waren doorgaans niet genegen hun have en goed op te geven vanwege defensiebelangen.

Daarom probeerde de overheid in het bezit te komen van gronden rond versterkte plaatsen en als dat niet gemakkelijk ging, werden bijzondere maatregelen getroffen. Zo werd in de zeventiende eeuw bij Naarden een deel van het zand van het Gooi tot aan de grondwaterspiegel weggegraven om een gunstige situatie te creëren.¹ Een andere mogelijkheid was het geven van wettelijke regels.

Dit artikel zal een van die wetten nader bezien. In concreto gaat het om de wet van 16 november 1814,² de voorloper van de meer bekende *Kringenwet* uit 1853. Ingegaan zal worden op de problemen aangaande het bouwen en verbouwen in de nabijheid van vestingwerken in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Regelgeving in de Republiek en in de Franse tijd

In de tijd van de Republiek hebben de Staten van Holland verscheidene resoluties aangenomen die het verkrijgen en behoud van open terrein rond versterkte plaatsen beoogden. Er zijn er zeker vier uitgevaardigd. In de *Waarschouwing* (...) tegen het planten van bomen, heggen, etc, het opwerpen van hoogtens, en het aanleggen van gebouwen, in de nabijheid en onder het kanon der fortificatien van 30 april 1792 heet het in het eerste artikel: 'Dat door niemand, wie het ook zoude mogen wesen, (...) eenige nieuwe Plaatsen, Huijsen, (...), of andere beletselen meer, het leggen van Hooijschelven alleen uitgesonderd, zullen mogen bouwen, aanleggen, (...) en Wallen opwerpen, onder het Kanon der gefortificeerde Steden, Vestingen, Forten of Buitenposten, binnen de distantie van honderd roeden [337m]⁴ in den omtrek, te reekenen uit de Boord van de Contrecharpen der Buitengragten, en van de open Posten uit de Keelen der Fortificatiewerken'. In deze *Waarschouwing* werd gerefereerd aan eerdere 'Waarschouwingen', namelijk die van 1737, 1774 en 1790, waar blijkbaar niet erg de hand aan werd gehouden.⁴ Enkele auteurs maken overigens melding van nog vroegere regelgeving.⁵

De inlijving door Frankrijk leidde tot volledige invoering van de Franse wetten in Nederland. Dit gebeurde bij decreet van 18 oktober 1810, nr. 6063. Voor vestingwerken gold nu de Franse wet van 10 juli 1791 (*Loi concernant la conservation et classement des Places de guerre et Postes militaires, la police des Fortifications et autres objets y relatifs*).

De wet onderscheidde vestingwerken en garnizoensplaatsen in drie klassen. Bij de wet behoorde een lijst van Franse vestingen en garnizoenen. Voor zover bekend, is deze lijst nimmer aangevuld of gewijzigd, dus ook niet voor de Hollandse departementen. Wel zijn er later een reglement en enkele decreten aan toegevoegd. De wet bepaalde dat binnen een afstand van 250 toises (487,5 m) het bouwen aan regels was gebonden. In geval van staat van oorlog mochten binnen die afstand alle noodzakelijke vernielingen worden verricht zonder schadevergoeding. In vreedstijd gold rond sommige vestingen en militaire objecten een afstand van 100 toisen (195 m).⁶ In het decreet van 9 december 1811 werd de toise gelijkgesteld met 2 m, waardoor de afstand respectievelijk 500 en 200 m werd.⁷

Na de val van het Franse keizerrijk werd Nederland een onafhankelijk koninkrijk. Met spoed werd gewerkt aan wetgeving op het gebied van bouwen rond vestingwerken. De Wet van 16 november 1814, nr. 55 (Staatsblad 106) was hiervan het eerste resultaat. Deze verving, gedeeltelijk, de eerdere Franse wet van 1791 en het decreet van 9 december 1811. De wet gaf regels voor het bouwen en aanleggen van woningen, tuinen en boomgaarden of andere 'gestichten' rond vestingwerken. In de loop van de daaropvolgende veertig jaar bleek dat de wet meer problemen opriep dan oploste.

De wet van 16 november 1814: de totstandkoming

Het ontwerp van wet was op 1 november 1814 door de Souvereine Vorst, de officiële titel van de latere koning, met een begeleidende brief ingediend bij de Staten-Generaal. (Die bestonden op dat moment uit één Kamer; pas na de Grondwetwijziging van 1815 gingen de Staten-Generaal twee Kamers tellen. De Souvereine Vorst werd na die wijziging koning). In de brief stelde hij dat de bepalingen van de wet 'te allen tijde hier te lande geoordeeld met de militaire verdediging van de staat op eene belangrijke wijze verbonden zijn'. De wet borduurde voort op oudere regels. Nergens stond dat er enige voorgaande regelgeving werd ingetrokken of herhaald.

Het parlement besprak het rapport over het ingediende wetsvoorstel op 10 november 1814. Hier kwam al een mogelijk conflict aan de orde, namelijk tussen 'de beveiliging des lands in oorlogstijden' en 'het regt van eigendom'.

Na de mondelinge behandeling werd het voorstel aangenomen. De wet werd op 16 november 1814 door de Souvereine Vorst bekrachtigd en in Staatsblad 106 gepubliceerd.⁸

De artikelen van de wet

De wet bestond uit 22 artikelen.⁹

Artikel 1 bepaalde: 'Als eigendommen van de Staat worden aangemerkt, alle gebouwen en gronden, welke in de loop der laatste vijftig jaren tot de fortificaties hebben behoord, en gevolgelijk alle terreinen, waarop eenige werken van defensie zijn aangelegd geworden.'

Artikel 2 bepaalde welke gronden aangemerkt werden als rijkseigendom. Alle vestingwerken die in de periode 1764-1814 tot militair gebruik hadden gediend, ongeacht de gebruiker waren nu vestingwerken van het rijk. Dit hield niet alleen alle forten en kleine vestingwerken in, maar ook de wallen van kleine en grote steden (vestingen) die in die periode in militair gebruik waren geweest. Dit gold ook vestingwerken die in 1814 niet meer als zodanig in gebruik waren.

Volgens artikel 4 moesten onduidelijke grenzen 'door de officieren van de Genie, met overleg der Plaatselijke besturen eens en voor altoos, door goede kentekenen worden bepaald'. Dit werd aangegeven met borden en basaltpalen.

Voor gronden in gebruik bij gemeenten of particulieren, bepaalde artikel 5 de te volgen procedure. Hierbij konden belanghebbenden binnen zes maanden reclameren. 'Verschillen omtrent de wettigheid der geprocudeerde bewijzen van eigendom, zullen door Ons [de Souvereine Vorst], op advies van de Hooge Raad, worden beslist.'

De artikelen 6, 7 en 8 regelden het gebruik van de militaire gronden door burgers en hun vee en trekdieren, alsmede de te heffen boetes bij misbruik en wan-gedrag.

Het belangrijkste was artikel 9: 'Alle buitenplaatsen, stallingen, huizen, boerenwoningen (...), welke zich bevinden op den afstand van 300 roeden der steden of plaatsen, die in de loop der laatste 50 jaren tot sterkten hebben gediend of met fortificatiewerken zijn omringd geweest, en thans gerekend worden tot de vestingen, sterkten en liniën der eerste en tweede klassen te behoren, zullen, zodra wij zulks (...) onvermijdelijk zullen oordelen, op Onzen last afgebroken, verbrand of vernield worden, zonder dat daarvoor eenige vergoeding van schade aan de Eigenaars zal worden toegelegd...' Voor bouwwerken ouder dan het desbetreffende vestingwerk werden uitzonderingen gemaakt.

De wijze van het meten van de afstand van 300 roeden werd aangegeven in artikel 10.

Krachtens artikel 11 mochten de betrokken eigenaren en gebruikers binnen de kring van 300 roeden alleen het hoogst noodzakelijke onderhoud plegen. De eerstaanwezend ingenieurs der Genie in de vestingwerken dienden daarop toe te zien en bij overtreding contact op te nemen met het gemeentebestuur voor de nodige maatregelen.

Voor de landbouw maakten de artikelen 12 en 13 uitzonderingen. Er mochten tussen de 100 en 200 roeden van de vestingwerken snel vernietigbare woningen en dergelijke worden aangelegd, maar niet op heuvels. Afrasteringen moesten van hout zijn en er mochten alleen vruchtbomen worden aangeplant.

De wet gold ook voor lagere overheden en openbare lichamen, en zelfs voor de 'Administratie van Waterstaat' (een van de voorlopers van het huidige Ministerie van Verkeer en Waterstaat), aldus artikel 14. Plannen met betrekking tot het betrokken gebied moesten aan het Departement van Oorlog worden gezonden om mogelijke schuilplaatsen voor de vijand te kunnen voorkomen.

Puin en dergelijke diende zo snel mogelijk opgeruimd te worden.

Bij vestingen met vrijliggende buitenwerken mocht na toestemming van het Gouvernement op de terreinen tussen de vesting en de buitenwerken gebouwd worden. Voor 'voorwerpen' in dat gebied die ouder waren dan de betrokken vestingwerken, gold bij gedwongen sloop de mogelijkheid van schadevergoeding.

Voor dorpen en buurtschappen in de nabijheid van vestingwerken gaf artikel 17 regels: 'Wanneer er (. . .) dorpen of buurtschappen bestaan op minder dan 300 roeden afstands, wordt alle aanbouw of betimmering naar den kant der vestingwerken stellig verboden' en voor verder weg gelegen oorden golden de 300 roeden als limiet voor uitbreidingen.

'In den kring der vestingen, sterkten enz. van de derde klasse, zal het, in vreedstijd, aan de ingezetenen vrijstaan te bouwen (. . .) zonder speciale permissie van het Gouvernement, met dien verstande echter, dat wanneer de omstandigheden de vernietiging dier voorwerpen t'eeniger tijd mogten vorderen, daarvoor geene schadevergoeding door de eigenaren zal kunnen worden gepretendeerd', stelde artikel 18.

Krachtens artikel 19 mochten watermolens worden aangelegd als het niet anders kon en dan alleen indien zij 'vatbaar voor eene oogenblikkelijke destructie' waren.

De laatste drie artikelen gaven de uitvoeringsbepalingen voor de betrokken instanties. Zo bepaalde artikel 20: 'Ingeval van bekomen toestemming zullen de vertooners dier verzoekschriften, voor en aler zij handen aan het werk mogen slaan, zich, bij publieke akten moeten verbinden, tot nakoming der gestelde voorwaarden.' Deze akten dienden te worden opgemaakt in drievoud, één voor het ministerie, één voor de directie van fortificatiën en de derde voor het betrokken garnizoen. In tijd van oorlog zou de Kroon nader maatregelen nemen die noodzakelijk geacht werden. Artikel 23 droeg de uitvoering van de wet op aan de directeuren van fortificatiën.

De wetgever heeft nagelaten het gestelde in artikel 9 van de wet nader uit te werken en regels te geven voor de afzonderlijke vestingwerken. Dit leidde tot problemen. De onderscheiding van vestingwerken van de eerste of tweede klasse en die van de derde klasse is overgenomen analoog aan artikel 1 van de Franse wet van 1791.

Problemen bij de uitvoering van de Wet

Al snel na de inwerkingtreding van de wet ontstonden er problemen bij de toepassing ervan. Dit leidde tot de publikatie van een aantal Koninklijke Besluiten, waarmee de wet nader onder de aandacht van het volk gebracht werd. De belangrijkste problemen waren onbekendheid met de wet en het ontbreken van toezicht, in ieder geval tijdens een deel van de periode waarin de wet van kracht was. Een ander probleem vormden de leemten in de wet, met name het ontbreken van voorzieningen ten behoeve van nieuwe vestingwerken; het was niet duidelijk welke regels golden voor welke vestingwerken.

Op 4 februari 1815 werd naar aanleiding van problemen aangaande de

vesting Antwerpen een Besluit van de Souvereine Vorst gepubliceerd dat alleen gold voor België.¹⁰ Hierbij was het 'aan een iegelyk verboden, om binnen den afstand van hondert toisen of 1800 voeten [195m] (...) huizen of muurwerk te bouwen of te herbouwen, verhogingen te maken, kelders aanteleggen, putten te graven of eenige andere uitgraving te doen . . .' In het KB van 16 november 1825 stond over de overtredingen 'dat verreweg de meeste (...) der overtredingen uit onwetendheid zijn begaan en dat men omtrent de overigen het daarvoor houden moet, dat dezelve [de overtredingen] uit eene bij de overtreders gemaakte toepassing, der op het onderwerp bestaande wettelijke bepalingen, zijn bedreven'.

Bij dit KB behoorde een lijst, opgemaakt ingevolge het KB van 24 oktober 1821, waarin dispensatie verleend werd aan een groot aantal overtreders.¹¹ Maar de provinciebesturen werd in artikel 2 wel gemaand zorg te dragen dat de in de wet voorgeschreven openbare akten binnen zes weken na dagtekening van het besluit opgestuurd werden aan het Ministerie. De wet was toen al tien jaar oud.

De KB's leidden er ook toe dat de provinciale gouverneurs maatregelen namen. De gouverneurs van zowel Zeeland als Holland brachten de teksten van de wet in 1825 en 1828 nogmaals onder de aandacht van gemeentebesturen en ingezetenen.¹² Na 1828 zijn er geen KB's meer uitgevaardigd met betrekking tot dit onderwerp.¹³ De KB's van 1821 en 1825 zijn in 1850 ingetrokken.¹⁴

Ingevolge artikel 5 van het KB van 16 november 1825 waren de directeuren van Fortificatiën verplicht om de ingenieurs der Genie schetsen en beschrijvingen te laten maken van eigendommen binnen de verboden kringen.

Van deze lijsten zijn er nog enkele aanwezig. In het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle zijn er twee over Deventer, waarvan er één dateert van 1828¹⁵ en de ander van 1831¹⁶. In deze lijsten staan honderden overtredingen. Het blijkt dat overtredingen niet alleen door de eenvoudige landman werden begaan. Bij de situatieschets van een woonhuis met loods van Hendrik Overkamp staat: 'Woonhuis volgens de bewoner gebouwd direct na het beleg van Deventer [1813-14]. Is niet onwettig, loods wel', met daarachter 'daar de eigenaar dezer gebouwen, als commissaris van politie te dezer stede en alzoo openbaar ambtenaar zijnde, die niet alleen de wet hieromtrent diende te kennen, maar dezelve mede behoort te manteneren en te surveilleren, zich aan dergelijke eigendunkelijke overtredingen tegen dezelve schuldig maakt, is bijna onverschoonlijk, en behoorde tot voorbeeld van anderen het onwettig gebouwde loodsje terstond weder af te breken en op te ruimen'.¹⁷

Opmerkelijk is dat bij een aantal objecten staat vermeld: 'denkelijk gebouwd tussen 1832 en 1840 zonder toestemming'. Dit kan er op duiden dat in de periode van de Belgische Opstand geen genie-officieren ter plaatse waren, en het vereiste toezicht niet uitgeoefend kon worden.¹⁸ Dit zou ook de reden kunnen zijn dat de tweede lijst door een opzichter is samengesteld. De officier¹⁹ die de eerste lijst samenstelde, was in de jaren 1831-34 bij de troepen die optraden tegen België. Uit opmerkingen in de lijst van 17 juli 1828, waarin meer dan 500 objecten voorkomen, blijkt dat deze nog lang is bijgehouden, in ieder geval tot 1840.²⁰

De rechtspraak

Overtreders van de wet kwamen voor de rechter.²¹

Een vestingwerk waarover veel jurisprudentie bestaat, was het havenfort te Breskens, aangelegd in 1835. De aanwezigheid van dit en andere forten had tot gevolg dat inwoners van Breskens bij verbouwingen en onderhoud door de wet aan handen en voeten gebonden waren. Zij moesten bij openbare akte aanvaarden dat de militaire overheid, indien nodig, hun bezit, nota bene op hun kosten, mocht slopen. Voor Breskens kon dit zo ongeveer de totale vernietiging betekenen.

Bij vernieling door een vijand was de overheid niet verplicht de burgers steun te verlenen. Bij overtredingen werd proces-verbaal opgemaakt door een lid van het gemeentebestuur en een officier of opzichter van de Genie. De betrokkene werd gedagvaard voor de Arrondissementsrechtbank, in dit geval die te Middelburg. Op 23 november 1842 wees de rechtbank aldaar vonnis waartegen de Staat appelleerde bij het Provinciaal Gerechtshof van Zeeland. Dit hof besliste op 9 januari 1843²² dat de wet van 1814 niet van toepassing was op een nieuw werk als bedoeld, omdat 'ten aanzien van het daargestelde fort te Breskens, geene het minste bewijs gevonden wordt, in welke klasse der vesting of sterkten hetzelfde behoort of zoude moeten worden gerangschikt'.²³

Hier paste de staat artikel 9 van de wet van 1814 toe, maar deze had verzuimd dit aan de belanghebbenden door te geven. En voor vestingwerken van de derde klasse golden andere regels dan voor die van de eerste of de tweede klasse, zodat er bij onduidelijkheid geen regel was die als overtreding kon worden aange-merkt.

Twee weken eerder had de Hoge Raad een vrijwel soortgelijke zaak te Zutphen behandeld, waarbij het ministerie ook in het ongelijk gesteld werd. Onder andere omdat 'ook aan de zijde van den eischer niet beweerd wordt, dat, hetzij bij de wet van 1814, hetzij bij vroegere of latere Nederlandse besluiten, die bepaalde aanwijzing of opgaven bij namen zouden zijn gedaan van de vestingen, welke, volgens de wet van 1814 tot de eerste, tweede of derde klasse zouden behooren, en waaruit alzoo elke ingezetene eener vesting duidelijk konde opmaken, tot welke klasse zodanige behoorde . . .'.²⁴ Ook te Groningen diende een soortgelijke zaak waarin die onduidelijkheid een beslissende rol speelde.²⁵

Door de processen bleek dat het voor niemand vaststond welke vestingwerken tot welke klasse behoorden. De Kroon zou hier snel een antwoord op geven.

In deze drie rechtszaken kwam de Kroon, om de rechters verder te overtuigen van het gelijk der militaire overheid, met het KB van 24 augustus 1814, nr. 20. Dit KB gaf een classificatie, die zeer vaag was. Het werd door de rechtbanken wel in de overwegingen betrokken, maar niet aanvaard als gever van dwingende regels. Volgens een van de hoven was dit KB bedoeld om 'eenige bepalingen te maken omtrent de classificatie der vestingen en sterkten van de Staat, ten einde tot grondslag te dienen voor dezelve onderhoud of verbetering', hetgeen volgens het hof zou blijken uit de artikelen 5, 6 en 7.²⁶

In de eerste drie artikelen werd bepaald welke werken van welke klasse wa-

ren, waarbij de ligging ten opzichte van de grenzen en eventuele voorliggende werken bepalend waren voor de klasse. Het was volgens artikel 8 de Souvereine Vorst voorbehouden 'om, naar aanleiding der in dit besluit vermelde regelen, de steden en plaatsen in de verschillende klassen te verdelen', hetgeen volgens het Hof van Gelderland 'tot nu toe bewijsselijk niet heeft plaats gevonden'.²⁷ Het was een bewijs te meer dat het niet duidelijk was tot welke klasse een vestingwerk behoorde.

Het KB van 8 juli 1844

Na het verliezen van enkele rechtszaken over de classificatie van vestingwerken ging de Kroon in 1844 in de tegenaanval, door het uitvaardigen van het KB van 8 juli 1844 (Staatsblad 37). Hierin werden alle vestingwerken opgenoemd van de eerste of de tweede klasse. De niet genoemde waren van de derde klasse.

In enkele opzichten is het een vreemde lijst. In sommige gevallen, zoals rond de stad Amsterdam, worden kleine werken met name genoemd. In andere gevallen werden hele complexen met één zin afgedaan, zoals bij de vestingen Nijmegen, Venlo en Maastricht. Ook de Noordbrabantse linie van circa 50 km werd op dezelfde wijze behandeld, maar de vier daartoe behorende grote vestingen daarin werden ook nog eens afzonderlijk genoemd.

In het KB werden geen uitzonderingen vermeld, de wet gaf die mogelijkheid niet. Het opknappen van een huis binnen de verboden kring bleef een moeilijke zaak.

In december 1844 richtte een groep ingezetenen en eigenaren van gronden te Breskens en Groede zich in een adres tot de Tweede Kamer, omdat zij de last van de wet 'uiterst drukkend' vonden. Immers, zij waren wettelijk verplicht op de eerste aanmaning door of vanweg het Departement van Oorlog hun bezittingen af te breken, of te verwijderen of te gedogen dat zulks door dat Departement ten koste van de eigenaars geschiedde, 'zonder dat deze deswege, immer eenige schadeloosstelling zullen, kunnen of mogen vorderen'.

In de periode 1826-27 en 1831-44 zijn bij notaris Hammacher 34 openbare akten gepasseerd met bezwaren tegen de regels. Grote problemen voor Breskens en Groede waren vestingwerken uit de Franse tijd en het havenfort te Breskens uit 1835. Het ging erom dat oude huizen rond die vestingwerken aan het regime van de wet van 1814 waren onderworpen. De adressanten merkten op dat in de wet nergens sprake was van 'nieuw aan te leggen versterkingen maar wel van nieuwe gebouwen of beplantingen, in de nabijheid van oude vestingwerken te stichten of te bewerkstelligen'.²⁸ Blijkens de index van de Handelingen van de Tweede Kamer voor 1848 ging er in dat jaar nogmaals een adres aan de Kamer via notaris Hammacher over hetzelfde onderwerp.

Een nieuwe reeks processen

Vrij snel na de uitvaardiging van het KB van 1844 volgde een nieuwe serie processen. Het eerste betrof weer de forten bij Breskens. Ook deze zaak kwam in

appel voor het provinciale hof te Middelburg. Het hof betrok artikel 1 van het KB van 1844 in zijn overwegingen, waarbij Breskens werd aangemerkt als fortificatie van de eerste of de tweede klasse: 'in de eerste Fortificatie Directie (. . .) de stelling van Breskens, bevattende alle afgezonderd gelegene forten, en andere [niet nader genoemde] vestingwerken'.

De procureur van de gedaagde beriep zich op het feit dat 'de wet van (. . .) 1814 (. . .) alleen toepasselijk zou zijn op zodanige steden en plaatsen, die in de loop der laatste 50 jaaren tot sterkten hadden gediend, en (. . .) zelfs volgens die wet, niet toepasselijk is op gronden, in de nabijheid van na 16 november 1814 aangelegde (. . .) vestingen, en dus ook niet op de gronden in de nabijheid van het havenfort te Breskens . . .'. Door het hof werd ten aanzien van de wet van 1814 gesteld dat deze 'blijkens de onderscheidene bepalingen, moest dienen tot regulatief bij later aangebouwde of nog te bouwen vestingen'. Het bouwen in de verboden kring van het havenfort was door het uitvaardigen van het KB van 1844 niet meer toegestaan,²⁹ aldus het arrest.

Dat was echter niet het laatste woord. De partij die in het ongelijk was gesteld, vroeg cassatie aan bij de Hoge Raad, die zich eind 1847 driemaal over de zaak boog. Volgens de raadsman van deze partij was in deze zaak een groot aantal wetsartikelen verkeerd toegepast. Hij verwees hierbij onder andere naar een artikel in het tijdschrift *Themis*, waar mr. Siffle in 1846 een artikel aan de wet gewijd had, en daarbij concludeerde dat de wet alleen van toepassing was op de 'in de loop der laatste 50 jaar voor 16 november 1814 gestichte vestingen'. Verder was hij het oneens met de Staat dat voor huizen in de nabijheid van vestingwerken geen schadevergoedingsregeling mogelijk was.

De advocaat van de overheid probeerde het te winnen door te stellen dat met het begrip 'thans' het heden bedoeld werd, maar de Hoge Raad besliste uiteindelijk dat er slechts sprake was van de 'destijds bestaande vestingen', waardoor de uitspraken van de twee voorgaande gerechtelijke instanties als onjuist werden betiteld. De wet was dus niet van toepassing op het havenfort van Breskens.³⁰

Was dit nu het einde van de problemen rond Breskens? Nee! Op 4 april 1848 diende nogmaals een appel voor het provinciale hof van Zeeland, en toen was het arrest weer ten gunste van de omwonenden.³¹

Ook na deze uitspraak van de Hoge Raad bleven de problemen bestaan. Met betrekking tot post nummer 6 bij Diemerdam van de linie rond Amsterdam diende op 3 maart 1846 een zaak voor de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam tegen D. van der Sleesen over een door hem gebouwd huis met schuur. Hij was veroordeeld tot afbraak.³² Ook in deze zaak werd geappelleerd bij het Provinciaal Gerechtshof, waarbij het probleem werd omgezet in de vraag of de wet van 1814 'vatbaar [was] om door een later besluit te worden aangevuld'. Dit was volgens het Provinciaal Gerechtshof niet zo.³³ Deze zaak kwam uiteindelijk ook in cassatie. De Hoge Raad deed op 18 mei 1849 de uitspraak 'dat het gemelde besluit niet bevat de openlijke afkondiging eener classificatie, die in 1814 zou hebben bestaan, maar dat het een nieuwe classificatie daarstelt en dat mitsdien uit hetzelfde nimmer kan volgen dat de hier bedoelde vesting reeds in

het jaar 1814 gerekend werd tot de vestingen der 1ste en 2de klasse te behoren, zodat (. . .) tussen dit besluit en de wet van 1814 geen verband noch samenhang bestaat'. Volgens het *Weekblad van het Regt* is ook in enkele andere zaken zo'n uitspraak gedaan. Wederom kwam de zwakte van de wet tot uiting.³⁴

De vervanging van de wet van 1814, de aanloop tot de Kringenwet

In de Troonrede van 1847 werd aangekondigd dat er een nieuwe wet zou komen om de problemen op te lossen.³⁵ De problemen in de periode 1847-49 werden ondervangen door middel van drie KB's tijdens een reces van de Kamer en drie dispensatiewetten.³⁶

In de loop van de jaren 1850-53 werden, met een frequentie van twee per parlementair jaar, zes ontwerpen van wet 'houdende bepalingen omtrent het bouwen, planten en maken van andere bouwwerken binnen zekere afstand van vestingwerken van de Staat' naar de Kamer gestuurd. Het eerste bleef aan het eind van het parlementaire jaar onafgehandeld en werd het volgende jaar enigszins gewijzigd weer ingediend, maar toen verworpen door de Kamer. Deze was de mening toegedaan dat er in een dergelijk ontwerp sprake was van onteigening en dat de schadevergoeding geregeld diende te worden.

Later volgde een wederom gewijzigd ontwerp, dat mede door het aftreden van de minister, jhr. J. T. von Spengler, ook werd doorgeschoven naar het volgende jaar. De oorzaak van het aftreden van de minister was de reactie van de Kamer op het aanhangige ontwerp van de wet. De Tweede Kamer keurde het daaropvolgende ontwerp goed.

Een conflict tussen koning Willem III en het ministerie-Thorbecke over het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie – mogelijk geworden door de Grondwetsherziening van 1848 – leidde tot het ontslag van dit ministerie. De Eerste Kamer was nu van mening dat zij geen ontwerp kon afhandelen dat door een op dat moment ontbonden Tweede Kamer was goedgekeurd.

Na de verkiezingen werd het ongewijzigde ontwerp wederom aan de Tweede Kamer aangeboden. Een maand later volgde het voorlopig verslag, waarin de Tweede Kamer stelde dat veel nieuwe leden onbekend waren met de materie en het ontwerp te haastig was ingediend; er was vooral voor de nieuwe leden te weinig informatie voorhanden. Dit betrof de gedrukte stukken van het ontwerp uit de voorgaande zitting.³⁷ Hierop werd het ontwerp ingetrokken.

Na de opening van het parlementaire jaar werd opnieuw een ontwerp ingediend. De Tweede Kamer aanvaardde dit in november 1853, waarna in december goedkeuring volgde in de Eerste Kamer. Op 21 december 1853 werd de wet door koning Willem III bekrachtigd, waarna zij op 13 januari 1854 in werking trad.³⁸

Duidelijkheid over classificatie

In de nieuwe wet werden enkele problemen uit de oude omzeild door een andere omschrijving, terwijl de wet verder meer bepalingen bevatte.³⁹ Zo stelde artikel 3 dat 'door ons wordt bepaald wat vestingwerken zijn, tot welke klasse een

vestingwerk behoort, (...) en ten aanzien van welke percelen, hoezeer binnen eenen verboden kring liggende, deze wet niet van toepassing zal zijn'. Artikel 4 stelde onder andere: 'Door ons wordt almede bepaald (...) welke aan te leggen werken vestingwerken zullen zijn'; in artikel 5: 'De besluiten, krachtens de beide voorgaande artikelen genomen, worden in het Staatsblad geplaatst...'. In dit artikel was ook de mogelijkheid opgenomen tot schadevergoeding wegens waardevermindering.

Meteen na het in werking treden van de wet werd ingevolge artikel 5, eerste lid, bij KB van 25 januari 1854 (Staatsblad 8) een overzicht gegeven van het vestingstelsel en de bijbehorende classificaties, terwijl ook werd aangegeven welke kadastrale secties buiten het regime van de wet bleven. Dit was anders dan in de oude wet, die geen uitzonderingen toeliet. Het KB was zeer gedetailleerd: het gaf tevens de militaire ordening. Het was heel wat duidelijker dat het KB van 1844 en het was, hoewel veelvuldig gewijzigd, een lang leven beschoren. In totaal zijn er 138 KB's op de wet uitgevaardigd, die veelal refereerden aan het KB van 25 januari 1854 over de classificatie die afzonderlijke vestingwerken hadden.

De problemen van de wet van 1814 waren door de wet van 1853 verleden tijd geworden. Krachtens artikel 3 kon elk willekeurig object aangemerkt worden als vestingwerk, ook de zeer oude. In deze wet ontbrak elke aanduiding van tijd waarin dat werk voor militaire doeleinden gebruikt zou moeten zijn. Door het uitvaardigen van een KB meteen na de inwerkingtreding van de wet kon er geen probleem ontstaan zoals met het KB van 8 juli 1844 (Staatsblad 37), dat pas dertig jaar na de inwerkingtreding van de wet in 1814 werd uitgevaardigd en daardoor eigenlijk zinloos is geweest. Ook in de andere artikelen was de nieuwe wet veel minder hard voor de ingezetenen dan haar voorgangster. De Kringenwet van 1853 is nooit gewijzigd. Pas in 1963 is zij ingetrokken (Staatsblad 541). Er zijn in de loop der tijd wel processen geweest. Dat begon al in 1854, maar die vallen buiten het bestek van dit artikel.

De Vestingwet van 1874

Een andere wet die directe gevolgen had voor het voortbestaan van vestingwerken, was de 'Wet van 18 April 1874 (Stb. 64), tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel', de zogenaamde *Vestingwet*. Deze wet bepaalde welke linies er zouden zijn en in welke volgorde deze linies zouden worden verbeterd en aangelegd. Tevens bepaalde deze wet welke vestingwerken opgeruimd zouden moeten worden. Vrijwel alle vestingwerken die onder de bepalingen van deze wet werden aangelegd, kwamen vroeger of later onder de bepalingen van de Kringenwet. De bij de Vestingwet behorende 'Wet van 23 december 1874 (Stb. 193), tot regeling van het beheer van de gelden, bestemd voor de voltooiing van het vestingstelsel' is in 1938 ingetrokken.

Samenvatting

De wet van 1814 bleek onwerkbaar en zij stuitte dan ook op veel verzet. De tekst van de wet gaf, met name bij artikel 9, in het bijzonder het woord 'thans', aanleiding tot een groot aantal conflicten. Het lijkt erop alsof er geen rekening gehouden is met fortten die na de inwerkingtreding van de wet nog aangelegd zouden worden. Het kan ook zijn dat ervan uitgegaan werd dat de wet zonder meer op nieuwe fortten van toepassing zou zijn. Dit zou dan blijken uit het achterwege blijven van conflicten met betrekking tot de fortten beoosten Utrecht, die in de periode 1816-20 zijn aangelegd.

Het niet meteen uitvaardigen van een duidelijk overzicht van geclassificeerde vestingwerken, zoals dat wel geschiedde met de Kringenwet van 1853, leidde op den duur tot onduidelijkheid. Het naar aanleiding daarvan uitgevaardigde KB van 8 juli 1844 (Staatsblad 37) werd als gevolg van de lange periode van onduidelijkheid niet meer door de Hoge Raad geaccepteerd. Alles overziend kan deze wet worden beschouwd als onzorgvuldige wetgeving.

Literatuur

- Abel, F. E. L. A., *De Wet van 23 december 1853 (Staatsblad 128), houdende bepalingen betrekkelijk het bouwen, planten en het maken van andere werken binnen zekeren afstand van vestingwerken van den staat (Kringenwet)*. 's-Gravenhage, De Gebroeders Van Kleeff 1901.
- Beemt, F. H. van den, D. Boekema en K. K. Thijssens (ed.), *300 Jaar bouwen voor de landsverdediging*. 's-Gravenhage, 1988.
- *Beknopte uitgave van het Recueil Militair*, 's-Gravenhage.
- *Bijvoegsel tot het Staatsblad*, 's-Gravenhage, 1814-1939.
- *Bulletin des Lois de la République Française*. Paris 1793-1804. Voortgezet als: *Bulletin des Lois de l'Empire Français*. Paris 1804-1814.
- Cremer, Nicolaas, *Beperking van den eigendom in de nabijheid van vestingen*. Dissertatie Leiden 1889.
- Fortuijn, J. C., *Verzameling van wetten, besluiten en andere rechtsbronnen van franse oorsprong, in zoverre deze, ook sedert de invoering der nieuwe wetgeving in Nederland van toepassing zijn*. 3 delen. Amsterdam, 1839-1841.
- *Groot Placaetboek*, deel IX, 's-Gravenhage.
- *Handelingen van de Tweede Kamer*, jaargangen 1814/15 en 1847/48 tot en met 1853/54, 's-Gravenhage.
- *Provinciaal blad van Noord-Holland, opgericht bij resolutie van hun Ed. Gr. Achtt de Gedeputeerde Staten, van den 18den november 1819, jaar 1828*. Haarlem, 1829.
- *Regtsgeleerd Bijblad, behoorende tot de Nederlandsche jaarboeken voor regtsgeleerdheid en wetgeving*. Amsterdam, 1839-1850. Voortgezet als: *Regtsgeleerd Bijblad, behoorende tot de nieuwe bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving*. Amsterdam 1851-1872.
- Siffle, A. F., in *Themis, Regtskundig Tijdschrift*, VII jaargang (1846), p. 161.
- *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden*. 's-Gravenhage 1814.
- Uytenhove, A., in *Themis, Regtskundig Tijdschrift*, IX jaargang (1848), p. 558.
- *Weekblad van het Regt, Regtskundig nieuws- en advertentieblad*. Gebr. Belinfante, 's-Gravenhage 1839-1883.

Noten

- 1 Zonneveld, J. I. S., *Levend land, de geografie van het Nederlandse landschap*, blz. 234.
- 2 Voluit; De wet van 16 november 1814, nr. 55 (stb. 106) 'houdende bepalingen omtrent de militaire 's lands gronden en gebouwen; en het bouwen en aanleggen van woningen, tuinen en boomgaarden of andere gestichten in den omtrek van vestingen, sterkten, posten en linien van defensie'.
- 3 Opmerking: Indien er in de bronnen sprake is van ellen, gebruik ik in dit artikel de meter. Indien er in de bronnen sprake is van Rijnlandse roede of de Franse toise, worden deze gehandhaafd, met tussen haakjes de maat in meters.
1 roede = 3,77 m
1 toise = 1,95 m
In het decreet van 9 december 1811, nr. 7508 werd de toise gelijkgesteld aan 2 m.
- 4 *Groot Placaetboek*, vol. 1x/76.
- 5 J. de Zee, in: *De Stelling van Amsterdam*, blz. 161. Dr. A. C. J. de Vrankrijker, in: *De historie van de Vesting Naarden*, blz. 22.
- 6 Fortuin, vol. 1/76, de wet van 10 juli 1791.
- 7 *Bulletin des Lois* nummer 408, 9 december 1811.
- 8 *Handelingen der Tweede Kamer* 1814/15, blz. 122 e.v.
- 9 In de wetsteksten zijn kleine verschillen aanwijsbaar, zowel drukfouten als een iets andere redactie van de tekst.
- 10 *Journal Officiel* 1815, blz. 108. Kopie van de tekst verkregen dank zij het Koninklijk Museum van het Leger en van Krijgsgeschiedenis te Brussel.
- 11 Niet in het Bijvoegsel tot het Staatsblad.
- 12 *Bijvoegsel tot het Staatsblad* 1825, deel IV, blz. 170. Dispositie van 1 juni 1829, nr. 352/6855, betrekkelijk de opbouw onder vestingen, in: *Provinciaal Blad van Noord-Holland 1828* nr. 58.
- 13 Het KB van 29 november 1828, nr. 104, had betrekking op het wijzigen van brandreglementen als gevolg van het gebruik van brandbare middelen bij de aanleg van bouwwerkingen binnen de verboden kringen. In *Bijvoegsel tot het Staatsblad* 1828, Vierde stuk, blz. 510. Niet volledig.
- 14 KB van 22 april 1850, nr. 103 (BS 1850).
- 15 Staat van percelen welke binnen den verboden kring van 300 Rijnlandse roeden (1130 el) liggen en beschrijving van de huizen, getimmerten, afsluitingen en beplantingen, staande binnen den zelfden.
Opgemaakt te Deventer den 19de juli 1828
De kapitein EAI J. H. Lexau Rijsterborgh
In 2 afdelingen.
Rijksarchief in Overijssel, Archief Eerst Aanwezend Ingenieur der Genie, nummer 146, inventarisnummer 46.
- 16 Lijst van gebouwde eigendommen welke in den verbooden kring der vesting Deventer met of zonder vergunning van het Departement van Oorlog zijn gebouwd;
Opgemaakt in den zomer van 1831 door de met den dienst belasten Fortificatie-opzichter der 2e klasse J. G. Engelman.
- 17 Rijksarchief in de provincie Overijssel, Archief EAI Deventer, inventarisnummer 47.
- 18 Als hierboven, inventarisnummer 47.
- 19 De (tweede) kapitein ingenieur, volgens een uittreksel uit de registratieve gegevens betreffende de militairen (. . .) tweede luitenant ingenieur J. H. Lexau Rijsterborgh. Deze diende van 1831 tot 1834 in Zeeland.
- 20 Rijksarchief in de provincie Overijssel, Archief EAI Deventer, inventarisnummer 46.
- 21 Zie voor een overzicht:
— *Regtsgeleerd Jaarboek*, de jaargangen 1842-1853
— *Weekblad van het Regt*, de jaargangen 1843-1853.

- 22 Het Provinciaal Gerechtshof van Zeeland zou in latere zittingen onder voorzitterschap van mr. A. P. van Doorn zich nog tweemaal moeten buigen over problemen aangaande Breskens.
- 23 *Weekblad van het Regt*, nummer 473.
- 24 *Weekblad van het Regt* 467.
- 25 *Regtsgeleerd Bijblad* 1843, blz. 815.
- 26 *Weekblad van het Regt* 461, en *Regtsgeleerd Bijblad* 1844, blz. 113.
- 27 Idem.
- 28 *Weekblad van het Regt* 563.
- 29 *Weekblad van het Regt* 796.
- 30 *Weekblad van het Regt* 874.
- 31 *Weekblad van het Regt* 918 en *Regtsgeleerd Bijblad* 1850, blz. 150.
- 32 *Weekblad van het Regt* 836 en *Regtskundig Bijblad* 1847, blz. 651.
- 33 *Weekblad van het Regt* 968 en *Regtskundig Bijblad* 1848, blz. 92.
- 34 *Weekblad van het Regt* 1022.
- 35 Bijlagen tot de Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, Gedrukte Stukken 1847/48. 1.1 (Troonrede).
- 36 KB van 3 september 1847, nr. 53. }
 KB van 9 oktober 1847, nr. 100 } (GS 1847/48 xxx 2).
 KB van 9 oktober 1847, nr. 101. }
 Wet van 30 maart 1848, Stb. 15.
 Wet van 18 mei 1848, Stb. 21.
 Wet van 26 mei 1849, Stb. 22.
- 37 Idem GS 1852/53, XXI. 4.
- 38 II Beknopte uitgave van het *Recueil Militair* blz. 676. Ook te vinden in het *Recueil Militair* 1853.
- 39 In zijn aanbiedingsbrief bij de tekst van de wet aan de Inspecteurs van fortificatiën stelde de minister 'Het is mijn verlangen, dat de bepalingen van de nabijheid van vestingwerken zo weinig mogelijk bezwaard worden; dat zoo veel mogelijk geene processen verbaal worden opgemaakt, voor dat men de overtreders (...) gewaarschuwd hebbe om hen de gelegenheid te verschaffen hetgeen strijdig met de Wet mogt zijn gemaakt weg te ruimen...'

DE NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING IN 1990

De Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) herdacht in 1990 dat het bureau tien jaar in het Huis De Pinto in Amsterdam is gevestigd. Dit gebeurde door een bijeenkomst voor de aangesloten organisaties in de Zuiderkerk. Het aantal aangesloten organisaties bedraagt per 1 maart 1991 326.

Van de activiteiten van de NCM valt te noemen de Nationale Monumenten-Studiedag, waarvoor in 1990 onze Stichting zorgdroeg voor rondleiding van de deelnemers over een zevental verschillende vestingbouwkundige objecten. In de middag verzamelden de deelnemers zich in de Grote Kerk in Naarden voor een aantal inleidingen.

Onze erevoorzitter J. Sneep en onze begunstiger drs. H. P. G. de Boer, beleidsmedewerker van de provincie Noord-Holland, waren twee van de vier sprekers.

Diverse cursussen werden georganiseerd, terwijl voor de vierde maal de Open Monumentendag gecoördineerd werd.

A. van Sluiters

ZOMEREXCURSIE 1990 NAAR ANTWERPEN

door P. J. J. van Dijk en S. H. Poppema

De belangstelling bij de leden van onze Stichting voor de excursie naar forten bij Antwerpen op 9 juni 1990 bleek zo groot dat op 30 september nog een tweede excursie moest worden gehouden.

De route van de eerste excursie was Fort IV, Fort Liefkenshoek en de Vesting Lillo. Bij de tweede excursie werden achtereenvolgens Lillo en Fort IV bezocht. Het Fort Liefkenshoek stond toen niet op het programma.

Vanuit het centrale verzamelpunt Roosendaal vertrokken de bussen (twee per excursie) richting België. De rondleidingen in de forten werden op deskundige en prettige wijze verzorgd door medewerkers van de Simon Stevinstichting. Door vertraging van de bussen bij de eerste excursie misten deze deelnemers de lezing met lichtbeelden van de heer R. Gils over de geschiedenis van Antwerpen, met de nadruk op de vestingwerken. Hij vermeldde hoe belangrijk de uittocht is geweest van vooral de protestantse inwoners, nadat de stad in 1585 in Spaanse handen viel, voor de economische en culturele ontwikkelingen van de stad Amsterdam. Tevens sloten de Verenigde Provinciën de Schelde af, waardoor Antwerpen onmiddellijk zijn economische betekenis verloor.

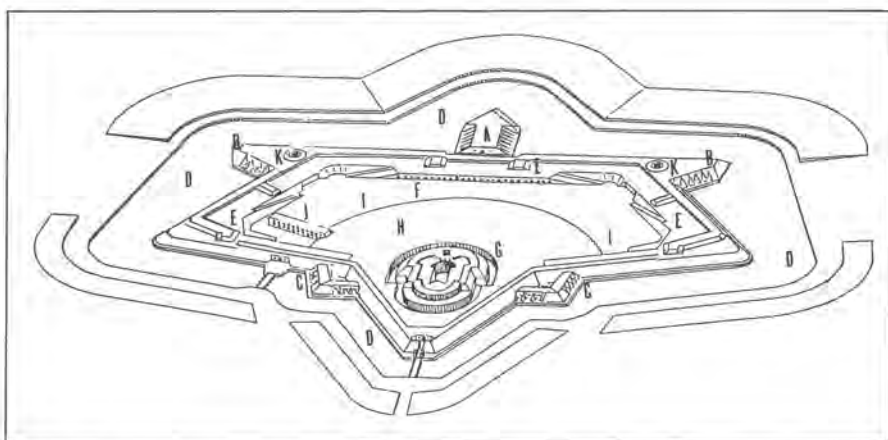
Fort IV bij Antwerpen is één van de acht door Brialmont ontworpen forten ten behoeve van het Nationaal Reduit Antwerpen, en is nog steeds in gebruik bij de Belgische strijdkrachten.

Alle acht zijn volgens het polygonale stelsel gebouwd en zijn min of meer identiek van vorm. Ze zijn gebouwd rond 1860 op ongeveer drie tot vier kilometer buiten de toenmalige omwalling van de stad Antwerpen, met een onderlinge tussenruimte van ongeveer twee kilometer. Tegenwoordig ligt het fort in de bebouwde kom.

Het zijn grote forten met een oppervlakte van om en nabij de 32 ha. Ons Fort bij Rijnauwen dat in de periode 1867-69 is gebouwd en eveneens een oppervlakte van ongeveer 32 ha beslaat, vertoont met deze werken gelijkenis: één frontcaponnière en flankbatterijen in halve caponnières. Deze laatste caponnières dienden ter bestrijking van de flanken.

Het positiegeschut stond tussen traversen opgesteld op de wal van het hoofdfront en de flanken. Zeer afwijkend daarentegen ten opzichte van Rijnauwen is de nabijverdediging van de keel door twee lage batterijen elk bestaande uit zeven Haxo-kazematten, dat wil zeggen schietkamers zonder achterwand. Deze batterijen bestreken elk een stuk van de enceinte en één face van de keelredan. Bij Fort Rijnauwen moest de verdediging van de keel geschieden van het reduit uit.

Het fort heeft een door een droge gracht omgeven groot reduit. Op de afbeel-

Fort IV, Morsel, Antwerpen. Fort van het polygonale type.

A frontcaponnière met aan weerszijden zes kazematten ter bestrijking van het hoofdfront;

B halve caponnière met zes kazematten ter bestrijking van een flank;

C lage batterij met zeven Haxo-kazematten ter bestrijking van de keel, inclusief een face van de redan voor het reduit;

D gracht;

E wal met open emplacements voor positiegeschut;

F gebouw van het hoofdfront met daarin een poterne naar de frontcaponnière en aan weerszijden daarvan een brede halfronde galerij met aan beide uiteinden een toegang tot het terreplein;

G reduit of binnenfort met droge gracht, contrescarp en binnenplaats; op het reduit was plaats voor twee batterijen;

H glacis van het reduit;

I terreplein;

J officierspaviljoen;

K later toegevoegde pantserkoepel voor geschut.

(Bron: Simon Stevinstichting; getekend door R. Gils en J. Cannaearts; renvooi toegevoegd door de Jaarboekredactie.)

ding kan men zien dat het reduitgebouw de vorm heeft van een rechthoek met aan de uiteinden een rond front van verschillende breedte. De binnenplaats van het gebouw kan als sleutelgatvormig omschreven worden. Escarp en contrescarp van de droge gracht van het reduit beschikken over schietgaten. Op het derde niveau bevinden zich open emplacements voor zwaar geschut en een aaneengesloten gebogen reeks kazematten die als traditore batterij kon dienen.

Doordat Fort IV nog steeds bij de Belgische strijdkrachten in gebruik is voor logistieke diensten, kan de toestand waarin het werk verkeert als redelijk worden omschreven, hoewel de tand des tijds duidelijk sporen heeft nagelaten. Ook latere verbouwingen ten behoeve van versteviging van het werk hebben een negatieve invloed gehad. Goed was dat te zien bij de ingangen van de caponnières. In later jaren is beton op het van oorsprong gemetselde dak gestort met als doel de uitwerking van granaatinslagen te neutraliseren. Mede door de-

Fort IV. De binnenplaats van het reduit. (foto: P. J. J. van Dijk)

ze extra massa heeft dit metselwerk schade opgelopen.

Bij verdere bezichtiging van het werk bleek dat het glacis van het reduit door latere bouw als zodanig is verdwenen. Eveneens zijn delen van de hoofdwal en -gracht niet meer aanwezig.

Op het strikt symmetrisch ontworpen fort is één uitzondering aan te wijzen: de artillerie-ingang met brug over het linkerdeel van de keelgracht. Ter dekking van die ingang diende het bomvrije officierspaviljoen. Dit verblijf is nog steeds aanwezig, maar is ontdaan van anaarding en aarddekking. Vergelijkt men

Fort IV. De gracht van het reduit. (foto: P. J. J. van Dijk)

Fort IV met Rijnauwen, dan moet nog op een essentiële afwijking worden gewezen: de facen van de frontcaponnière van Fort IV moesten vanaf de wal van het hoofdfront worden geflankeerd. Daarentegen zijn op Rijnauwen voor dat doel teruggetrokken gekazemateerde batterijen aangelegd.

Na de rondleiding werd door de commandant van het fort een aperitief aangeboden. Tijdens de lunch op de eerste excursiedag zei voorzitter A. van Sluiter's gastheren en organisatoren dank voor de ontvangst en al hun inspanningen. Hierna kon begonnen worden aan het tweede deel van de excursie, de bezichtiging van de Forten Liefenshoek en Lillo aan de andere kant van de stad.

Beide forten liggen tegenover elkaar aan de oever van de Schelde omgeven door een enorm opgespoten industrieterrein. Het is een merkwaardige gewaarwording om in een dergelijke omgeving van uiterste grootschaligheid en geplande ruimte dergelijke historische plaatsen te vinden. Beide forten zijn nageoeg burens van de kerncentrale van Doel!

Op aandrang van Willem van Oranje werd te Liefkenshoek in 1582 op de linkeroever van de Schelde door Antwerpen een schans opgeworpen, met als bedoeling dat zij deel uit zou maken van de verdedigingswerken rond de door de Spanjaarden bedreigde stad Antwerpen. Na verscheidene mislukte pogingen gelukte het de Spanjaarden onder leiding van Richebourg Liefkenshoek op 10 juli 1584 te veroveren, waarna het werd uitgebouwd tot een volwaardig fort. De hoekpunten werden voorzien van bastions. Korte tijd later, in april 1585, werd het fort heroverd door Staatse troepen onder bevel van Justinus van Nas-

Fort IV. Drie Haxo-kazematten. (foto P. J. J. van Dijk)

sau. Het is in bezit van de Republiek gebleven totdat het bij de Vrede van Fontainebleau in 1785 aan keizer Jozef II van Oostenrijk – en toen dus de vorst van de Zuidelijke Nederlanden – werd overgedragen. Evenwel kwam het spoedig daarop in Franse handen. Uit deze Franse periode dateert onder meer een zeer dominerende cavalier in de vorm van een ringsegment met daarin een kazerne.

In de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was het fort, evenals het tegenover gelegen Lillo, wederom in Nederlandse handen, en maakte het onderdeel uit van de zogenaamde Wellingtonbarrière (zie ook p. 142, 'De vestingen van de Zuidelijke Nederlanden . . .'). Daartoe werd een aantal verbeteringen aangebracht. Zo werden onder meer de grachten verbreed, de bestaande ravelijnen verwijderd, de wallen verhoogd en breder uitgebouwd.

Tijdens de Belgische Opstand gelukte het noch de opstandelingen, noch de Franse troepen de twee forten op de Nederlandse garnizoenen te veroveren. Pas in 1839 werden de beide forten aan België overgedragen. Echter met de opkomst van het moderne geschut met getrokken loop verloren zowel Liefkenshoek als Lillo hun militaire waarde; beide forten werden in 1894 buiten gebruik gesteld.

In de Eerste Wereldoorlog bouwden de Duitsers op Liefkenshoek drie bunkers, een observatie- en commandobunker en twee artilleriebunkers uitgerust met 12 cm-geschut. Deze bunkers maakten deel uit van een Duitse linie langs de Nederlandse grens. De Duitsers vreesden dat de Geallieerden via Zeeland een poging zouden ondernemen een tweede front rond Antwerpen te openen,

Fort Liefkenshoek, de kat uit de tijd van Napoleon. (foto: P. J. J. van Dijk)

waardoor zij in de rug zouden worden aangevallen.

Na 1918 was de militaire rol van Liefkenshoek definitief uitgespeeld en het fort heeft nadat het in 1980 door de militaire autoriteiten is overgedragen aan de gemeente Beveren, een recreatieve bestemming gekregen.

Op de eerste excursiedag werd vervolgens met een veerboot de oversteek gemaakt naar de rechteroever van de Schelde, naar de in uitstekende staat verkerende vesting Lillo. Lillo had van begin af aan zowel militairen als burgers als inwoners en was aldus een vesting, ook al wordt het dikwijls aangeduid als fort. Hier wachtte ons dr. H. Le Page, kampioen van het behoud van dit werk. Hij gaf de eerste groep, evenals later de tweede, staande voor een plaquette met het plan van Lillo, een inleiding over het ontstaan en de geschiedenis van de vesting. De vesting dateert uit dezelfde periode als het er tegenover liggende fort Liefkenshoek. Bij het beleg van Antwerpen is het zonder succes door Mondragon belegerd, dit in tegenstelling tot Liefkenshoek. Het gevolg hiervan is geweest dat Farnese genoodzaakt werd tot de bouw van de vermaarde schipbrug over de Schelde.

De Vesting Lillo is gebouwd als gebastioneerde vijfhoek. In de Franse tijd werd in de noordwestelijke zijde van de inmiddels aangelegde gedekte weg een thans nog herkenbare ronde wapenplaats gebouwd, die bedoeld was als positie voor geschut ter bestrijking van de Schelde. Aan weerszijden daarvan bouwde men een blokhuis voor geweschutters, waarvan er één bewaard is gebleven, die enige tijd geleden is gerestaureerd. De wallen zijn voor een groot deel nog

De vesting Lillo. Het enige jaren geleden gerestaureerde Napoleontische blokhuis. Naar vier zijden kon van dit blokhuis uit geweervuur worden afgegeven. (foto: P. J. J. van Dijk)

in goede staat aanwezig. De voornoemde wapenplaats is, afgezien van het profiel, nog volledig aanwezig. Het overgebleven blokhuis buiten de vesting is onlangs geheel gerestaureerd.

Lillo bleef ook tot de Vrede van Fontainebleau in bezit van de Republiek en diende tot afsluiting van de Schelde. Na een wandeltocht langs de omwalling konden de deelnemers aan de eerste excursie aan het einde van de dag, die alom als uiterst positief is ervaren, genieten van enige verversingen.

De deelnemers aan de tweede excursie, die alle reden hadden dit oordeel te onderschrijven, hadden hun gesprek achteraf in het reduit van Fort IV, waar vice-voorzitter H. A. Treu de gastheren dank zegde voor de ontvangst.

VOORJAARSSTUDIEDAG 1990

door P. J. J. van Dijk

De Voorjaarsstudiedag vond dit jaar plaats op zaterdag 7 april 1990 in het Militaire Luchtvaartmuseum te Soesterberg. Na een welkomstwoord van de gastheer van die dag, luitenant-kolonel M. Botma, directeur van het museum, werden aan de deelnemers in de filmzaal authentieke films vertoond over de mobilisatieperiode voor de Duitse inval op 10 mei 1940. Deze films waren door de Sectie Militaire Geschiedenis, mede-organisatrice van de dag, beschikbaar gesteld en ingeleid door drs. J. P. C. M. van Hoof.

Een indruk werd gegeven over het Nederlandse leger uit die tijd en hoe men zich op een mogelijke aanval voorbereidde. De filmfragmenten gaven tevens een impressie van de ontwikkeling van de strijdkrachten in de jaren dertig. Er werd aandacht geschonken aan 'dode weermiddelen', bijvoorbeeld van graafwerkzaamheden aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Beelden van het ijsvrij houden van het geïnuundeerd gebied, onder andere met behulp van grote zaagmachines, zonder bescherming, lieten zien dat de veiligheidsvoorschriften in de loop der jaren grote veranderingen hebben ondergaan.

Na een gastvrij aangeboden lunch vond de vergadering met correspondenten en andere medewerkers plaats. Een groot aantal onderwerpen werd aan de orde gesteld, waaronder de initiatieven met betrekking tot de internationale samenwerking.

De deelnemers konden vervolgens een bezoek brengen aan het Militaire Luchtvaartmuseum. Sedert 1980 is dit museum in twee hallen, de Generaal-Snijdershal en de Ir. Vreeburghal, ondergebracht. De bezoekers kregen een beeld van de geschiedenis van de militaire luchtvaart door middel van historische toestellen waaronder een Fokker D-21, een Spitfire en een Hawker Hunter, schaalmodellen, motoren, uniformen en andere voorwerpen.

De Studiedag eindigde met geanimeerde nagesprekken.

NAJAARSCORRESPONDENTENDAG 1990

door G. J. L. Koolhof

Riviersplitsingen en -samenvloeiingen vormen vanouds strategisch belangrijke punten: Schenkenschans, de oorspronkelijke Rijnsplitsing; Fort Pannerden, bij de 'nieuwe' (1707) Rijnsplitsing; Fort Loevestein-Vesting Woudrichem, waar tot 1904 Maas en Waal samenvloeiden tot de Merwede, en Sint-Andries, waar vóór de grote rivierverbeteringswerkzaamheden (1887 tot 1904) Maas en Waal elkaar raakten.

Nabij laatstgenoemde plaats, in hotel-restaurant de Gouden Molen te Rossum, op de grens van de Bommelerwaard, vond op 6 oktober de Najaarscorrespondentendag 1990 plaats, waarvan onze correspondent J. Moelaert al in de Voorjaarsbrief verslag heeft gedaan. In dit artikel leest u meer over de (bezochte) verdedigingswerken.

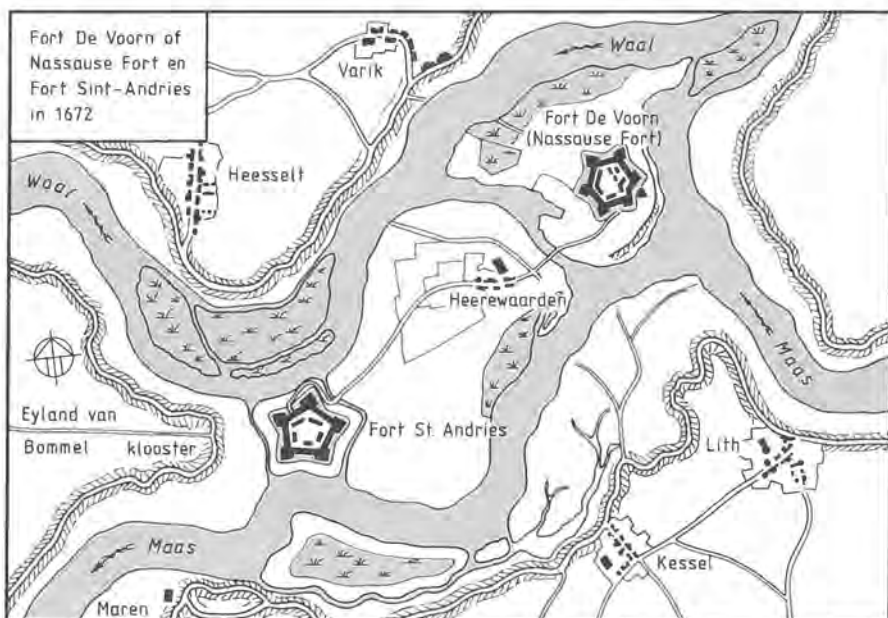
Nassause Schans contra Fort Sint-Andries

Al omstreeks 1588 lag er op het eilandje De Voorn, tussen Maas en Waal, een schans. Schans De Voorn of de Nassause Schans werd in opdracht van prins Maurits en naar ontwerp van Adr. Anthonisz. of Jacop Kemp, uitgebreid tot een vijfhoekig werk, dat mogelijk vier jaar later al weer gedeeltelijk gesloopt is.

In 1599 werd de schans door prins Maurits in elk geval aanzienlijk vergroot: toegevoegd werd een regelmatige omwalling van vier grote bastions met teruggetrokken flanken, omgeven door een brede gracht en een gedekte weg. De reden voor deze versterking vormden de Spanjaarden. Op 3 juni 1599 hadden zij het beleg van Zaltbommel opgebroken en zich teruggetrokken op het Eyland van Bommel, een schiereiland tussen Maas en Waal. Daar wierpen zij in de winter van 1599 op 1600 een grote vijfhoekige schans op, Fort Sint-Andries, die binnen schootsafstand van de Nassause Schans lag.

Fort Sint-Andries werd in opdracht van de waarnemend-gouverneur, kardinaal Andreas van Oostenrijk, gebouwd na overleg met de Spaanse bevelhebber Mendoza. Bouwmeester was Hans Hanker. Het fort, genoemd naar de kardinaal en de patroonheilige Andreas, was 'groot van begrip met vijf Bolwercken, twee op de Wale, twee op de Mase, ende een naer Herwerden toe'.

Na een zwaar beleg, dat duurde van 26 maart tot 18 mei 1600, nam prins Maurits Fort Sint-Andries in en hadden de Staatsen de 'sleutel van Holland' in handen. De Nassause Schans speelde nog een rol in 1639, toen prins Frederik Hendrik er zijn leger verzamelde. In 1672 verkeerde ze in zeer verwaarloosde toestand en capituleerde ze zonder tegenstand te bieden voor de Fransen. Niet lang daarna zal de schans geslecht zijn. Bij boerderij De Voorn herinnert het terrein nog enigszins aan de Nassause Schans.

Plan van de Nassause Schans of Schans De Voorn en Fort Sint-Andries, gelegen op de eilandjes tussen Maas en Waal ten tijde van de Franse bezetting in 1672 (tekening Stichting Menno van Coehoorn, naar het origineel in het Franse genie-archief).

In 1672 viel ook Fort Sint-Andries in Franse handen, die het verwoestten. Het fort werd weer opgebouwd en in 1794 wist het een Franse aanval af te slaan. Werden er in 1814 nog herstelwerkzaamheden verricht, al een jaar later werd de hoofdwal geslecht. Verdere aantasting vond plaats door ontgroning en de aanleg van de Van Heemstraweg. In 1962 werd een verdedigingswal afgegraven en het laatste overblijfsel, het verhoogde binnenterrein, viel ten offer aan de dijkverzwaring nadat het provinciebestuur een ontgrondingsvergunning had afgegeven. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek tekenden geen bezwaar aan tegen de afgraving, omdat de restanten van het oude fort niet in het Monumentenregister voorkwamen. De grond is gebruikt voor de verzwaring van de Waaldijk bij Haaften, zodat gezegd kan worden dat het oude fort toch weer een verdedigende functie heeft gekregen...

Fort Nieuw Sint-Andries

Ter vervanging van het oude fort Sint-Andries en ter verdediging van het Kanaal van Sint-Andries werd in 1815/16 naar ontwerp van majoor-ingenieur W. Valter aan de andere zijde van het oude Kanaal van Sint-Andries, in de Rossumse uiterwaard, een nieuw fort gebouwd: een regelmatige veelhoek om een ronde, bomvrije toren, met buiten de gracht westelijk twee lunetten met voor-

Fort Giessen (foto G. J. L. Koolhof).

gelegen contrescarp en wapenplaatsen. Later is het tracé van het aardwerk veranderd in verband met de afsluiting van het oude kanaal (waarvan de gemetselde sluiswerken nog goeddeels aanwezig zijn); het huidige kanaal is in deze eeuw gegraven. De toren is in 1857-59 vervangen door een nieuw verdedigbaar gebouw.

In 1845 maakte het fort als vestingwerk der eerste klasse deel uit van de Noordbrabantse Linie, te weten het gedeelte Geertruidenberg-Grave. In 1886 degradeerde het fort tot de derde klasse, waarna het bij KB van 25 oktober 1951 tot geen klasse werd verklaard. In de Tweede Wereldoorlog zijn het stenen reduit in het fort en de poort goeddeels vernield. Van de brug over de gracht resteren nog slechts de ondersteuning. Op het fort staat een luchtwachttoeren. De natuur heeft de vrije hand, wat als positief effect heeft dat de ransuil hier soms tot broeden komt.

Fort Giessen

Het volgende fort dat de deelnemers aan de Correspondentendag bezochten, was Fort Giessen, nadat men vanuit de bus overigens een blik had kunnen werpen op – de restanten van – andere versterkte plaatsen, zoals kasteel Hedel en kasteel Ammersoyen.

Fort Giessen, ten zuidwesten van het gelijknamige dorp, werd tussen 1878-81

*De remise van het Fort Giessen. De oorspronkelijke ingang ligt nu op de eerste verdieping.
(foto: P. J. J. van Dijk)*

gebouwd als onderdeel van het zuidelijke deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW). Aanvankelijk meende men voor het Land van Altena te kunnen volstaan met de Vesting Woudrichem. In het kader van de opwaardering van de NHW werden er tussen 1873 en 1880 in het Land van Altena drie nieuwe forten gebouwd: Steurgat, Bakkerskil en Giessen; tevens werd het Fort Altena aanzienlijk vergroot, waarna het omgedoopt werd in Fort aan den Uppelschen Dijk.

Fort Giessen diende om de westelijke Hooge Maasdijk, een belangrijke toegang tot Woudrichem, te bestrijken. Al in 1926 is het fort als verdedigingswerk opgeheven. Veel kritiek is er geweest op de gekozen locatie en inrichting van het werk. Hoewel het geen bescherming ondervond van een inundatie, was het niet ingericht als een positiefort op een acces; het was wel in de keel verdedigbaar.

De grondvorm van het fort is ongeveer die van een lunet. De remise, in het front van het fort, kon vanuit de bomvrije kazerne via een poterne worden bereikt.

Zoals vastgesteld kon worden vormt de remise een aantrekkelijk overwinteringsverblijf voor vleermuizen (grootoor- en dwergvleermuizen). Verder blijkt de zeldzame tongvaren goed te gedijen in het voegwerk. Fort en directe omgeving zijn in 'passief beheer' bij de Stichting Het Brabantsch Landschap. De gebouwen verkeren, afgezien van vochtbezwaar, in redelijk goede staat. Een natuurstudievereniging heeft een deel van het hoofdgebouw in gebruik.

(Met dank aan de heren J. Agema en J. Moelaert.)

HET REGIMENT INFANTERIE MENNO VAN COEHOORN EN HET 47STE PANTSERINFANTERIEBATALJON

door G. C. W. Soetermeer

De militair wiens baret en kraagspiegels worden gesierd door een goudkleurige coehoorn, maakt deel uit het Regiment Infanterie Menno van Coehoorn (RIMVC). De Koninklijke Landmacht (KL) telt in totaal elf infanterieregimenten.

Tot het midden van de jaren vijftig werd met de term *regiment* een organisatorisch verband van een bepaalde omvang aangeduid. Het infanterieregiment is echter om organisatorische redenen uit de KL-organisatie verdwenen.

Het huidige RIMVC wordt gevormd door de hiervoor aangeduide militairen – het beroeps-, het dienstplichtig en het reservepersoneel – die waar dan ook in de KL een (tijdelijke) functie vervullen. Een groot aantal van hen was in het jaar 1990 geplaatst bij het 47ste Pantserinfanteriebataljon (47 Painfbat), dat de naam *Menno van Coehoorn* draagt en gelegerd is in de Johannes Postkazerne te Havelte. Met een vredessterkte van tegen de negenhonderd man werd hier de opleiding tot pantserinfanterist verzorgd voor vele lichten dienstplichtige militairen.

Ondergetekende was in 1989 en 1990 commandant van het bataljon. In die functie was hij tevens de commandant van het RIMVC. De band tussen het regiment en onze Stichting wordt bevestigd door het feit dat de regimentscommandant zitting heeft in het hoofdbestuur.

Grote veranderingen staan de komende jaren het RIMVC en 47ste Painfbat te wachten. Het is daarom op zijn plaats juist in dit Jaarboek nader op het regiment en het bataljon in te gaan.

De oprichting

Het RIMVC werd op 1 juli 1950 bij Koninklijk Besluit nr. 26 opgericht als *Regiment Mortieren Menno van Coehoorn*. Sinds 1 juni 1953 zet het de traditie voort van 3RI. Het *Korps Jagers van Heemskerck*, dat op 21 november 1813 in Geertruidenberg werd opgericht, is het oudste stamonderdeel van 3RI. Tevens is aan het RIMVC opgedragen de traditie voort te zetten van het 4de Regiment Infanterie (4RI). Het *1e Bataljon van het Linieregiment van Amsterdam*, opgericht op 26 november 1813, is van dit regiment het oudste stamonderdeel.

Daar het RIMVC aanvankelijk een regiment mortieren was, lag het in de rede het te vernoemen naar Menno baron van Coehoorn. Zoals bekend, ontwierp hij onder meer de kleine, draagbare mortier, die naar hem genoemd is. Deze coehoornmortier werd voor het eerst gebruikt bij het beleg van de vesting Grave in 1674 en was vervolgens gedurende bijna tweehonderd jaar in gebruik als 'worpvuur' voor de infanterie.

Sinds 1953 (ministeriële beschikking van 27 oktober) draagt het RIMVC een

eigen baretembleem, dat werd ontleend aan het familiewapen van Menno baron van Coehoorn (zie p. 51). Het embleem wordt gevormd door de koehoorn die met een ketting aan de bovenzijde van de baretgesp hangt en is geplaatst boven een banderol waarin de naam MENNO VAN COEHOORN is vermeld. Het embleem wordt gedragen op een ponceau-rode ondergrond.

Krijgsverrichtingen

Het regiment nam ondermeer deel aan de volgende krijgsverrichtingen: Gibraltar (1702-04, tegen de Spanjaarden); Malplaquet (1709, tegen de Fransen); Doornik (1745, tegen de Fransen); Sambre (1794, tegen de Fransen); Noord-Holland (1799, tegen de Engelsen en Russen); Waterloo (1815, tegen Napoleon) en de Tiendaagse Veldtocht (1830, tegen de Belgen).

In de meidagen van 1940 onderscheidde het 1ste Bataljon van 3RI (1-3RI) zich in de gevechten rond Mill in de Peel-Raamstelling. Drie bataljons van 4RI leverden in Zuid-Holland strijd op en rond het vliegveld Valkenburg.

In de periode 1945-50 werden zeven bataljons van 3RI en vijf bataljons van 4RI, bestaande uit zowel oorlogsvrijwilligers als dienstplichtigen, ter herstel van orde en vrede uitgezonden naar het toenmalig Nederlandsch-Oost-Indië.

In de Tweede Wereldoorlog en tijdens acties in Indië ongekomen militairen worden door het RIMVC jaarlijks in aanwezigheid van vele oud-strijders en nabestaanden herdacht. Voor 3RI vindt de herdenking begin mei plaats te Mill. Voor 4RI op Hemelvaartsdag te Valkenburg (Zuid-Holland).

Het vaandel

Bij de diverse ceremoniële plechtigheden van het RIMVC, zoals de herdenkingen of de periodieke beëdigingen van beroeps- en dienstplichtige militairen, voert de vaandelwacht met trots het vaandel van het regiment. Het RIMVC voert het vaandel van 3RI, dat in 1846 werd uitgereikt en daarna wegens ouderdom diverse keren werd vervangen. Oude exemplaren zijn te vinden in het Legermuseum.

Het huidige vaandel is bijzonder, omdat het wat uitvoering betreft, afwijkt van de vaandels van de andere infanterieregimenten. Deze vaandels dragen inmiddels alle de gekroonde B en de naam van het huidige regiment. Daarnaast zijn aan de vaandelstok geen cravattes (vaandelstroken of linten) meer bevestigd.

Het vaandel van het RIMVC is een generatie ouder. Het werd in 1972 zonder ceremonieel in gebruik genomen ter vervanging van het volledig versleten exemplaar dat in 1893 werd ontvangen uit handen van koningin Wilhelmina. Het vaandeldoek is kleiner van omvang en draagt nog de gekroonde J en het opschrift *3e Regiment Infanterie*. Tevens de opschriften *Waterloo 1815* en *Tiendaagse Veldtocht 1831*. Cravattes zijn aan de vaandelstok bevestigd met de opschriften *Regiment Infanterie Menno van Coehoorn, 3e Regiment Infanterie, West-Java 1946-1948, Zuid-Sumatra 1948-1949* en *4e Regiment Infanterie, Valkenburg 1940, Java 1946-1949, Noord-Sumatra 1948-1949*.

Mobilisabel

De uitvoering van reorganisatieplannen heeft tot gevolg dat het parate 47 Painfbat met ingang van 1 maart 1991 een mobilisabele status heeft gekregen. Dit betekent dat het bataljon afscheid neemt van de Johannes Postkazerne. Het materieel wordt oorlogsgereed opgeslagen in een materieelcomplex.

Het RIMVC blijft voortbestaan. Op andere plaatsen in de KL blijven immers vele militairen, leden van het regiment, werkzaam. Samen vormen zij het regiment. In maart 1991 heeft de Bevelhebber der Landstrijdkrachten besloten om de Provinciaal Militair Commandant te Utrecht te benoemen tot regimentscommandant.

STICHTING HET NEDERLANDS VESTINGMUSEUM

In het bestuur trad als penningmeester aan H. B. Mastenbroek; ir. B. J. Grootenhuis trad af als vertegenwoordiger der begunstigers en werd opgevolgd door J. W. van der Lely; J. B. Molkenboer, directeur van het Legermuseum, trad vanwege zijn pensionering af als bestuurslid en werd opgevolgd door de huidige directeur, dr. J. P. Sigmond.

Het bestuur en de directie van het Nederlands Vestingmuseum (NVM) hebben zich in 1990 in het bijzonder beziggehouden met het onderzoeken van de exploitatiemogelijkheden op langere termijn. Met het gemeentebestuur werd diepgaand overleg gepleegd over de toekomstige huisvesting van het museum; in dat verband wordt thans in samenwerking met de directie van de Rijksgebouwendienst onderzocht welke mogelijkheden de Promerskazerne en het Bastion Promers zouden kunnen bieden.

In het museum vonden in 1990 onder meer de volgende tentoonstellingen en andere evenementen plaats:

- Eerste halfjaar: *De doorbraak*, de bewogen geschiedenis van de aanleg van de uitvalsweg door de courtine Turfpoort-Nieuw Molen.
- Tweede halfjaar: *Verdedigingswerken 1940*, op basis van de artikelen in ons Jaarboek 1989/90.
- Het NVM nam in september deel aan de landelijke *Open Monumentendag* en in oktober aan de zogenaamde *Wetenschapsdag*, met voordrachten van drs. J. P. C. M. van Hoof over *Inundaties* en drs. J. R. Verbeek over *Betonbouw in de landsverdediging 1915-1940*.

Het NVM stond verder in het middelpunt van de belangstelling in de tv-programma's *Ontdek je plekje* in februari en *Kerkepad* in mei.

In 1990 verscheen voor het eerst het halfjaarlijkse bulletin *De Vesting* met nieuws over het NVM.

Het museum ontving in 1990 ongeveer 46 000 bezoekers.

J. Sneep

INTERNATIONALE SAMENWERKING

IFC bezoekt Europese Commissie

Op 4 februari 1991 hebben dr. H. le Page en ondergetekende als bestuurslid, respectievelijk voorzitter van de Internationale Fortress Council (IFC) een kennismakingsbezoek gebracht aan de afdeling 2 van het Directoraat-Generaal x (Voorlichting, Communicatie en Cultuur).

Hoewel er nog geen Europese regelgeving voor monumentenzorg bestaat, bleek de Europese Commissie in de afgelopen twee jaar subsidies te hebben verleend voor de instandhouding van het architectonisch erfgoed in de Gemeenschap. Zo werd in 1990 aan 26 van de 138 ingediende restauratieprojecten in totaal 2.600.000 ecu toegekend. Het fenomeen fortificatie was de Europese Commissie nog onbekend.

Het thema voor dit jaar is, in de woorden van het *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*:

Getuigenissen van agrarische, ambachtelijke, industriële en andere produktie-activiteiten.

De monumenten en historische plaatsen die een werkomgeving vormden en waarvan het belang voor het Europese erfgoed duidelijk is vastgesteld. Het belang van deze werkplaatsen kan gelegen zijn in het architectonisch ontwerp, in de historische en sociale betekenis van het monument of de plaats, of de, door bestemming, roerende goederen die zich erin bevinden (gereedschappen, machines, enz.).

In 1992 gaat het om:

De herwaardering, in historische centra, van openbare ruimten in het kader van een restauratieproject.

Geïntegreerde projecten die – in verband met het streven naar een stedenbouwkundige herwaardering – gericht zijn op het herstellen van een band tussen de historische gebouwen en hun omgeving, waardoor aan het geheel weer een gebruik kan worden gegeven dat aan het architectonisch en historisch karakter ervan is aangepast.

De thema's voor de daaropvolgende jaren moeten nog worden vastgesteld.

Het lijkt zinvol dat de IFC de Europese Commissie voorstelt in de toekomst ook aandacht te besteden aan oude, buiten militair gebruik gestelde verdedigingswerken als monumenten van historie, kunst, techniek – kortom van cultuur – en natuur.

A. van Sluifers

DE ZUSTERORGANISATIES

Simon Stevinstichting

De activiteit van de Simon Stevinstichting omvatte vorig jaar vooral excursies, studiebezoeken en rondleidingen en voorts lezingen en tentoonstellingen. Doelen van de excursies waren de forten Loncin en Eben Emael bij Luik, het werk Fermont van de Maginotlinie en de vesting Montmédy, de slagvelden aan de Somme in de Eerste Wereldoorlog en Duitse lanceerinstallaties voor de V-1 in Frankrijk, de Nieuwe Hollandse Waterlinie (de forten Everdingen, Asperen en Vuren en de vesting Gorinchem) en de werken Hackenberg en Immerhof van de Maginotlinie.

De studiebezoeken hadden de forten Walem, Lier, Stabroek, Kapellen en het Fort IV, werken van Maastricht en de batterijen uit de Tweede Wereldoorlog bij Oostende als object.

In totaal organiseerde de stichting zeventien rondleidingen, vooral voor plaatselijke organisaties, namelijk in de Forten IV, V en VII bij Antwerpen, Stabroek en langs het Anti-Tankkanaal bij die stad. Zij gaf medewerking bij twee bezoeken van de Stichting Menno van Coehoorn en een van het Zwitserse Gebirgsarmeekorps 3 naar Fort IV, Lillo en Liefkenshoek.

Leden van het stichtingsbestuur hielden zes lezingen, vooral over de vesting Antwerpen en soms als inleiding op een rondleiding.

Aan de organisatie van tentoonstellingen over het Anti-Tankkanaal en het Fort Liezele heeft de stichting bijgedragen; ter gelegenheid van de bezoeken van de Stichting Menno van Coehoorn heeft zij een tentoonstelling in Fort IV over de vesting Antwerpen ingericht.

Het stichtingsorgaan, *Mededelingenblad*, verscheen vier keer en de organisatie gaf brochures uit over het Anti-Tankkanaal en over het Fort Lier. Er is een dossier over Fort Lillo bij de International Fortress Council ingediend met de bedoeling dat dit samenwerkingsverband het aanbiedt aan de EG of een andere internationale organisatie. (*H. le Page*)

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung

Onze Duitse zusterorganisatie, Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung e.V., heeft op vrijdag 25, zaterdag 26 en zondag 27 mei 1990 een bezoek aan Nederland gebracht. De bijeenkomst, de negende in de reeks van internationale colloquia, bestond deze keer bij wijze van uitzondering vooral uit bezichtiging van verdedigingswerken in plaats van voordrachten over een thema.

De groep, in twee autobussen, bezocht op zaterdag de vesting Naarden, het

Werk aan den Voordorpsen Dijk en het Fort bij Rijnauwen. Voor de zondag stonden het Fort bij Honswijk en de vesting Heusden op het programma.

De operationele basis van de DGF was het motel te Bunnik, waar drs. J. P. C. M. van Hoof, lid van de Studiecommissie van onze Stichting, een voordracht hield over de verdediging van Nederland door middel van vestingen en versterkte linies. Daar zou ook de algemene ledenvergadering worden gehouden die ter plaatse wegens een statutair probleem in een informatiebijeenkomst werd veranderd. Op dezelfde plaats was op zaterdagavond de feestelijke soiree, een vast programmapunt bij de colloquia van de DGF.

Onze Stichting heeft bijstand verleend bij de organisatie van dit mobiele colloquium, in het bijzonder door de bemoeienis van mr. M. Tydeman, lid van het hoofdbestuur.

Fortress Study Group

De gestage groei van de belangstelling voor historische verdedigingswerken manifesteert zich ook bij de Fortress Study Group. In de algemene ledenvergadering van de jaarlijkse conferentie in 1990, die te Plymouth werd gehouden, heeft de voorzitter, brigadegeneraal b.d. J. R. E. Hamilton-Baillie, meegedeeld dat het aantal leden in en buiten Groot-Brittannië was toegenomen tot 350.

Speciale aandacht krijgt nog steeds de invoering van computers voor de inventarisering van fortificaties. Een werkgroep bracht verslag uit over de vorderingen op dat gebied bij de registratie van betonnen kazematten die in 1940, toen de Britten zich voorbereidden op een Duitse inval, in een aantal linies zijn aangelegd.

De jaarlijkse conferenties van de FSG worden steeds gehouden in een plaats van waaruit een ruime verscheidenheid aan verdedigingswerken kan worden bezocht. Op 8 september nam de beschermheer van de FSG, de hertog van Gloucester, met ongeveer negentig leden deel aan het bezichtigingsprogramma. Onder de objecten was toen het grootste werk van het landfront, de polygonale zevenhoek Crownhill Fort, waarvan de keel onder meer verdedigbaar was van achter een muur van Carnot. Het fort werd daar met negen andere gebouwd rond 1860 nadat de Fransen het destijds formidabele stoomfregat *La Gloire* te water hadden gelaten. De Britten hielden er toen rekening mee dat in geval van oorlog met Frankrijk de Britse vloot een landing van de vijand niet zou kunnen verhinderen. Uit de jaren 1860-70 dateert ook de even boven de waterspiegel gelegen batterij Bovisand op de oostkust van Plymouth Sound, een gebogen rij van 26 grote aan elkaar verbonden kazematten, dat evenals een hoger gelegen latere batterij met vier open emplacementen, gebouwd ter vervanging van Bovisand Battery, een van de doelen van de eerste excursiedag was.

Verder werd op diezelfde dag onder meer een bezoek gebracht aan de gebastioneerde citadel van Plymouth, gebouwd door de bij de Britten fameuze Waal Bernard de Gomme. (Zie de recensie van *Fortress Britain* door Andrew Saunders op bladzijde 228 van dit Jaarboek.) De citadel is nog in militair gebruik.

De volgende dag bracht de deelnemers vooral naar werken op de westkust

van de Sound en de aansluitende Kanaalkust. Behalve kustbatterijen bezocht de groep het grote Tregantle Fort: aan de kant van de kust is een grote verdedigbare kazerne met één gebastioneerd front en aan de landzijde fronten volgens het polygonale stelsel en met een reduit.

Op de laatste dag zijn de deelnemers in de gelegenheid gesteld een rondvaart over de Sound te maken, die een indrukwekkend beeld gaf van het grote aantal kustversterkingen dat gebouwd was om een vijand die vermetel genoeg was de baai binnen te varen, uit te schakelen.

Het bij de FSG gebruikelijke voorjaarsbezoek gold in 1990 Zwitserland, waar de heer Günther Reiss een rondreis had georganiseerd door bijna het gehele land: van 18 tot 25 april bezocht men een zeer grote verscheidenheid aan verdedigingswerken, van heel oude – de gerestaureerde dertiende-eeuwse muren van Bazel – tot werken van ver in onze eeuw.

Het Zwitserse leger heeft op allerlei wijzen medewerking verleend aan de excursie, onder meer door het verlenen van onderdak, vervoer op voor een autobus niet te berijden wegen en verzorging van programma-onderdelen, zoals lezingen en toelating tot een werk dat nog niet eerder door een groep bezoekers was betreden.

HET EILAND ONRUST IN DE BAAI VAN JAKARTA

Onderstaande foto toont een maquette van het eilandje Onrust (Pulau Kapal) in de Baai van Jakarta met de bebouwing zoals die omstreeks het einde van de zeventiende eeuw moet zijn geweest. De maquette is tot stand gekomen met medewerking van de Werkgroep Onrust, waarin naast Nederlandse musea en archieven ook onze Stichting is vertegenwoordigd. Doel van de maquette is in Indonesië belangstelling te wekken voor het Indonesische 'Project-Onrust', dat historisch en archeologisch onderzoek van dit VOC-steunpunt en later Nederlands marine-etablisement en herinrichting van het eiland beoogt. Het ambitieuze project, waarvan het onderzoek gedeelte al geruime tijd lopende is, wordt door ons land gesteund. Men verwacht Onrust tot een toeristische trekpleister te kunnen maken. In ons Jaarboek 1988/89, p. 104 e.v., is aandacht besteed aan de plannen voor Onrust.

De maquette is eerst korte tijd geëxposeerd geweest in het Tropenmuseum te Amsterdam. Vandaar is zij naar Jakarta gegaan voor een tournee over Java.

Verleden jaar is een Indonesische delegatie onder leiding van drs. Dirman Surachmat een maand de gast geweest van de Nederlandse regering. Onze Stichting heeft de delegatie bij die gelegenheid enkele dagen begeleid.

Van de hand van Candian Attahiyyat is een brochure over het eilandje verschenen onder de titel *Onrust – Pulau tanpa istirahat – Yang telah istirahat* (Onrust – Eiland dat in ruste is). Aan vertaling van de brochure wordt gewerkt.

H. A. Treu

Zwitserse vestingmijnenwerpers van 12 cm, aangebracht in een monoblok (foto uit: Schweizer Soldat 2/87).

VERDEDIGINGSWERKEN NU IN FUNCTIE

In het Jaarboek 1989/90 hebben wij gesteld, denkend aan de situatie in de landen van onze zusterorganisaties Simon Stevinstichting, Fortress Study Group en de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung en in Nederland, dat de vestingbouw als werkzame factor in de territoriale verdediging heeft afgedaan. Dat moge dan het geval zijn in België, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en in ons land, maar elders bepaald niet. Daar zijn niet alleen nog permanente verdedigingswerken in gebruik voor defensie, maar ook nieuwe systemen in ontwikkeling.

De heer Günther Reiss, contactpersoon van onze Stichting in Zwitserland, heeft de redactie gewezen op voorbeelden van verdedigingswerken die nog in functie zijn, in de eerste plaats in zijn eigen land.

In de Tweede Wereldoorlog heeft Zwitserland vele verdedigingswerken aangelegd en aangepast. Daarna is de fortificatorische infrastructuur verder gemoderniseerd, waarbij grotere werken bestand werden gemaakt tegen atoomwapens. Verder verving men oude artilleriewerken met kazematten voor 7,5 cm geschut door kleine blokken met 12,0 cm vestingmijnenwerpers in tweelingopstelling (zie de foto hiernaast).

Verder zijn de Zwitsers bezig met de bouw van dergelijke monoblokken voor gekazemateerde opstelling van 15,5 cm geschut met lange loop en grote vuurkracht. De schietgaten – het zwakke punt van een gekazemateerde opstelling – krijgen moderne voorzieningen om ze minder kwetsbaar te maken, aldus een artikel van kapitein Beat Gottier in de *Schweizer Soldat* 4/90.

Door de beperkte omvang vormen de monoblokken zelf een beperkt doelwit, terwijl de bezetting uiteraard ook klein kan zijn. Het is de bedoeling dat de uitvoering van dit project, *Bison* genaamd, halverwege de jaren '90 wordt voltooid.

De heer Reiss heeft ook de aandacht gevestigd op nieuwe kustartillerie in pantserkoepels in Noorwegen en Zweden.

Volgens *The Military Balance 1989-1990*, een publikatie van het International Institute for Strategic Studies te Londen, zijn er in Noorwegen 32 permanente kustverdedigingswerken met 34 batterijen bestaande uit 7,5 cm, 10,5 cm, 12,0 cm, 12,7 cm en 15,0 cm geschut. Ook zijn enkele van deze werken ingericht voor het leggen van mijnen en het lanceren van torpedo's.

Volgens *The Military Balance 1984-1985* waren er in Zweden 53 permanente kustbatterijen met 7,5 cm, 10,5 cm, 12,0 cm en 15,2 cm geschut.

In zijn brief wijst de heer Reiss ook op permanente werken voor de grensverdediging in Oostenrijk.

Redactie

BOEKBESPREKINGEN

Mei 1940 – De strijd op Nederlands grondgebied, H. Amersfoort en P. H. Kamphuis (red.), 17 x 24 cm. Uitgeverij SDU Den Haag 1990, 362p., ISBN 90-12-06450-3, f 49,50.

Vijftig jaar na de Duitse inval in Nederland is over de meidagen van 1940 een boek verschenen, waarvan de eindredactie berust bij historici van een generatie die deze periode niet zelf heeft meegemaakt. Zij zijn werkzaam bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf.

De centrale vraagstelling in dit boek is hoe het te verklaren valt dat de strijd tegen de Duitse invaller in een vijftal dagen was beslecht. Bij de beantwoording van deze vraag is ingegaan op enkele opvattingen die het geschiedbeeld zijn gaan vormen. De gangbare opvatting in dezen is dat ons land onverhoeds is overvallen door een in alle opzichten superieure vijand. En dan nog wel een vijand die zich niet hield aan de regels van het (oorlogs)spel, onder andere door misbruik van krijgsgevangenen te maken, en die ten slotte, om de eindbeslissing te forceren, gebruik maakte van een terreurbombardement.

In *Mei 1940* worden over dit beeld kritische vragen gesteld: hoe onverhoeds was de Duitse inval, was ons leger wel zo slecht was voorbereid, waren de Duitse strijdkrachten wel zo superieur, enz. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan de defensie- en bezuinigingspolitiek en in hoeverre deze wellicht van invloed op de snelheid van de nederlaag is geweest.

Het boek geeft geen gedetailleerd beeld van de gevechtshandelingen. De auteurs hebben zich bij hun onderzoek meer gericht op vraagstukken aangaande het strategisch beleid, de relevante politieke besluitvorming, de wijze van functioneren van de bevelsvoering enz.

In elf hoofdstukken wordt naar antwoorden op deze vragen gezocht. Het eerste hoofdstuk geeft een overzicht van de geschiedschrijving betreffende de meidagen van 1940 en hoe de visie over de oorzaken van de nederlaag is ontstaan. In de daaropvolgende drie hoofdstukken wordt een conventioneel beeld geschetst van Europa na de Vrede van Versailles en de opkomst van Nazi-Duitsland. Ruime aandacht wordt besteed aan de Duitse herbewapening en de Duitse plannen met betrekking tot de veldtocht in West-Europa.

De aanval op Nederland moet in dit grotere kader worden geplaatst. In het hoofdstuk dat de Nederlandse defensiepolitiek beschrijft, wordt onder meer ingegaan op het strategisch beleid dat door de neutraliteitspolitiek – toen bijna een eeuw oud – werd bepaald. Al in een vroegtijdig stadium werden plannen uitgewerkt in geval van een aanval uit het oosten. Daarnaast wordt aandacht geschonken aan de problemen en conflicten rond de vraag hoe de verdediging gestalte moet krijgen: waar moet het veldleger zich concentreren; in hoeverre is het mogelijk het veldleger in offensieve zin in te zetten, enz.

Dit waren geen nieuwe vragen. Zij speelden ook al in de vorige eeuw. Men leze de Handelingen van de Tweede Kamer erop na; de discussies rond de aanneming van de Vestingwet 1874 zijn hiervoor illustratief.

De eigenlijke strijd wordt in zes hoofdstukken beschreven. Eerst wordt aandacht besteed aan de gebeurtenissen op het centrale niveau, 'het duel der generaals'. Vervolgens wordt een beeld gegeven van de strijd zoals die op diverse plaatsen in ons land is verlopen. Elk van deze hoofdstukken, behalve het hoofdstuk van de strijd op het centrale niveau (waarom niet?), wordt met een conclusie afgesloten waarin een sterkte-zwakke analyse wordt gegeven gezien vanuit de vraagstellingen.

Het laatste hoofdstuk is het meest belangwekkende. Hierin wordt geconstateerd dat de beeldvorming over de gebeurtenissen in mei 1940 bijstelling behoeft. Enkele voorbeelden: de Duitse aanval kwam niet zo onverwacht als door velen wordt aangenomen; de bij de Grebbeberg ingezette ss-troepen waren begin 1940 nog niet als elitetroepen te beschouwen; dit gold ook voor de luchtlandingseenheden die bij de strijd om de residentie waren betrokken; de bij de Moerdijkbruggen ingezette Fallschirmjäger waren dat daarentegen wel.

Ook het Nederlandse veiligheidsbeleid kan niet zonder meer als een oorzaak voor het verliezen van de strijd worden beschouwd. Enerzijds bestond er lange tijd vanwege de internationale situatie geen aanleiding om een hoge defensiebegroting te rechtvaardigen. Anderzijds werd voorgebordurd op een neutraliteitspolitiek die al een eeuw lang haar effect had bewezen.

Niet met alle opmerkingen in het boek kan worden ingestemd. Op p. 306 wordt gesteld dat vanwege de statisch-defensieve strategie – een strategie waarvoor Nederland noodgedwongen had moeten kiezen – ook het meest geslaagde Nederlandse defensieve optreden, namelijk het behoud van Kornwerderzand, slechts de bestaande toestand kon laten voortduren. Naar mijn mening was dat nu exact het doel van Kornwerderzand: een oppermachtige vijand verhinderen toegang te krijgen tot het centrale deel van ons land, de Vesting Holland.

In zeer beperkte mate wordt in *Mei 1940* aandacht besteed aan het vestingstelsel of aan vestingbouwkundige elementen. Uit het boek kan wel het belang van de 'dode weermiddelen' voor de verdediging van ons land worden afgeleid, doch op een te marginale wijze.

Het belang van dit boek is dat het kritische vragen stelt, deze tracht te beantwoorden, en een beeld dat ingang heeft gevonden tot juiste proporties wil terugbrengen. Een van de doelstellingen van de geschiedwetenschap is ontmythologisering. *Mei 1940* staat in het teken daarvan en heeft op een evenwichtige wijze daartoe een poging ondernomen. De niet geringe prestaties die door de Nederlandse strijdkrachten op alle niveaus in die meidagen van 1940 zijn geleverd, vinden hierin een herbevestiging.

P. J. J. van Dijk

De slag om de Grebbeberg, E. H. Brongers; 19 x 11 cm, Zaltbommel 1990, 64 p., ISBN 90.288.4898.3, f 16,90.

De slag om de Grebbeberg is deel 1 van een serie publikaties van de Europeesche Bibliotheek in samenwerking met de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger', onder

eindredactie van H. A. Kramer. Met het uitgeven van deze publikaties beoogt men in bredere kring meer belangstelling te wekken voor de belangrijkste gevechtshandelingen die gedurende de Tweede Wereldoorlog in ons land plaatsvonden. Boekjes als deze kunnen een leidraad zijn voor degenen die de in dat verband historische plaatsen willen bezoeken.

Het boekje geeft een beknopte historische inleiding over de Grebbelinie en gaat uiteraard in het bijzonder in op de gebeurtenissen gedurende de meidagen van 1940. Het omvat de meest relevante gegevens over de stellingen, alsmede de organisatie, bewapening en dergelijke van de Nederlandse en Duitse troepen. Een routebeschrijving en een los ingelegd kaartje vormen samen een goede gids bij een wandeling langs de meest markante punten vóór, op en om de Grebbeberg. Het is overzichtelijk opgezet, kort en duidelijk in de beschrijvingen en mooi uitgevoerd, in een handig (zak-)formaat.

Ten slotte zij opgemerkt, dat de gids uitstekend aansluit op het artikel over de Valstelling van P. C. van Kerkum in ons Jaarboek 1989/90.

J. Sneep

De slag bij Mill, E. H. Brongers; 19 x 11 cm, Zaltbommel 1990, 86 p.
ISBN 90.288.4899.1, f 18,90.

De slag bij Mill is deel II van de hiervoor aangegeven serie publikaties. In algemene zin geldt mijn commentaar op deel I ook voor deel II. De tocht is wat langer en kan ook per fiets worden afgelegd. Een groot deel van de route voert de bezoeker lang de frontlijn van de vroegere hoofdweerstandstrook ten noorden en zuiden van Mill. Men moet zich daarbij wel voor ogen stellen, dat in 1940 achter die frontlijn in een honderden meters diep gebied vele opstellingen voor infanteriewapens en artillerie, alsmede personeelonderkomens en dergelijke waren aangelegd. Daarvan is, mede door bebouwing en bossing thans vrijwel niets meer waar te nemen.

Vermelding verdient dat de Werkgroep Peel-Raamstelling Mill, waarin onze Stichting én het Regiment Menno van Coehoorn zijn vertegenwoordigd, veel werk heeft verzet voor het behoud van dit stellinggedeelte en daarbij, wat het spoorwegmonument betreft, veel steun heeft ondervonden van de Nederlandse Spoorwegen. Het onderschrift bij de foto op p. 74 zou dan ook in bovenstaande zin dienen te worden aangepast.

Op het kaartje 'Route 2e deel' is ten zuiden van kazemat 538 ten onrechte een kazemat als 'opgeruimd' aangegeven. Dit betreft een B-kazemat, nr. 537 (voor flankerende zware mitrailleur); deze is nog wel aanwezig. Hetzelfde geldt voor de B-kazemat nr. 527 ten westen van nr. 528. Ook de daarop betrekking hebbende tekst behoeft correctie.

Bij de foto op p. 31 zou ik het volgende ter verduidelijking willen aantekenen: De aspergeversperring bestond uit een westelijke en een oostelijke rij asperges. De pantser-trein ontspoorde op de oostelijke rij, die nog juist zichtbaar is op de achtergrond. Deze is ook afgebeeld op p. 74.

(Als uitgangspunt van de route (zie p. 62), zowel in noordelijke als in zuidelijke richting zou naar mijn mening gekozen kunnen worden voor het '1-3 R1 Plantsoen' en het aldaar opgerichte monument voor de gevallen in de Tweede Wereldoorlog, tegenover kazemat 538; aldaar is op 11 mei van dit jaar een overzichtspaneel aangeboden aan de gemeente Mill.)

Ten slotte nog de aantekening dat het boekje uitstekend aansluit op het desbetreffende artikel in ons Jaarboek 1989-90.

J. Sneep

Mill, Van mobilisatie tot bevrijding, Stichting Myllesheem, 30 x 21 cm, Mill 1990, 167 p.

Voor het dorp Mill en de tot de gemeente behorende buurtschappen waren de jaren 1939-45 buitengewoon bewogen jaren.

Bij de algemene mobilisatie in augustus 1939 werden ongeveer 6000 gemobiliseerden in en om Mill ondergebracht. Gedurende de mobilisatie legde men uitgebreide versterkingen aan, wat uiteraard een groot terreinbeslag met zich meebracht, en bovendien nogal ingrijpend was voor het maatschappelijk leven. Op 10 mei 1940 vonden op het grondgebied van Mill hevige gevechten en bombardementen plaats. En al bij een der eerste Geallieerde operatiën op Nederlands grondgebied, *Market Garden*, in september 1944, lag Mill weer in de frontlijn. Tientallen militairen en burgers lieten het leven, velen raakten gewond, grote verwoestingen werden aangericht.

De Stichting Myllesheem heeft dat allemaal in woord en beeld willen vastleggen, daarbij puttend uit Nederlandse, Duitse en Engelse geschriften, maar vooral uit een groot aantal persoonlijke getuigenissen. Daarnaast wist zij met medewerking van honderden particulieren de beschikking te krijgen over een rijke verzameling foto's. De redactie schiep een evenwichtig en overzichtelijk beeld van een dorp in oorlogstijd, en het leven en werken in een stellinggebied. Als zodanig vormt het boek een uitstekend complement op de wetenschappelijke geschiedschrijving.

J. Sneep

Willem Lodewijk van Nassau. Noorderling en Nederlander, J. P. C. M. van Hoof, Brochurereeks van de Sectie Militaire Geschiedenis nr. 8, 1990, 52 p. Een gratis exemplaar kan schriftelijk worden aangevraagd bij de Sectie Voorlichting NTC postbus 1081, 2800 BB Gouda.

De naam van graaf Willem Lodewijk van Nassau (1560-1620) was in 1968 gehecht aan de kazerne aan de Westersingel te Appingedam, waarin het Technisch Specialisten Opleidingscentrum Noord was gevestigd. Toen Defensie dit gebouw in 1990 afstootte, kwam die naam weer beschikbaar en werd in hetzelfde jaar gehecht aan het Kamp Lauwersmeer.

Het onderhavige boekje beschrijft niet alleen de geschiedenis van beide genoemde Willem Lodewijk van Nassau-kazernes, maar geeft ook ruim aandacht aan de persoon van graaf Willem Lodewijk van Nassau (32 p.).

Een gematigd, bedachtzaam, vasthoudend man, die als luitenant-stadhouder van Friesland sinds 1583, en stadhouder van Friesland sinds de moord op zijn oom Willem van Oranje in juli 1584, door de studie der klassieke militaire auteurs voor het Staatse leger het systeem van exercities ontwikkelde, waardoor de rechthoekige formaties in het veld een grote wendbaarheid kregen.

Hij begon in 1589 met de insluiting van de stad Groningen, die in 1594 werd bekroond met de Reductie van Groningen, de grootste tangbeweging in de Tachtigjarige Oorlog.

Hij was verantwoordelijk voor de vernieuwing van de vestingwerken om de steden Coevorden, Delfzijl, Groningen, Harlingen, Leeuwarden en Winschoten en de aanleg van talrijke kleine schansen zoals Bourtange.

Terecht werd zijn naam geëerd.

G. Overdiep

Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940, D. T. Koen 17 x 24 cm, 80 p. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1990, ISBN 90-70482-89-4, f 19,90.

Zeven jaar nadat in de Historische Reeks Utrecht *De forten rond Utrecht*, van G. Koppert, destijds ter plaatse correspondent van onze Stichting, werd gepubliceerd, was het diens opvolger, D. T. Koen, die de literatuur verrijkte met zijn *Utrecht verdedigd*.

Was Kopperts werkje in hoofdzaak inventariserend en beschrijvend, Koen houdt zich meer bezig met gebeurtenissen en ontwikkelingen in de loop der tijd. Daarbij worden onnodige dupliceringen van de eerder genoemde publikatie vermeden, zodat er een welkome aanvulling is ontstaan. Een duidelijk verband met het eerdere werkje wordt overigens niet gelegd.

Koens titel beoogt uiteraard niet de indruk te wekken dat Utrecht, als ware het een vesting, in het beschreven tijdvak een op zichzelf staand en afzonderlijk te verdedigen object vormde. De stad was wel een geografisch en strategisch sleutelpunt in het Nederlandse verdedigingsstelsel, met name dus van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Op de wijze waarop een aanval op, en de verdediging van het gebied rond Utrecht zou kunnen verlopen, gaat Koen vrijwel niet in en te dien aanzien belooft de pakkende titel van het werkje dus eigenlijk iets te veel. Een groot bezwaar is dat niet; er is ruimschoots genoeg wetenswaardigs en interessants te vinden, vooral ook door de geslaagde ruime keuze van foto's en kaartafbeeldingen.

Voorafgegaan door een kort inleidend hoofdstuk over de ontwikkelingen vóór 1914, vormen uitgebreidere hoofdstukken over verdedigingsaangelegenheden ten tijde van de beide wereldoorlogen de hoofdschotel, met een hoofdstukje over het interbellum als tussenschakel. De mobilisatie van 1870 wordt slechts terloops aangevoerd.

De behandeling van de beide hoogtijperiodes is systematisch, ruim van opzet en relevant voor de specifieke problematiek van het gebied, respectievelijk het desbetreffende tijdvak. De op een breed lezerspubliek afgestemde schrijfrant vertoont weinig gebreken, al zou men hier en daar de voorkeur kunnen geven aan wat meer vaktaal. Dus bijvoorbeeld *terrein* in plaats van *landschap*, *militairen of personeel* in plaats van het eeuwige *manschappen* (dat zijn alleen de ongegraduateerden), en *materieel* in plaats van *materiaal*.

De beschrijving van de strategische problemen in 1939-40 is wat summier; zo wordt wel vermeld dat er in de Grebbelinie vier divisies stonden van het Veldleger maar niet wat dat nog meer omvatte.

Van meer principiële aard is het volgende.

Schrijver duidt de verdedigingsstellingen in de periode 1914-18 aan met *hoofdweerstandstrook* (HWS). Deze inrichtingswijze is echter eerst verscheidene jaren na de Eerste Wereldoorlog bij ons leger van toepassing geworden, en kan dus niet worden gezegd voor volgens een ouder stelsel aangelegde stellingen. Ook past een vraagteken bij de vermelding dat de vuursectoren op de stellingkaart van de Groep Lunetten 1918

het 'groot flankement' weergeven. Veeleer is hier sprake van de frontale vuursectoren, met een bereik van ca. 2 km, van het lichte veldgeschut in de hoofdverdedigingslijn.

Enige verwondering wekt het dat de aanvankelijk in 1939 voor de veiligheidsbezetting van het Oostfront van de Vesting Holland aanwezige vijftien batterijen artillerie als *modern* worden aangemerkt.

Koens tekst eindigt wat abrupt, zonder een afsluitend woord. Wel volgt een goede opgave van bronnen en een nuttige, misschien wat beknopte verklarende woordenlijst.

De eerder genoemde en enkele andere kleine foutjes zullen misschien door slechts weinig lezers worden opgemerkt, maar ze verdienen te worden weggewerkt wanneer Koens werk een herdruk zou mogen beleven. Wat zeker te wensen zou zijn, omdat het en voor ingewijden en niet-ingewijden op onderhoudende wijze bijdraagt aan het verbreiden van de kennis en belangstelling aangaande de geschiedenis van onze landsverdediging.

P. C. van Kerkum

Historische verdedigingswerken in Noord-Holland 1915-1940 (Provinciale monumenten Noord-Holland), ringband, 30 x 22 cm, 237 p. Uitg. Provinciaal bestuur van Noord-Holland, Haarlem, maart 1990. ISBN 90.72624.04.1.

Het provinciaal bestuur heeft in 1986/87 vrijwel alle verdedigingswerken, gebouwd of aangelegd in de periode 1915-40, onder de bescherming van de provinciale monumentenverordening gebracht.

Op basis van dat besluit werd een (losbladig) register samengesteld en verspreid onder bestuurders, eigenaren en een aantal belanghebbende instanties.

Het register werd samengesteld en geredigeerd door drs. Hildebrand P. G. de Boer met medewerking van prof. ir. A. J. Hogeslag, drs. J. R. Verbeek, drs. N. C. van Goor en de Stichting Menno van Coehoorn. Kortom: een team van mensen die op het gebied van historische verdedigingswerken bij uitstek deskundig mogen worden geacht.

In het register wordt op afdoende wijze gemotiveerd waarom de objecten behoren te worden beschermd. In een historische inleiding is een beschouwing over de ontwikkelingen vanaf het begin van onze geschiedenis opgenomen. Deze inleiding geeft in kort bestek aan in welke fasen van wapenontwikkelingen en veranderingen in de wijzen van oorlogvoering de verschillende typen verdedigingswerken tot stand kwamen. Een inleiding als deze kan door de toegepaste systematiek, de uitgebreide bronnenvermelding en het uitstekende illustratiemateriaal ook elders van groot nut zijn.

Overigens zou ik p. 20 de volgende kanttekeningen willen plaatsen: Gesteld wordt dat '... vanaf eind 18e eeuw, vooral onder invloed van Franse theorieën, het accent verlegd werd van afzonderlijk verdedigbare versterkte steden naar aaneengesloten linies en stellingen...'.¹

Reeds tegen het eind van de zeventiende eeuw echter heeft ingenieur-generaal Menno van Coehoorn plannen opgesteld (en gedeeltelijk tot uitvoering gebracht) om Nederland te verdedigen zo dicht mogelijk bij de grenzen met behulp van aaneengesloten liniën, beschermd door inundatiën. (Zie ook het artikel 'Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw' op p. 56 van dit Jaarboek.)

Wat de toepassing van inundatiën betreft, zou ik willen stellen: In de eerste plaats trachtte men linies te ontwerpen in en achter (van nature) inundeerbare gebieden. Wan-

Een uit de jaren 1939-40 daterende tankhindernis in de vorm van een aspergeversperring op de Oostzeedijk (landzijde) bij Muiden. De asperges zijn voor een deel verwijderd met snijbranders; op de kruin en het dijktafud aan de zeezijde is de versperring nog vrijwel compleet aanwezig (foto H. P. G. de Boer).

neer daarin hiaten voorkwamen, trachtte men door ontgroningen (bijvoorbeeld Oostfront Vesting Naarden) of door het kunstmatig opvoeren van water (Grebbeemaal, 1940) die terreinen alsnog onder water te zetten.

In de per gemeente gegroepeerde objectbeschrijvingen zijn gedetailleerde beschrijvingen en vele sprekende foto's en tekeningen opgenomen. Naast de primaire betekenis ten behoeve van de wettelijke bescherming en de planologie heeft deze bundel beschrijvingen ook een grote meerwaarde als documentatiemateriaal voor de geschiedschrijving, het beheer, het houden van voordrachten, rondleidingen en dergelijke.

Dit degelijk opgezette, overzichtelijk ingedeelde en prachtig uitgevoerde register vormt een belangrijke aanwinst. Wij hopen van harte dat dit (in de meest letterlijke zin) voorbeeldige werk door vele andere zal worden gevolgd. Niet alleen in de provincie Noord-Holland!

J. Sneep

Stelling van Amsterdam; overzicht van de vóórstelling bij Spaarndam met gewapend betonnen groepsschuilplaatsen (1916-1918) (foto H. P. G. de Boer).

Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen, Gedurende opbouw en strijd, 1942-1944,
H. Sakkers en J. N. Houterman, Middelburg 1990, 317 p., ISBN 90-9003302-5,
f 54,95.
Bijlagenbundel 68 p., 3 bijlagen (kaarten), f 12,50.

De Duitse verdedigingswerken aan de kusten van West-Europa – in de wandeling met *bunkers* aangeduid – hebben altijd een magische en geheimzinnige klank gehad. Aanvankelijk werd deze linie kustversterkingen door de Duitse propaganda als *Atlantikwall* betiteld. Het imposante beton, het zware geschut en de fiere soldaten moesten het geloof in de onneembaarheid van deze grens van het ‘Duizendjarige Rijk’ versterken.

De invasie in Normandië in juni 1944 prikte deze mythe door. De enorme krachtsinspanning van de Geallieerden resulteerde in de doorbraak van de Atlantikwall. Het vervolgens oprukkende Geallieerde leger vond steeds aan zijn linkerflank de verdedigingswerken, die als egestellingen ook aan de landzijde lastig te veroveren posities betekenden. De Britse en Canadese troepen op de linkerflank lieten ze dan ook zoveel mogelijk links liggen.

Na de bevrijding van ons land bleek voor het grote publiek pas duidelijk op welke massale wijze de Duitse bezetters voor een ingrijpende verandering van de ‘blanke top der duinen’ hadden gezorgd. Her en der waren ‘bunkers’ gebouwd. Voor de jonge generatie van toen hadden die bunkers een magische en geheimzinnige betekenis: tekenen van een kort verleden tijd, maar zonder een precies te duiden functie. Uitzonderingen hierop vormden de geschutkazematten, die door hun typische verschijningsvorm in het oog vielen.

De oudere generatie kon de nieuwsgierigheid van de jongere niet volgen. Het ontbrak algemeen aan kennis; meer nog vervulde het onderwerp 'bunkers' haar met weerzin. De relictien van de bezetting werden dan ook zo snel mogelijk aan het oog onttrokken: opblazen, verzinken, onderwerken, of iets dergelijks was het lot van menige 'bunker'.

De jaren tachtig mogen gezien worden als de doorbraak van een eerste serieuze aandacht voor het fenomeen 'Duitse bunker'. Met name de diverse werken van R. Rolf – variërend van een proefschrift tot een reisgids en een 'typologie' – hebben de geïnteresseerden inzicht gegeven in de diversiteit en de functies van de Duitse verdedigingswerken. Het werk van J. R. Verbeek, *Kustversterkingen 1900-1940*, diept het thema theoretisch verder uit, maar gaat slechts over de tijd tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Op basis van deze standaardwerken is er nu een voedingsbodemp voor goed gedocumenteerde (regionale) beschrijving en geschiedschrijving. Het boek van Sakkers en Houterman doet dit voor Zeeland en Vlaanderen.

Het sterke van dit boek vormt – aan de hand van authentieke bronnen – de koppeling van diepgravende beschrijving van Duitse verdedigingswerken, inclusief de visie van de oorspronkelijke (Duitse) gebruikers, met de gevechtsacties. Deze gevechten, die zich in 1944 hebben afgespeeld, vormen een duidelijke apotheose van het boek: de lezer wordt vanaf de Duitse kant meegeslept naar de belevenissen van de zo spannende bevrijdingstijd.

De Duitse bezettingsperiode in Nederland en België kan niet alleen vanuit de 'goede' of de Geallieerde visie beschreven worden. De door Sakkers en Houterman gekozen formule, een consequente beschrijving vanuit Duitse optiek, verdient waardering. Het is vanuit historisch oogpunt goed, dat beschikbare (Duitse) bronnen op een diepgaande wijze zijn geordend en gebruikt voor deze regionale geschiedschrijving. Het spreekt ook vanzelf dat deze eenzijdige visie nooit alleen mag staan, en dat de gebeurtenissen ook vanuit de optiek van de Geallieerden en van de Zeeuwen en Vlamingen gezien moeten worden. Dit boek is beperkt tot de Atlantikwall; deze eenzijdigheid kan de auteurs niet verweten worden; het dient evenwel in het oog te worden gehouden. Voor bestudering van de algemene oorlogsgeschiedenis staan andere bronnen ter beschikking.

Het boek is overzichtelijk ingedeeld. De lezer wordt vertrouwd gemaakt met de Duitse militaire organisatiestructuur in Nederland en België. De bouw van 'bunkers' wordt vervolgens op uitstekende wijze beschreven. Diverse onbekende details, achtergronden en dergelijke worden aan de lezer gemeld. In een derde hoofdstuk worden de fortificatiestructuren van met name de zwaartepunten Vlissingen, Breskens en Oostende behandeld. Ook Schouwen, Goeree en de resterende kust worden (iets globaler) beschreven.

Specialistische onderwerpen als artillerie, radar voor marine en *Luftwaffe* en de maritieme situatie (de strategisch belangrijke haven van Antwerpen, met de toegang, beheerst vanuit Walcheren en Zeeuwsch-Vlaanderen) sluiten het eerste deel van het boek af.

Het tweede gedeelte van dit kloekke werk beschrijft de opmars van de Geallieerden in de richting van België, of beter gezegd: het vertragend gevecht van de Duitsers. De tumultueuze opmars van de Geallieerden eind augustus 1944 wordt na 4 september 1944 min of meer vanzelf gestopt. De Duitsers maken van de gevechtspauze – een door de logistieke beperkingen gedicteerde strategische tekortkoming – gebruik om op volhardende wijze een zeer groot gedeelte van het 15de Leger van Zeeuwsch-Vlaanderen naar

Walcheren over te zetten. Het Geallieerde luchtoverwicht in aanmerking nemend, mag dit een Duitse pendant van 'Duinkerken' heten. De troepen die op deze manier aan de Geallieerde wurggreep konden ontkomen, hebben – *Market Garden!* – nog voor onaangename verrassingen gezorgd.

De droeve lotgevallen van Walcheren, de inundaties, het bombardement van de dijken en de Geallieerde aanvallen laten zien dat het Duitse fortificatienetwerk in Zeeland meer dan alleen propagandistische waarde had. Diverse stellingen werden slechts na zeer heftige gevechten overmeesterd.

De keuze om het onderwerp niet te beperken tot de provincie Zeeland, maar ook de gehele Vlaamse kust in het boek te behandelen, is terecht gemaakt. De Atlantikwall in Zeeland kan niet losgezien worden van het doel: het beheersen van de toegang naar Antwerpen.

Het boek van Sakkers en Houterman vertoont duidelijk inzicht in diverse achtergronden en biedt de lezer een overvloed aan informatie. De samenhang blijft evenwel bewaard.

Natuurlijk valt er wel wat op het boek aan te merken. Het inleidende gedeelte over de bouw van verdedigingswerken gaat helaas niet in op de Nederlandse – toch niet onaanzienlijke – inspanningen. Nederlandse verdedigingswerken waren toch ook in Zeeland te vinden? Ook de Belgische inspanningen blijven onbelicht in het historische kader van Duitse en Franse vestingbouw. De diverse plattegronden van de bunkertypes zijn op overzichtelijke wijze – vergelijk Rolfs *Typologie* – functioneel gerangschikt en in aparte kaders door het boek heen verwerkt. Soms is zo'n kader wat al te fors uitgevallen, waardoor het doorgaande lezen van de tekst belemmerd wordt. Het is jammer dat, waarschijnlijk door typografische oorzaken, de gebruikte schaal niet steeds dezelfde is. Het vergelijken van de plattegronden wordt hierdoor bemoeilijkt, al worden wel altijd de grootste afmetingen, in meters, genoemd. Soms ontbreekt het typenummer bij een plattegrond; zoeken in de tekst leidt meestal tot de oplossing. Omgekeerd worden wel eens types genoemd in de tekst waarvan helaas geen afbeelding is te vinden.

Het boek is gemakkelijk leesbaar. De stijl is helder en direct. Soms worden wel eens erg absolute beweringen gedaan, zoals: 'het opvallende van de 629 is dat deze altijd is gebouwd met in iedere vleugelmuur een Tobruk-opstelling' (p. 65) en 'In de Atlantikwall is deze bunker alleen maar gebouwd tussen . . .' (p. 115).

Het gebruik van het woord 'radarscherm' is onjuist: hiermee wordt in onze taal de beeldbuis aangeduid. In het boek gaat het evenwel om de *radarantennes*. Ook aan germanismen wisten de auteurs niet altijd te ontkomen: gaszuiveringsinstallatie, verbunkerd, lazaretboot. Over het taalgebruik kan ook worden opgemerkt dat dit – wij wezen reeds op de onzes inziens verdedigbare keuze om eenzijdig van Duits gezichtspunt uit te zien – soms wel erg sterk de Duitse kijk op de oorlog verwoordt.

Bij het boek behoort een bijlagenbundel, die apart kan worden besteld. Hierin zijn 36 bijlagen overzichtelijk gerangschikt. Voor de diepgravende lezer is dit een verbreding en verdieping van de stof. Maar het gevaar dreigt toch wel dat men bedolven raakt onder feiten en feitjes. Desondanks kan ook de bijlagenbundel aanbevolen worden. Uit de inhoud noem ik: de organisatie van de Duitse landmacht, gegevens over de divisies, de hoofdkwartieren, de bewapening, de marine en de genie. Detailgegevens uit de bouw-

periode worden eveneens verstrekt. Deze bundeling van informatie geeft een goed inzicht in de bureaucratische wijze waarop de bunkerbouw tot stand kwam. Dit is niet alleen voor Zeeland en Vlaanderen illustratief, maar voor de Duitse bouw in het algemeen. Evenals in het boek vindt men in de bijlagen ook de strijd tussen de Geallieerden en de Duitsers, met als sluitstuk op de gegevens over de bezetters een overzicht van Duitse oorlogsgraven in Zeeland.

Van een notenapparaat is afgezien; het boek heeft wel een goede bronnenopgave. Hiermee kan de wetenschapsbeoefenaar minder adequaat uit de voeten. Gelet op de prijs van dit boek en de bijlagenbundel is het een acceptabele keuze. Het fotomateriaal is uitstekend verzorgd; hiervan is wel een goede bronnenvermelding gegeven.

Dit boek is niet alleen een aanwinst voor de geïnteresseerden in de Zeeuwse of Belgische geschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar minstens evenzeer voor de groeiende schare van geïnteresseerden in moderne verdedigingswerken, of – zoals de Fransen hen betitelen – de *bunkerarcheologen*.

C. N. J. Neisingh

A. de Zeeuw, Wijtloopighe Beschrijvingen der Landcaerten. Uitgeverij de Walburg Pers, Zutphen 1990. CIP/ISBN 906011.725.5; 21 x 29,6 cm.

'De Vereenighde Nederlanden in Caert gebracht' was de titel van de rond de jaarwisseling 1990/91 in het Stedelijk Museum van Zutphen gehouden tentoonstelling van zestiende- en zeventiende-eeuwse landkaarten uit particuliere verzamelingen. De Walburg Pers verzorgde daarvoor een fraai uitgevoerde catalogus van 28 bladzijden, getiteld *Wijtloopighe Beschrijvingen der Landcaerten*, met afbeeldingen van zeventien van de kaarten.

De catalogus vormt een waardevolle bijdrage tot de kennis van de specifiek Nederlandse, historische cartografie en de daarbij betrokken kaartenmakers, graveurs, drukkers en uitgevers.

Uit de zestiende eeuw dateren veertien kaarten van de cartografen J. van Deventer, Chr. 'sGrooten, L. Sibrandus, A. Ortelius, en G. Mercator. De zeventiende eeuw is, samen met negen uit deze eeuw daterende belegeringskaarten, met in totaal 51 kaarten vertegenwoordigd van achtereenvolgens Jodocus en Henricus Hondius, J. Jansonius, A. Goos, twee generaties Blaeu, N. van Geelkercken, P. van der Keere, (onder andere de bekende *Leo Belgicus*) drie generaties Visscher, F. de Wit en B. Schotanus à Sterringa. De belegeringskaarten betreffen de schans bij Leuvenheim (1629), Groenlo (1627), Schenkenschans (1636), Bergen op Zoom (1622), Breda (1624), 's-Hertogenbosch (1629) en Breda (1637), de laatste drie op één kaart.

Geografisch bezien waren de geëxposeerde kaarten gewijd aan: 'De Zeventien Vereenighde Nederlanden' (1), Holland (9), Kennemerland/West-Friesland (3), Zeeland (4), Utrecht (2), Gelre en de vier kwartieren (15), Graafschap Zutphen (8), Brabant (3), Limburg (2), 'Overijssel/Drenthe (3) en Friesland/Groninger Ommelanden/Oost-Friesland (7).

Op enkele kaarten vestig ik nog de aandacht: catalogus nr. 7, 'Holland C.D.H. 1565', een zeer zeldzame versierde kaart van Ortelius voorzien van de wapens van Filips II, Holland en prins Willem van Oranje, die als kale kaart in zijn in 1570 uitgegeven atlas *Theatrum Orbis Terrarum* is opgenomen; catalogus nr. 33 'De Veluwe', van Nic. van

Geelkercken, uitg. Henricus Hondius (1597-1651), waarop onder meer de zeventiende-eeuwse IJssellinie is weergegeven met zes schansen en 41 redouten. Men zie hieromtrent ook de Menno-atlas Gelderland, nr. 14, p. 30; catalogus nr. 60, 'Fossa Eugenia', Blaeu 1642, het onvoltooide defensiekanaal tussen Maas en Rijn; catalogus nr. 72, 'Den IJsselstroom van Arnhem tot beneden Deventer', C. J. Visscher. Omtrent deze kaart moge ik verwijzen naar mijn artikel 'De schans bij Leuvenheim' in ons Jaarboek 1985/86, p. 56; catalogus nr. 77, 'Schenken-Schans ofte 's-Graven Waert', C. J. Visscher, welke kaart ik besprak in '400 Jahre Schenkenschanz' in ons Jaarboek 1986/87 p. 108.

De zeer informatieve catalogus is in onze bibliotheek opgenomen.

J. Agema

J. F. Grosfeld, W. Klinkert en J. P. Meeuwissen (red.), *Het turfschip van Breda 1590-1990*. Breda's Museum / Stichting Stedelijk Museum, Breda 1990.
Essaybundel / catalogus expositie Breda's Museum te Breda. ISBN 90 73321 01 8.
Prijs: f 21,50.

De verovering van Breda in 1590 door middel van de list met het turfschip is door de eeuwen heen tot de verbeelding blijven spreken. Als een waardig Nederlands equivalent van het antieke paard van Troje vormde dit roemruchte feit generaties lang een onbetwist hoogtepunt in de vaderlandse geschiedenis. Vierhonderd jaar later is deze bijzondere gebeurtenis op een voor onze tijd passende wijze herdacht met een symposium en een expositie. Bij deze tentoonstelling hoorde een publikatie, waarin niet alleen de geëxposeerde voorwerpen en afbeeldingen worden beschreven en toegelicht, maar vooral ook de achtergronden rond het gebeuren zelf uitgebreid aan de orde komen.

De reeks van bijdragen wordt geopend door die van S. Groenveld over het ontstaan van de opstand van de Nederlanden tegen Spanje en, in grote lijnen, het verloop van de ontwikkelingen. Als eindpunt kiest hij het jaar 1609, als een bestand de oorlog voor twaalf jaar opschort. De inname van Breda in 1590 bestempelt hij terecht als de ommekeer in de strijd, omdat deze voor de Republiek de eerste stap op de weg van de offensieve oorlogvoering betekende, een initiatief dat tot grote successen zou leiden.

Het feitelijke verhaal over het verloop van de in 1590 uitgevoerde actie wordt verteld door J. P. Meeuwissen, die daarbij de gebeurtenissen zo veel mogelijk tot hun ware proporties tracht terug te brengen. Een van de opmerkelijke zaken daarbij is het feit dat Willem van Oranje reeds kort na het verlies van Breda in 1581 het idee opvatte om heimelijk met een schip binnen het aldaar gelegen kasteel te komen. Maurits heeft dit plan in 1589 nader uitgewerkt en het jaar daarop uitgevoerd.

Na een bijdrage van G. van Wezel over het uiterlijk van het Kasteel van Breda in de zestiende eeuw volgt een artikel van onze correspondent W. Klinkert over de veranderingen die de vestingwerken van de stad in de periode 1530-1590 hebben ondergaan. Na de uitbreiding en de modernisering van de fortificaties in de jaren 1530-1547, waartoe graaf Hendrik III van Nassau het initiatief nam, was Breda de eerste vesting in de Nederlanden die volgens een Italiaanse methode was versterkt. Na de voltooiing gebeurde er voorlopig niets, tot Willem van Oranje rond 1580 de omwalling op onderdelen liet aanpassen. Pas in de jaren negentig van de zestiende eeuw werden de vestingwerken op gro-

te schaal verbeterd, nu volgens het Oudnederlandse stelsel.

Enkele economische en sociale aspecten van Breda in de zestiende eeuw worden behandeld door F. Gooskens, waarna K. A. H. W. Leenders ingaat op de turfwinning en de turfhandel in West-Brabant, die hier van 1250 tot 1750 plaatsvonden en meermalen tot grote bloei kwamen. Na dit onbekende, maar interessante stukje geschiedenis geeft J. F. Grosfeld in een soms wat technisch betoog aan hoe het beroemde turfschip er nu eigenlijk heeft uitgezien. Daarbij komt hij uit op een platbodem van negentien meter lang en vier meter breed en ingericht voor het zeilen.

De twee slotbijdragen handelen over de achtergronden van de krijgslist. Eerst komt de vraag aan de orde of Maurits de truc met het turfschip heeft ontleend aan een voorbeeld uit de oudheid, M. F. A. Brok, die dit probleem aansnijdt, acht de mogelijkheid ertoe nogal gering. De drie eindredacteuren van het boek gaan ten slotte in op de status van de list in de oorlogsvoering en de eisen waaraan deze moet voldoen.

De bundel over het turfschip van Breda is interessant en lezenswaardig; de artikelen, die alle worden afgesloten met een korte, beredeneerde literatuuropgave, kunnen in het algemeen de toets der kritiek goed doorstaan. Het boek is rijk geïllustreerd; diverse afbeeldingen zijn in kleur. Fraai en zeer informatief zijn vooral de reconstructies van de plattegronden van het kasteelcomplex en van de vesting, beide naar de toestand van 1590. Kortom, een boek dat een waardige bijdrage vormt aan de herdenking van Maurits' eerste grote wapenfeit, vier eeuwen terug.

J. P. C. M. van Hoof

Maurits van Rooijen, *De wortels van het stedelijk groen: een studie naar het ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad*, Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1990, 295 p., ISBN 90-70449-14-5.

In dit proefschrift neemt Van Rooijen een onderwerp onder de loep waarvan hij ook als publicist al geruime tijd bekend is: het ontstaan en functioneren van stedelijk groen. Onder stedelijk groen verstaat hij alle openbare groen, inclusief laanbomen en dergelijke. Omdat parkaanleg op stadswallen ruimschoots de aandacht krijgt in dit boek, wordt het hier besproken.

Hoewel Van Rooijen zegt dat zijn invalshoek (sociaal-cultureel-historisch) voldoende smal is om met zijn onderwerp voldoende diepgang te bereiken, maakt hij dat toch niet voor alle onderdelen waar. Maar hoe zou dat ook kunnen in een beschouwing die het tijdvak van de Renaissance tot heden beslaat, en die ook zijwegen inslaat zoals de beschrijving van de eerste suburbanisatie der welgestelden (landgoederen, villa's) en de uiteenzetting van het nut van het stedelijk groen in de hedendaagse samenleving.

Binnen het bestudeerde tijdvak wordt een aantal periodes besproken (niet de indeling van het proefschrift!):

- Renaissance tot en met de Franse tijd;
- de negentiende eeuw;
- de twintigste eeuw.

De eerste periode levert de echte culturele wortels van het openbare groen op: de Renaissance met het gedachtegoed over de 'ideale stad' en de Franse parkcultuur (eerst Barok, daarna landschapsstijl). Ook de bepaald niet vanzelfsprekende openbaarheid van

het groen wordt geanalyseerd. In Nederland mondden de culturele ontwikkelingen in deze periode nauwelijks uit in stedelijke parken, volgens Van Rooijen vooral door het ontbreken van een machtig staatshoofd. De meeste steden moesten woekeren met hun ruimte: waar toch brede straten met laanbomen voorkomen, kunnen deze doorgaans uit militaire eisen worden verklaard. Zelfs als er binnen een stadsuitbreiding tijdelijk veel ruimte was, werd die op typisch Nederlandse manier verpacht aan moestuinders. Vandaar dat de welgestelden er een buitenwoning of zomerwoning op na gingen houden.

De negentiende eeuw wordt ingeluid door de Franse tijd. Koning Lodewijk Napoleon heeft vrij veel voorstellen tot parkaanleg in en bij de grote steden gedaan. Ook keizer Napoleon droeg een steentje bij. Vrijwel alle voorstellen werden echter gesaboteerd door deze steden.

In de loop van de negentiende eeuw werden de consequenties zichtbaar van de nieuwe methoden van oorlogvoering van Napoleon, terwijl later de perfectionering van het geschut gevolgen had: bij groepen werden Nederlandse vestingsteden ontheven van hun militaire functie. De stedelijke vestingwerken konden worden ontmanteld en hierop werden in veel gevallen stadsparken aangelegd. De auteur staat uitgebreid stil bij de geschiedenis van de ontmanteling van Arnhem, Haarlem, Utrecht, Leeuwarden en Nijmegen.

Het geheel van dit proefschrift overziende, onderscheid ik enkele verdiensten en enkele tekortkomingen.

Een gunstig gevolg van Van Rooijens aandacht voor de oorspronkelijke, culturele wortels van de parkaanleg en voor de in de Gouden Eeuw en Franse tijd geopperde maar niet uitgevoerde plannen tot parkaanleg is dat de wel uitgevoerde plannen, vooral die van de negentiende eeuw, niet als een plotselinge gebeurtenis in Nederland ('de bevrijding van steden uit hun keurslijf') wordt afgeschilderd, maar als een logisch uitvloeisel van eerdere ontwikkelingen, ook in het buitenland.

Een andere verdienste van Van Rooijen is het grote aantal historische bronnen dat hij noemt, vooral stadsarchieven, ter ondersteuning van zijn betoog. Deze vullen de ons bekende vestingbouwkundige literatuur mooi aan.

Deze gerichtheid van Van Rooijen heeft echter ook nadelig gewerkt: door het vrijwel categorisch verwaarlozen van de traditionele vestingbouwkundige bronnen (ARA, vestingwetgeving) komt Van Rooijen enkele malen tot een onjuiste voorstelling van zaken. Voorbeelden zijn de militaire omstandigheden waaronder Amsterdam en Utrecht werden ontmanteld (p. 83) en de verklaring waarom Naarden, Willemstad en Heusden in de negentiende eeuw niet werden ontmanteld (volgens Van Rooijen wegens economische zwakte, p. 85).

Tot slot constateer ik dat Van Rooijen een dermate grote periode van de geschiedenis van stedelijke ontwikkeling heeft willen ontsluiten, dat hij er op veel plaatsen niet in slaagt zijn constatering wetenschappelijk te onderbouwen door een grondig betoog en een overtuigende verwijzing naar bronnen. Het boek is echter zeer prettig en onderhoudend om te lezen; en dat zullen veel lezers Van Rooijen in dank afnemen, vermoed ik.

A. Littel

Grote Historische Atlas van Nederland 1 : 50 000, 4 delen, resp. 103, 110, 127 en 127 p., formaat 22,3 x 30,5 cm, Wolters-Noordhoff, Groningen, f 290.— ISBN 9001962343.

Aan de verschillende uitgaven van kaarten en kaartreproducties die de laatste jaren zijn verschenen, is een nieuwe toegevoegd. Onder de titel *Grote Historische Atlas van Nederland 1 : 50 000* zijn de kaarten gereproduceerd die ten grondslag hebben gelegen aan de vermaarde Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (ТМК). De uitgave door Wolters-Noordhoff Atlasproducties is geschied in de volgende vier delen: 1 West-Nederland, 1839-1859; 2 Noord-Nederland, 1851-1855; 3 Oost-Nederland, 1830-1855; 4 Zuid-Nederland, 1838-1857.

De inhoudelijke waarde van de nieuwe uitgave wordt bepaald door haar relatie tot de ТМК. Laatstgenoemde kaart is de voorloper van de huidige stafkaart. De eerste druk verscheen omstreeks 1850 in zwart-wit en werd vervaardigd met behulp van de lithografische techniek. Aan de hand van kadastrale gegevens en basismetingen, aangevuld door verkenningen te velde, zijn zogenaamde nettekeningen gemaakt. Deze geven heel Nederland in kleur weer op een schaal van 1 : 50 000. Van de nettekeningen werd het kaartbeeld overgebracht op de stenen, waarvan in zwart-wit de lithografische afdraken werden vervaardigd.

Het zijn deze nettekeningen waarvan nu in atlasvorm de reproducties zijn verschenen. Uit het vorenstaande blijkt al dat de kaarten inhoudelijk overeenkomen met de ТМК.

Dit betekent dat de meeste beoordelingen van de ТМК eveneens van toepassing zijn op de nettekeningen. Ter herinnering: de ТМК wordt algemeen beschouwd als een hoogtepunt van de Nederlandse cartografie.

De kaart biedt een zeer gedetailleerd en nauwkeurig beeld van grondgebruik en bewoning omstreeks 1850. Ook voor de geschiedenis van de vestingbouw is dit een zeer waardevol document.

Van de ТМК verscheen in 1973 een reproductie-uitgave, zodat men zich kan afvragen of de uitgave van de nettekeningen niet overbodig is. Ik meen dat dit niet het geval is. Tegenover de inhoudelijke overeenkomsten staan een aantal verschillen qua uitvoering. Het meest in het oog springend is de weergave van het kaartbeeld in kleur in plaats van zwart-wit. Behalve dat dit een voor het oog fraai kaartbeeld oplevert, is het ook prettiger leesbaar. De reproductiekwaliteit mag goed worden genoemd. Een ander voordeel van praktische aard betreft het formaat van de kaarten. De bladen van de ТМК werden in hun oorspronkelijke formaat van 92 x 64 cm gereproduceerd, nogal moeilijk hanteerbaar. In de Historische Atlas is een handiger formaat gehanteerd van 43 x 30 cm. Een nadeel dat hierbij voor lief moet worden genomen, is dat de kaarten in de vouw van het boek doorlopen en daar moeilijk leesbaar zijn. De vier atlasdelen komen qua formaat en indeling overeen met de in 1987 bij dezelfde uitgever verschenen *Grote Topografische Atlas van Nederland 1 : 50 000*. Hierdoor wordt het belangstellenden en onderzoekers gemakkelijk gemaakt topografische situaties anno 1850 te vergelijken met die van omstreeks 1980.

Afgezien van de zojuist aangevoerde argumenten van praktische aard, verheugt de ware liefhebber zich er uiteraard over dat van een zeer belangrijke uitgave als de ТМК nu ook de voorstukken onder handbereik zijn gekomen. Aan de uitgave is een deskundi-

ge inleiding toegevoegd van de hand van drs. P. W. Geudeke, directeur van de Topografische Dienst, en drs. K. Zandvliet, hoofd Afdeling Kaarten en Tekeningen van het Algemeen Rijksarchief. Hierin worden alle bekende gegevens over de totstandkoming van deze kaarten nog eens duidelijk genoemd en aangevuld met resultaten van een recent onderzoek en toegespitst op de netbladen. Een belangrijke aanvulling vormen bijvoorbeeld de lijsten van verkenneren en nettekenars per blad, voorzien van de dateringen.

F. W. J. Scholten

Plans inédits de Places fortifiées XVIIe-XVIIIe siècle, Belgique, France, Pays-Bas, Rép. féd. d'Allemagne, Jean Louis van Belle; 32 x 25 cm, 109 p., Editions Ciaco, Louvain la Neuve, ISBN 2-87085-1855, f 149,45 (boekhandelsprijs).

Op zoek naar andere gegevens kwam de auteur bij toeval op het spoor van een tot nu toe onbekende collectie vestingplannen, waarvan de herkomst onbekend is. Het betreft een zestigtal kaarten van hoge kwaliteit van Belgische, Nederlandse, Franse en Duitse plaatsen.

De in vele opzichten onderlinge overeenkomsten tussen de plannen, zoals papiersoort, afmetingen en kleurtoepassing wettigen het vermoeden dat er sprake is van eenzelfde herkomst. Op een tiental kaarten komt de naam voor van de luitenant-generaal der artillerie en ingenieur J. Boulanger, in dienst van de regering der Spaanse Nederlanden, tijdgenoot van Vauban en qualitate qua diens rivaal. De veronderstelling is dat Boulanger de samensteller van deze fraaie collectie is geweest.

De volgende Nederlandse plaatsen zijn in het werk vertegenwoordigd: Crèvecoeur, Vlissingen, Gouda, Grave, Heusden, Hulst, IJzendijke, Retranchement, Roermond en Stevensweert.

Over Stevensweert bericht ons H. G. M. Rutten dat deze kaart, van de hand van Boulanger, de oudst bekende kaart van Stevensweert met het radiale stratenplan blijkt te zijn en interessante gegevens oplevert.

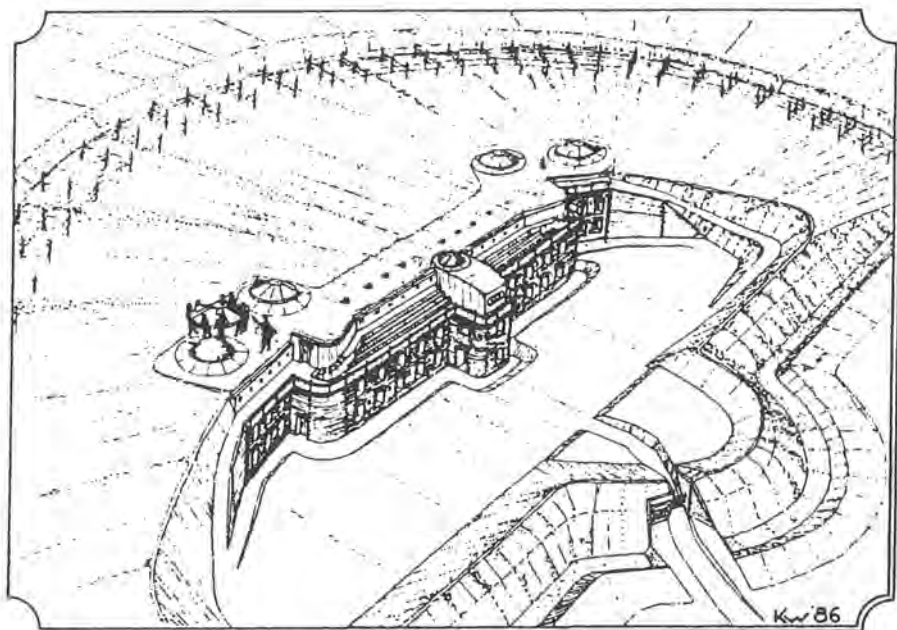
Auteur en uitgevers hebben ervoor gekozen de collectie te publiceren zonder kritisch commentaar. Dit laatste zou welhaast een onuitvoerbaar taak zijn geweest gezien de spreiding van de vele objecten, en zeer tijdrovend onderzoek hebben gevraagd in talrijke lokale, regionale en nationale archieven.

Het geval Stevensweert toont aan dat de uitgevers een zeer aanvaardbaar besluit hebben genomen. Deze uitgave zal deskundigen op plaatselijk niveau inspireren de plannen te vergelijken met bekend materiaal en tot het leveren van commentaar.

H. A. Treu

Festungsbau im 19. Jahrhundert – Köln, Mainz, Krakau, Volker Schmidtchen (red.); 20,5 x 14,5 cm, 158 p. ISBN 3-923279-00-8. Dit is deel 9 in de Schriftenreihe Festungsforschung der Deutschen Gesellschaft für Festungsforschung e.V., 1990.

Deel 9 in deze reeks houdt anders dan in de voorgaande jaren geen verband met een colloquium van onze Duitse zusterorganisatie. In plaats van het jaarlijks colloquium heeft de DFG in 1990 een excursie naar Nederland georganiseerd. Zie p. 204 van dit Jaarboek.

Het Fort 45a Biblice van de kringvesting van Kraków, gebouwd in 1896. Reconstructietekening van K. Wielgus.

Aan de hand van de drie in de titel genoemde vestingen geeft het boek een schets van de vestingbouwkundige activiteit aan kringvestingen in de tweede helft van de negentiende eeuw, overlopend tot in de twintigste.

In 74 bladzijden met 54 afbeeldingen, inclusief kaartjes, en zeven tabellen geeft Gerhard Voigtländer-Tetzner een veelomvattend beeld van de vesting Keulen bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914, waarbij de wordingsgeschiedenis van de toenmalige vesting, bedoeld als bruggehoofd op de linker Rijnsoever tegen aanvallen uit het westen, wordt beschreven. Door de in 1872 begonnen uitbouw van de kringvesting was Keulen in 1914 omringd door 12 forten, 23 grote en kleine tussenwerken en vele infanteriesteunpunten en andere de verdediging dienende bouwwerken voorzien. In augustus begon men de vesting volgens plan uit te bouwen met tijdelijke werken om haar in staat van verdediging te brengen, maar na de snelle Duitse opmars aan het westelijk front werden de werkzaamheden gestaakt. In het voorterrein was een ijle linie voorzien met inundaties door stuwen in het rivierveld de Erft. Het verhaal eindigt met de grootscheepse sloopactiviteit op grond van het Verdrag van Versailles, zoals dat ook het geval is geweest met de vesting van Mainz, van 1866 tot 1921, behandeld in een bijdrage van Günther Fischer. Dit hoofdstuk geeft in 32 bladzijden met 8 afbeeldingen een bondig overzicht over de bouwgeschiedenis van de vesting in het kader van de Duitse vestingbouw. Het is minder breed van opzet dan de bijdrage over Keulen waarin ook aandacht wordt besteed aan de strategische conceptie, de bewapening, voorziening van ander materiaal en een oefening van de generale staf. Het beperkt zich tot een compacte beschrijving

van de vervanging en aanleg van de vestingwerken tegen de achtergrond van het beleid van de vestingbouw in Duitsland in het algemeen. De kwaliteit van verscheidene illustraties is zodanig dat zij de exactheid en precisie die beide auteurs hebben nagestreefd, niet ondersteunt. Voor een deel is dat het gevolg van een te sterke verkleining.

De bijdrage over Kraków, door Jadwiga Srodulska-Wielgus en Krzysztof Wielgus, behandelt de rol die de Poolse ingenieur Emil Gologorski (1862-1921), generaal in het leger van Oostenrijk-Hongarije, heeft gespeeld bij de bouw van forten van die kringvesting in de jaren negentig van de negentiende eeuw. Naast zeer concrete gegevens over het werk van Gologorski geeft het artikel ook een inzicht in de denkbeelden die de militaire leiding van de Dubbelmonarchie over vestingbouw had. De forten rond Kraków waren voor een deel uitgerust met pantserkoepels, waaronder het Fort 45a Bibice, waarin Gologorski's ideeën tot uitdrukking komen (zie de afbeelding). Deze bijdrage beslaat 31 bladzijden met 22 afbeeldingen, merendeels van de hand van Krzysztof Wielgus, en twee tabellen.

De drie bijdragen hebben gemeen dat zij lezers in de gelegenheid stellen zich nader te oriënteren op het terrein van de vestingbouw in de tweede helft van de vorige eeuw door een uitgebreid notenapparaat, zoals bij de bijdragen over Keulen en Kraków of door een ruime literatuuropgave, zoals bij de verhandeling over Mainz.

In de inleiding schrijft eindredacteur Volker Schmidtchen dat vestingbouwkundige werken in de monumentenzorg alleen de plaats kunnen krijgen die ze verdienen als verantwoordelijke autoriteiten weer een algemeen beeld van de geschiedenis krijgen. Een beeld dat niet verduisterd wordt door subjectieve overwegingen.

S. H. Poppema

FORT — *The international journal of fortifications and military architecture* (volume 17 en 18), onder redactie van dr. Quentin Hughes; paperback 21 x 30 cm, 108 p., resp. 128 p.; Fortress Study Groep, Liverpool 1989/90. ISSN 0261-586 X

Sinds de vorige boekbespreking van FORT (Jaarboek 1988/89) ontvingen wij de delen 1989 en 1990. Ook deze bundels omvatten onderwerpen 'all over the world' en, in de tijd gezien, handelend over de Middeleeuwen tot en met de Tweede Wereldoorlog. En nog altijd onder de beproefde leiding van hoofdredacteur dr. Q. Hughes.

Het doet de lezer deugd dat in nummer 17 vrij uitgebreid aandacht wordt besteed aan de Nederlandse en Belgische verdedigingswerken in 1940. Wat de werken op de Afsluitdijk betreft baseert de schrijver (J. E. Kaufmann) zich mede op publikaties van de Stichting Kornwerderzand en J. R. Verbeek. Daarvoor is hij dus aan de goede adressen! Voor het overige steunt hij waarschijnlijk vooral op Duitse rapporten (*Denkschrift über die Niederländische Landesbefestigung*). Toch een ietwat summiere basis. Dat blijkt ook wel uit de opzet, waarin een beschrijving van de dreigingen, de doelstellingen en de strategische overwegingen enz. goeddeels ontbreekt. Het opnemen van een eenvoudige schets van Nederland met de liniën in 1940 had overigens heel verhelderend kunnen zijn.

Publikaties als deze krijgen hoe langer hoe meer betekenis uit een oogpunt van documentatie. In elk der uitgaven zijn tientallen korte besprekingen van recente uitgaven opgenomen, zodat geleidelijk een overzicht van moderne Engelstalige vakliteratuur ontstaat. De redactie gaf reeds een overzicht van de inhoud in de delen 1 tot en met 16 (in onze bibliotheek beschikbaar).

J. Sneepe

Fortress Britain – Artillery Fortification in the British Isles and Ireland, Andrew Saunders; 19,5 x 27 cm, 256 p., Beaufort, 1989; illustraties: foto's, tekeningen, kaartjes en plattegronden (zwart/wit), ISBN 1-85512-000-3, £ 20,— in Groot-Brittannië.

Dit boek geeft precies wat de auteur, jarenlang hoofdinspecteur van oude monumenten van *British Heritage*, in zijn inleiding belooft: een algemeen overzicht van verdedigingswerken voor geschut aan de hand van verdedigingswerken die karakteristiek zijn voor de belangrijkste bouwwijzen die in de laatste zes eeuwen op de Britse eilanden en in heel Ierland zijn toegepast. Hij geeft geen volledig overzicht van alles wat bewaard is gebleven, maar wel van de – vele – werken die al dan niet na voorafgaande toestemming te bezoeken zijn.

Uit het boek, dat zeer functioneel is geïllustreerd, kan de lezer een indruk krijgen van de bouwkundige systemen die op het vasteland van Europa zijn ontwikkeld en die navolging hebben gevonden bij de Britten. Zo komen in hoofdlijnen het Italiaanse en het Oudnederlandse systeem van gebastioneerde fronten aan de orde. Verder krijgen onder anderen Montalembert, Carnot en in mindere mate Cormontaigne aandacht.

Menno van Coehoorn krijgt lof, maar slechts enige aandacht, vooral door twee illustraties. Helaas bevestigt het bijschrift van een luchtfoto van de vesting Naarden het misverstand dat het daarbij gaat om een ontwerp van Van Coehoorn.

De beschrijving van de relevante buitenlandse systemen is goed gedoseerd, ruim gedoseerd zou men kunnen zeggen, in een boek dat de geschiedenis van de vestingbouw schetst van een land dat vooral kustverdedigingswerken heeft gebouwd.

Als groot eigen vestingbouwer wordt de zeventiende-eeuwer sir Bernard de Gomme, afkomstig uit de 'Lage Landen', als 'Engelands Vauban' beschreven, zonder dat er poging wordt gedaan hem op één lijn te plaatsen met Vauban en Coehoorn. Over de geboorteplaats van De Gomme bestaat geen zekerheid. De auteur vermeldt dat hij in 1620 werd geboren en als jongeman in dienst van prins Frederik Hendrik – Henry Frederick volgens het boek – ervaring heeft opgedaan in de bouw van verdedigingswerken met natte grachten. Tot zijn werken behoort het thans geheel gerestaureerde Tilbury Fort op de rechteroever van de trechtermond van de Theems. Hij overleed in 1685.

Een grote verdienste van het boek is dat het de geschiedenis van de vestingbouw consequent in verband brengt met de politieke verhoudingen en ideeën. Bij de behandeling van de vruchtbaarste periode in de vestingbouw, die viel in het derde kwartaal van de negentiende eeuw, geeft het boek de redenen aan van beduchtheid voor een Franse inval, zoals de Britten die ook al tijdens het napoleontische imperium hadden gekend. Er ontstond vrees – 'paniek' schrijft Saunders op één plaats – in 1847 wegens koloniale geschillen, en in 1851-52 wegens de onzekere toestand na de staatsgreep van Louis Napoléon en in 1859 wegens ingebruikneming van een superieur oorlogsschip, het pantserstoomfregat *La Gloire*, door de Franse marine.

De bouw van werken ter verdediging van belangrijke havens, ook aan de landzijde, werd versneld. De kustartillerie werd ondergebracht in grote kazematten, aaneengesloten in een soms lange rij met gebogen front. De Franse dreiging nam geleidelijk af, wat bevestigd werd door de Franse nederlaag in de oorlog met Duitsland in 1870/71.

In een later stadium koos men voor open batterijen met het geschut op barbettes.

Ten slotte besteedt het boek nog aandacht aan de opstelling van geschut tegen luchtdoelen in de Tweede Wereldoorlog.

Het boek heeft een notenapparaat van zeven pagina's en lijsten van verdedigingswerken op de Kanaaleilanden, in Engeland en Ierland, op Man en in Schotland en Wales, met korte beschrijvingen. Verder omvat het een bibliografie van twee bladzijden en een lijst van vestingbouwkundige termen, met enkele tekeningen, van vier en een register van zeven pagina's.

Voor hen die zich een samenvattend beeld willen vormen van de geschiedenis van de vestingbouw van een land dat zich in het bijzonder heeft voorbereid op aanvallen van overzee, is dit boek een aanbevelenswaardig instrument. Hoewel het beslist geen reisboek is, kan het degenen die zich ter plaatse willen oriënteren, goed van advies dienen, niet alleen door de tekst verdeeld over een inleiding, twaalf hoofdstukken en een epiloog, maar ook door de alfabetische lijsten met korte gegevens.

S. H. Poppema

Fortress, the Castles and Fortifications Quarterly, nrs. 4 (februari 1990), 5 (mei), 6 (augustus) en 7 (november), Andrew Saunders (red.); 20 x 27 cm, Beaufort Publishing Ltd., Liphook, Hants, Groot-Brittannië, 64 p. per nummer, ISBN resp. 1 85512 004 6, 010 0, 011 9 en 012 7, ISSN 0995 985X, prijs buiten Groot-Brittannië £ 20,— per jaar.

In zijn tweede jaar heeft dit Britse tijdschrift de gekozen lijn voortgezet: grondige artikelen over militaire architectuur, inclusief kastelen, uit alle tijden en in een grote spreiding van gebieden. De nadruk valt daarbij wel op kustverdedigingswerken van de zeevarende westerse landen. De artikelen zijn ruim geïllustreerd en sluiten goed aan op de teksten. In enkele gevallen zijn de kaarten zodanig verkleind dat de erop vermelde namen nauwelijks leesbaar zijn.

Elk nummer begint met een voorwoord van de redacteur met mededelingen en eindigt met verslagen van conferenties en dergelijke, boekbesprekingen en -aankondigingen. Belangstellenden voor diverse onderwerpen zullen stellig veelal met genoeg de artikelen raadplegen, vooral ook omdat er in het algemeen aandacht wordt besteed aan onderzoek van de laatste jaren.

De inhoud van *Fortress nr. 4*: Charlotte Haslam – 'Landmarks' van de kustverdediging, over de activiteit van de Landmark Trust bij het behoud en de restauratie van oude gebouwen in Groot-Brittannië; W. A. Nelson – Europese koloniale verdedigingswerken aan de kusten van de Indische Oceaan, met speciale aandacht voor Nederlandse en Portugese forten; Peter A. Yeoman – Edinburgh Castle: van een sterke in het IJzer-tijdperk naar een vestingwerk voor de legering van een garnizoen, over archeologische ontdekkingen tijdens recente werkzaamheden in verband met voorzieningen voor het publiek; Henry Summerson – De paradoxale lotgevallen van Carlisle Castle van 1745 tot 1850; David Burbridge – Het plaatsen van het geschut in Dover Turret, twee 41,1 cm-stukken in de enige pantsertoren die, in het laatst van de negentiende eeuw, in Engeland is gebouwd; Terry Gander – Van Sudetenland naar de Atlantikwall, over de ont-

wikkeling van 4,7 cm-pantserafweergeschut dat in Tsechoslowakije is ontworpen en is geplaatst in een kazemattenlinie aan de grens met Duitsland en later door de Duitsers werd gebruikt in de Atlantikwall.

De inhoud van *Fortress nr. 5*: James Crow en Stephen Hill – Amasra, een Byzantijnse en Genuese vesting aan de Zwarte Zee; Peter Harrison – De versterkte kerken en kerkvestingen in Transsylvanië; Joachim Zeune – De studie van kastelen in Beieren; Tam Ward – Versterkte boerderijen aan de Engels-Schotse grens; Paul Huey – De geschiedenis en archeologie van Crown Point, over de Britse en Franse forten aan het Champlainmeer in de staat New York; Margaret Gardiner – Britain's Finest Hour, over plaatsing van stukken militaire architectuur uit de Tweede Wereldoorlog, zoals batterijen en kazematten, op de monumentenlijst.

De inhoud van *Fortress nr. 6*: Volker Schmidtchen – Kastelen, geschut en kazematten, een verhandeling over de fundamentele veranderingen in de vestingbouw na de invoering en tijdens de verdere ontwikkeling van het geschut in de vijftiende en de zestiende eeuw; Ken Denholm – St. Helena, een sterkte in het zuiden van Atlantische Oceaan, met speciale aandacht voor de door verdedigbare muren, die de toegang van de zee tot smalle steile dalen afsloten, gebouwd na een Nederlandse inval in 1672; Victor T. C. Smith – Het Gibraltar van West-Indië, de vesting Brimstone Hill op het eiland St. Kitts; Dale E. Floyd – De verdedigingswerken van het leger aan de Baai van Guanánamo van 1898-1917, over de eerste periode van versterking van deze Amerikaanse basis op Cuba; Sandy Gerrard – Het project-Carew Castle, over het resultaat van de opgravingen in de jaren 1986-90 in en om deze kasteelruïne in Wales. Joan Counihan – Ella Armitage, baanbreker op het gebied van de studie van kastelen (1841-1931).

De inhoud van *Fortress nr. 7*: Luigo Marino en anderen – De Kruisvaardersvestiging te Petra, over de architectuur en de militaire karakteristieken van de vesting Wu'eitra in Jordanië; N. A. Ruckley – De watervoorziening in Middeleeuwse kastelen in het Verenigd Koninkrijk; Paul M. Kerrigan – Verdedigingswerken uit het Tudortijdperk in Ierland; Ian Stevenson – De verdedigingswerken van San Juan op Portorico, zowel in de Spaanse (1509-1898) als de Amerikaanse periode (vanaf 1898), waarbij melding wordt gemaakt van een Nederlandse landing in 1625, waarbij La Forteleza en stad in handen van invallers vielen, maar het fort El Morro zich kon handhaven, wat leidde tot de terugtocht van de aanvallers; Anthony Caltwell en Peter Sprack – De verdedigingswerken aan de Sandown Bay, over de werken ter verdediging van de kwetsbare stranden aan de zuidoostelijke kust van het eiland Wight, van de tijd van de Tudors af tot na de Tweede Wereldoorlog.

S. H. Poppema

Le Château des Comtes de Namur. Autopsie d'une forteresse médiévale, Philippe Bragard; 23 x 23 cm, 156 p., uitgegeven door: Les Amis de la Citadelle de Namur, 1990.

In dit rijkelijk geïllustreerde boek – 130 afbeeldingen in de vorm van kaarten, prenten, foto's en tekeningen in zwart-wit en kleur bij de hoofdstukken en nog eens elf tekeningen en foto's bij een naschrift met nieuwe gegevens – wordt aan de hand van archeologisch spoorwerk en van analyse van geschreven teksten de geschiedenis van het oudste deel van de citadel van Namen beschreven, het grafelijk kasteel. De auteur beperkt zijn

aandacht strikt tot dat gedeelte dat eens, tot in de vijftiende eeuw, het politieke, militaire en bestuurlijke hart van het onafhankelijke graafschap Namen was, inclusief de verdwenen barbacane. De latere grote uitbreidingen, Mediane en Terra Nova, beide gebastioneerd, worden niet behandeld.

De bouwgeschiedenis van het kasteel, dat als onderdeel van de citadel de naam Donjon kreeg – met erin een echte donjon! – is boeiend, maar zij stemt ook tot droefenis over alles wat er verloren is gegaan door oorlogshandelingen, in het bijzonder door de ontploffing van het kruitmagazijn tijdens het beleg in 1746 in de Oostenrijkse Successieoorlog. Veel viel ten offer aan mokers bij aanpassingen en modernisering, vooral ook in de tijd dat Namen deel uitmaakte van de Nederlandse Barrière in de Oostenrijkse Nederlanden. De achttiende eeuw is volgens de auteur dan ook de eeuw van de rampspoed voor het kasteel geweest. De ontwikkeling van krijgsmiddelen bracht met zich mee, dat het deel van de latere citadel dat eerst haar reduit was, ook het eerst voor het publiek toegankelijk was, namelijk kort na de Eerste Wereldoorlog.

De goede illustrering maakt raadpleging van dit boek tot een genoegen. Geïnteresseerden in militaire architectuur zullen met plezier de plattegronden en tekeningen, waarop de objecten steeds hetzelfde nummer hebben, met elkaar vergelijken. Het is jammer dat de verklaring van de nummers over een aantal bladzijden is verspreid en op één plaats zelfs geheel is weggevalen. De opzet brengt met zich dat de belegeringen van 1692 en 1695, waarbij Coehoorn en Vauban een grote rol speelden, fragmentarisch worden behandeld.

De minister van de Franse Gemeenschap J.-P. Grafé schreef een ten geleide, prof. L.-F. Génicot (Leuven en Luik) het voorwoord.

S. H. Poppema

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGEN EN VOORMALIGE VERDEDIGINGSWERKEN*

onder redactie van P. J. J. van Dijk

Groningen

Vesting Bourtange (blz. 6, nr. 11)

De Capiteijnswooning Marktplein 5 van deze in 1742 op haar hoogtepunt verkerende vesting is in 1990 gerestaureerd. De woonkamer is in achttiende-eeuwse stijl hersteld en gemeubileerd. De keuken zal in de loop van 1991 in diezelfde stijl worden ingericht, waarna het pand geheel in stijl te bezichtigen zal zijn.

Voorts is begonnen met het bouwen van het *corps de garde* op het kroonwerk Schuittendiep.

De toeristenstroom en belangstelling voor Bourtange stijgen nog steeds. Er bestaat een goede kans dat in 1991 begonnen wordt met de bouw van een voorlichtingscentrum buiten de vesting.

Drenthe

Werken op de Katshaar (blz. 20, nr. 6)

De redoute de Katshaar is gerestaureerd, omdat deze zoals reeds in het vorige Jaarboek werd vermeld onder zware recreatiedruk ligt en was gesleten op vele plekken. De meer oostelijk op de pas gelegen linie à cheval een zandweg is eveneens gerestaureerd. Deze restauratie had plaats door de Stichting Landschapsbeheer Drenthe met vrijwilligers.

De oplevering van deze werken, die in bezit zijn van de Stichting Oud-Drenthe, heeft met enig feestvertoon plaatsgevonden op 25 september 1990.

De gemeente Coevorden is een procedure begonnen om de zandweg, die het terrein doorsnijdt, aan het verkeer — behalve voetgangers — te onttrekken.

Zwartendijkster- of Eenerschans (blz. 21, nr. 10)

Het was voor de stichting Landschapsbeheer Drenthe mogelijk te beginnen met een onderhoudsbeurt. Hiervoor hebben zich vrijwilligers aangemeld. De werkzaamheden hebben zich geconcentreerd op het opruimen van de begroeiing in de gracht, die, ten gevolge van de door de waterschappen verlaagde grondwaterstand, het grootste deel van het jaar droog staat. Er worden pogingen in het werk gesteld de gracht van water te voorzien. Lukt dit niet, dan zal de begroeiing binnen vijf jaar weer even omvangrijk zijn als voorheen.

* De achter een vesting of plaats aangegeven bladzijde met volgnummer correspondeert met de aanduiding in de desbetreffende provincie-aflevering van de Atlas van Historische vestingwerken in Nederland; voor de nog onuitgegeven provincie-atlassen is de volgorde alfabetisch. De hier opgenomen verslagen zijn ontleend aan de correspondenten-rapporten.

Overijssel

Deventer (blz. 1, nr. iv)

De Noorderbergtoren. In 1990 is het kantoren- en winkelcomplex De Noorderbergpoort gereedgekomen. In de parkeergarage onder het complex is een deel van de Noorderbergtoren en van de weergang die de toren met de poort verbond, geconserveerd. De luistergang is aan de hand van de archeologische vondsten gereconstrueerd. Het bastion is met een afwijkende kleur op het plafond van deze kelder aangegeven, aangezien vanwege de parkeerfunctie visualisering op de vloer zinloos werd geoordeeld.

Vóór het complex is een nieuwe bestrating gekomen. Tijdens deze bestratingswerkzaamheden zijn twee brede proefsleuven gegraven om nog meer gegevens over de toren te verzamelen; een complete opgraving was niet mogelijk vanwege de vele kabels en leidingen en het instortingsgevaar voor aangrenzende panden. Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat de toren niet overal even dik was. Alleen aan de van de stad afgewende kant bedroeg de dikte ongeveer zes meter; aan de stadszijde bedroeg deze slechts 1,80 meter. De plattegrond van de toren is in de bestrating opgenomen; een betonplaat met bronzen letters en cijfers geeft aan dat hier van 1487 tot 1775 de toren heeft gestaan (zie tevens Jaarboeken 1988-89, p. 144/45 en 1989-90, p. 178).

Hasselt (blz. 2, nr. ix)

In het Jaarboek 1989/90, p. 178 werd vermeld dat pogingen ondernomen werden om een tweede kanonloop te bemachtigen ten behoeve van de 'aankleding' van het Justitiebastion. Men is hierin geslaagd. Het gemeentebestuur heeft een commissie ad hoc ingesteld, die zal uitzoeken waar de twee kanonnen op de meest verantwoorde wijze kunnen worden opgesteld. Onze Stichting is gevraagd in deze commissie zitting te nemen.

Kampen (blz. 3, nr. x)

De drie stadspoorten van Kampen zullen in het kader van een meerjarenplan met rijkssteun een algehele restauratie ondergaan. Het betreft de Cellebroederspoort, de Broederspoort (beide zeventiende-eeuws) en de Koornmarktpoort (veertiende-eeuws). In de loop van 1991 zal met de werkzaamheden worden begonnen.

Hatterm (blz. 10, nr. xiv)

Het vestingstadje heeft de titel *Best Kept Village* veroverd, een actie van de КННМ, in het kader van het Europese jaar van het toerisme 1990. Wellicht zal daartoe hebben meegeteld de verdedigingswerken in de vorm van de Geldersepoort, de stadsmuur met verkenhuisje en de funderingsresten van de Hoenwaardsepoort.

Gelderland

Kasteel Batenburg (blz. 2, nr. ii)

Bij het herstel en de consolidering van de ruïne die in 1989 is begonnen, zijn vorderingen gemaakt. Wegens geldgebrek is het werk echter voortijdig gestaakt. Inmiddels is een bedrag van 1,4 miljoen gulden gependeed; er is minstens nog een half miljoen gulden nodig. De reden voor het staken van dit project is gelegen in het feit dat de belangrijkste subsidieverlener, het Europees Sociaal Fonds, dat bereid was twee miljoen gulden be-

schikbaar te stellen, als eis had gesteld dat het werk voor een belangrijk deel door langdurig werklozen zou moeten worden verricht. Helaas zijn er van de twintig gevraagde langdurig werklozen uiteindelijk slechts negen bij het project betrokken geweest, met als gevolg dat de subsidiebijdragen afnamen.

Bredevoort (blz. 3, nr. IV)

Het voormalige zeventiende-eeuwse stadje Bredevoort is verrijkt met een vestingkanon. Het is geplaatst terzijde van de voormalige Aalter Poort, het eind van de huidige Landstraat op de plaats van de voormalige aan de kleine vestinggracht gelegen stadswal. Ter gelegenheid van de viering in 1988 van het 800-jarig bestaan van het stadje was het kanon al symbolisch aan de Vereniging Bredevoorts Belang aangeboden door een zus-tervereniging.

De kanonloop is in bruikleen van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum verkregen, het rolpaard is plaatselijk vervaardigd aan de hand van een door onze Stichting geleverde tekening.

De Vereniging Bredevoorts Belang zet zich ten volle in voor de instandhouding en mogelijke heraanleg van onderdelen van de voormalige vestingwerken.

Groenlo (blz. 8, nr. XII)

In de periode april-oktober 1990 is de laatste fase van de restauratie van de voormalige vestinggracht, ongeveer 1750 meter lang, uitgevoerd (zie Jaarboek 1989/90, blz. 179). De officiële oplevering vond plaats op 26 oktober 1990 in aanwezigheid van de burgemeester van Groenlo, mr. R. T. H. van Schaik, gedeputeerde mevrouw N. H. van der Broek-Laman Trip en de heer M. van Hemert, inspecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de provincie Gelderland en het stadsvernieuwingsfonds van de gemeente Groenlo, gedekte kosten van de restauratie hebben ongeveer 1,7 miljoen gulden bedragen. In eerdere fasen werd al 750 meter gracht gerestaureerd, waarvan helaas circa 400 meter in de vorm van niet als vestinggracht herkenbare waterlopen.

Nijmegen (blz. 13, nr. XXI)

De gemeenteraad van Nijmegen heeft op 21 februari 1990 een voorstel van B & W betreffende de consolidatie, conservatie en gedeeltelijke restauratie van de Stratemakerstoren goedgekeurd (zie Jaarboek 1989/90 blz. 179). In de loop van 1990 is met de uitvoering van dit project, waarvan de kosten zijn begroot op f 520.000, begonnen.

In de pers verschenen in maart 1990 mededelingen over een plan, genaamd *Noviomagie*, om van de locatie een soort archeologisch pretpark te maken. Uit onderzoek is gebleken dat deze plannen niet te realiseren zijn.

De Nijmeegse Stichting Stadsarcheologie heeft grote belangstelling voor de toren. Het zou een goede huisvesting kunnen bieden voor ondermeer een museum. Ook zou het gangenstelsel bij de toren voor het publiek kunnen worden opengesteld. De gemeente Nijmegen staat in principe sympathiek tegenover deze plannen.

Fort boven Lent (blz. 26, nr. 8)

Hoewel dit fort is opgenomen in de meerjarenraming voor restauratie van de gemeente Elst, zoals in het Jaarboek 1989/90 op blz. 180 werd vermeld, is nog steeds geen begin gemaakt met de restauratiewerkzaamheden; de subsidie is nog niet toegewezen.

Een Stichting Behoud Fort boven Lent is op 12 april 1990 opgericht en op 3 augustus heeft deze stichting het fort aangekocht van het Polderdistrict Betuwe te Elst.

Fort Pannerden (blz. 29, nr. 12)

De Stichting Fort Pannerden heeft in april 1990 een plan voor de restauratie en daarbij behorende kostenraming ad 3,4 miljoen gulden bij de Rijksdienst Monumentenzorg ingediend, met het oogmerk om in aanmerking te komen voor een subsidie in het kader van de Rijkssubsidie Restauratie Monumenten RRM (zie Jaarboek 1987/88, blz. 138). Deze subsidieaanvraag is (eind 1990) nog in behandeling. Gelet op de aan dit project, 'Kanjer', verbonden kosten, die méér dan 75 maal de jaarlijkse budgetreservering van de gemeente Bemmell bedragen, zal en moet volgens de bepalingen van de komende 'Kanjer-regeling' aanvullende subsidie moeten worden aangevraagd. Een haalbaarheidsonderzoek, waarvoor ook door onze Stichting gegevens zijn verstrekt, is met inachtneming van de te verwachten subsidies uit andere fondsen positief uitgevallen. Dit laatste is ook voorwaarde voor verkrijging van de RRM-subsidies.

Uit genoemd onderzoek is gebleken dat het fort bij uitstek geschikt is om te kunnen dienen als militair-historisch museum. Ook zou er ruimte kunnen zijn voor de streek-*vvv* en exposities.

Het fort werd in zijn huidige toestand op 8 september 1990 door de burgemeester van Bemmell, de heer H. Bergamin, officieel opengesteld. Onze Stichting was hiervoor uitgenodigd en vertegenwoordigd. In de daarop volgende open dagen, die van 9 tot en met 16 september duurden, bezochten ruim 3100 bezoekers het fort.

Ruim 3100 bezoekers bezochten het Fort Pannerden dank zij de noodbrug. (foto: P. J. J. van Dijk)

Arnhem

De fundamenten van het Romeinse castellum in de Meinerswijk, waarvan in ons Jaarboek 1989/90, blz. 181, reeds gewag is gemaakt, zullen in het landschap worden gemarkeerd. Zo goed als zeker betreft het hier *Castra Herculis*. Deze markering zal niet eerder geschieden dan, na uitvoerig onderzoek van het Regionaal Archeologisch Archiveringsproject (RAAP), besloten is het castellumterrein op te hogen. Dit met het doel om verdere erosie tegen te gaan. De Stichting Rijn oevers te Arnhem zal het project financieren.

Utrecht

De Nieuwe Hollandse Waterlinie, NHW (blz. 19 e.v.)

De realisatie van het in 1989 opgestelde veelbelovende Toeristisch Recreatief Ontwikkelingsplan (TRÖP) voor de in provincie Utrecht gelegen verdedigingswerken in de NHW (zie Jaarboek 1989/90, blz. 182), loopt helaas ernstige vertraging op. Het breekpunt is de overdracht van de werken. De buiten gebruik gestelde forten in beheer bij de Dienst der Domeinen, wil het Ministerie van Financiën verkopen, terwijl de provincie Utrecht en de betrokken gemeenten daarvoor geen gelden beschikbaar hebben. Deze impasse heeft al geleid tot de verkoop van fort Voordorp op de vrije markt, zodat dat werk in particuliere handen is overgegaan.

Diverse forten Nieuwe Hollandse Waterlinie (blz. 20 e.v.)

- De gemeente Utrecht is druk doende, de binnen haar grenzen vallende verdedigingswerken op de monumentenlijst geplaatst te krijgen. Tegen plaatsing van de forten De Bilt (blz. 20, nr. 16), die gedeeltelijk nog in militair gebruik is, en De Klop (blz. 20, nr. 13) op de lijst hebben de Dienst der Domeinen en het Ministerie van Defensie een bezwaarschrift ingediend.
- De gemeente Houten heeft de binnen haar grenzen liggende verdedigingswerken Fort Honswijk, de Lunet aan de Snel, het Werk aan den Korten Uitweg, het Werk aan de Waalsche Wetering, de gedekte gemeenschapsweg, het inudatiekanaal, het Werk aan den Groeneweg, alsmede Fort het Hemeltje op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Het merendeel der werken is ingedeeld in categorie 1.
- Fort Rijnauwen (blz. 20, nr. 24)
Per 1 mei 1990 is het fort Rijnauwen officieel opengesteld voor het publiek. Om de recreatiedruk in de hand te houden, is een bezoek – tegen betaling – alleen mogelijk na afspraak met de vvv-kantoren in Utrecht en Zeist. Bezoekers krijgen een dialezing in het daarvoor gerestaureerde kruithuis, alsmede een rondleiding met gids over het fort.

Woerden (zie atlas Zuid-Holland, blz. 27, nr. xxv)

De restauratie van het in het z.o. bastion van de vesting Woerden gelegen kasteel (zie Jaarboek 1985/86, blz. 202/3), die door Jan van Beieren in de periode 1407-15 is gebouwd, is begin 1990 voltooid. Op een kwart na, dat nog militair terrein is, is de gracht hergraven; een op oude fundamenten steunende brug geeft toegang tot de poort. Niet originele aanbouswels zijn afgebroken en de oude muren zijn weer tevoorschijn gekomen. De onder de wallen liggende gangen zijn ontdaan van de grote hoeveelheden puin

en vuil. De tot rondelen afgeknotte torens zijn onveranderd gebleven na opfrissing van het muurwerk. De architect is bij deze restauratie realistisch te werk gegaan.

Het gehele complex is aan één bedrijf verhuurd dat bereid was op de in de twee afgelopen jaren gehouden *Open Monumentendagen* duizenden belangstellenden vrij toegang te verschaffen. Over het kasteel is een boekje verschenen met de titel *Het Kasteel te Woerden* door M. S. Verwey, M. J. Dolfin en N. Vroman.

Noord-Holland

Medemblik (blz. 11/12, nr. VII)

In de zomer van 1990 werden bij werkzaamheden aan het talud van de slotgracht van het kasteel Radboud resten gevonden van een poortfundering. Het kasteel is een door graaf Floris v in de jaren 1282-88 opgerichte dwangburcht tegen de kort daarvoor onderworpen Westfriezen. In 1579 werd het kasteel ontmanteld, toen het binnen de omwalling van de stad Medemblik kwam te liggen, waardoor aan het verdedigbare karakter een einde kwam. Tussen 1890 en 1897 vond er een Cuyperiaanse restauratie plaats.

Na melding over deze vondst heeft de archeologische dienst van de provincie een opgraving verricht. Of het een poort betrof die bij het kasteel hoorde of een stadspoort uit later tijd, kon nog niet worden vastgesteld. Bouwmaterialen uit verschillende perioden werden door elkaar gevonden.

Stelling van Amsterdam

– *Fort Spijkerboor* (blz. 26, nr. 7 c. II)

Het laatst afgebouwde fort van de Stelling van Amsterdam, het in de Beemster gelegen Fort Spijkerboor, is in 1990 onder beheer gekomen van de Nederlandse Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Deze Vereniging heeft toestemming gegeven het nog aanwezige geschut door vrijwilligers te laten opknappen en weer gangbaar te laten maken. De bouwkundige staat van het fort is redelijk, al zullen toch beschermende maatregelen en herstellingen niet erg lang meer moeten worden uitgesteld.

– *Fort in de Botshol* (zie atlas Utrecht, blz. 26, nr. 6)

De brug die tot dit fort toegang gaf, was nog een van de laatste originele bruggen zoals deze bij de stellingbouw ontworpen waren. Helaas verkeerde deze brug in een niet meer te herstellen staat en is ze thans vervangen door een eenvoudige nieuwe brug.

– *Fort Waver-Amstel* (zie atlas Utrecht, blz. 26, nr. 7)

Een bouwaanvraag is ingediend voor een woning op de plaats van de genieloods, welke in slechte staat verkeert.

Fort Kijkduin (blz. 38, nr. 11)

Door studenten van de Hogeschool voor Petroleum- en Gasttechnologie *Noorderhaaks* in Den Helder is de betonnen verbindingsgang tussen het oude Franse reduit en de laat negentiende-eeuwse dubbele contrescarpkoffer leeggegraven. Zodoende zijn de enige overblijfselen van de enorme kustbatterij nu ondergronds verbonden met het oorspronkelijke fort.

Fort Spijkerboor. Geschutkoepel met twee 10,5 cm kanonnen. (foto: W. Rijst)

De toestand is als volgt: ter plaatse van een der voormalige bastions van het reduit gaat een schacht verticaal de grond in. De originele gietijzeren wenteltrap bleek nog voorhanden. Beneden leidt een betonnen gang van zeventig meter lengte naar het benedentraplokaal. Daar is weer een schacht naar boven, alsmede een hijskoker voor munitie. De trap is hier echter verdwenen. Men komt nu in het boventraplokaal, vanwaar een korte betonnen gang leidt naar de dubbele koffer. Deze is in welstand, alleen zit de gevelmuur onder de grond. Daar op deze plaats de grachtmuren nog aanwezig zijn, bestaat de mogelijkheid de oorspronkelijke toestand, inclusief de diamantgracht, te herstellen.

Fort De Oude Schans (blz. 40, nr. 24)

In opdracht van de eigenaar van dit op het eiland Texel gelegen fort, de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, is door een ingenieursbureau een restauratieplan gemaakt voor dit vestingwerk (zie Jaarboek 1986/87 blz. 152). Het plan dat uit een aantal fasen bestaat, voorziet onder meer in het onder profiel brengen van de wallen, het uitbaggeren van de grachten, het herstel van de keermuur op het ravelijn, van de kruitkelder en regenbakken, alsmede de volledige nieuwbouw van de verdwenen poterne. Ook worden de oorspronkelijke bruggen hersteld. Wellicht wordt in de loop van 1991 aan de eerste fase van het plan, dat wil zeggen: herstel van wallen en grachten, begonnen.

Terschelling

Naspeuringen op dit eiland hebben de locatie opgeleverd van een Nederlandse kustbatterij voor directe richting voor twee kanonnen van (vermoedelijk) 7,5 cm. De batterij

is in 1917 gebouwd (zie de desbetreffende passage in J. R. Verbeek *Kustversterkingen 1900-1940*, blz. 172) en gedacht werd dat de kustbatterij geheel was verdwenen. De batterij ligt direct achter de duinen op de noordwestzijde van Terschelling op ongeveer 150 meter ten oosten van paal 6. Vroeger lag de batterij direct aan zee. Het is waarschijnlijk de laatste in haar soort uit de periode 1914-18 die bewaard is gebleven. Andere nog bestaande kustbatterijen uit die periode maken veelal deel uit van vestingwerken van oudere oorsprong.

De batterij, zoals deze nu gevonden is, bestaat uit twee munitiebergplaatsen van gewapend beton met een verbindingsgang, in totaal van 26 meter lengte en een toegangstrap. Het geheel ligt onder een zanddekking. Voorts twee geschutemplacements van gewapend beton met betonnen borstwerkingsmuur. Beide emplacements zijn gedekt door een borstwering van zand. Het gewapend beton heeft een wanddikte van ongeveer 15 cm. Eén gewapend-betonschuilplaats met zanddekking maakt tevens onderdeel van het complex uit. Daarnaast is nog een betonnen paal gevonden. Deze diende waarschijnlijk als fundatie van het zichttoestel.

Zuid-Holland

Asperen (blz. 1, nr. 1)

De oude stadsmuur over een lengte van ongeveer 100 meter is gerestaureerd.

Brielle (blz. 2, nr. III)

Zoals in het Jaarboek 1989/90, blz. 184 vermeld, heeft onze Stichting bezwaar aangetekend tegen de plannen van het gemeentebestuur om toestemming te verlenen voor de bouw van een supermarkt aan het Slachtveld met bijbehorende bestemmingen, waaronder de verbreding van de coupure in de Kaaistraat en het inrichten van bastion 3 tot parkeerplaats. Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland gaven daarvoor een verklaring van geen bezwaar. Bij de afdeling Rechtspraak van de Raad van State is een verzoek tot schorsing ingediend en zijn op een zitting van de afdeling de bezwaren nader toegelicht.

De beer bij bastion 9 is in oude glorie hersteld.

Goedereede (blz. 9, nr. IX)

Het gemeentebestuur van Goedereede heeft in 1989 en 1990 onder eigen beheer zich toegelegd op het optrekken van de fundamenteën van de Molenpoort, de Mariapoort en de Waterpoort.

Gorinchem (blz. 10/11, nr. X)

De herstelwerkzaamheden aan de Walmuur bij de Korenbrug langs de Ondervloed werden voortgezet. Van ongeveer 38 meter walmuur werd het voegwerk hersteld en de rol-laag vernieuwd. De werkzaamheden zijn nog niet geheel voltooid.

Hellevoetsluis (blz. 14, nr. XIII)

De gemeente en onze Stichting hebben overeenstemming bereikt over de bouw van een brug (zie Jaarboek 1989/90, blz. 185) naast de Westbeer. Het plan is echter nog niet gerealiseerd.

De gemeente heeft onze Stichting in kennis gesteld van het ontwerp van een kunst-

werk dat bestemd is voor plaatsing in de vestinggracht. Het hoofdbestuur heeft daarop als algemeen beleidsstandpunt vastgesteld dat de Stichting zich in dergelijke gevallen zal onthouden een standpunt te formuleren omtrent de kunstzinnige waarde van soortgelijke kunstuitingen. De Stichting zal daarentegen wel bezien of door plaatsing mogelijk materiële schade aan het vestingwerk wordt toegebracht of het aanzien daarvan wordt geschaad.

Het destijds zo fraai gerestaureerde kruitmagazijn vertoont sporen van achterstallig onderhoud. De hoop wordt uitgesproken dat het tegen verder verval zal worden beschermd.

Te betreuren is dat er nog steeds geen goede bestemming gevonden is voor het bomvrije logies in bastion IV. Het geheel vertoont een troosteloze aanblik.

Woerden (blz. 27, nr. xxv)

Zie p. 236 van dit Jaarboek

Het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk (blz. 34, nr. 42)

In 1991 zal voor dit werk, dat in beheer is bij Staatsbosbeheer, een beheersplan worden opgesteld. Het maken van dit plan zal worden uitbesteed aan een particulier commercieel adviesbureau. Contractueel is dit bureau verplicht het beheersplan in samenspraak met onze Stichting op te stellen.

Het Werk of Fort bij Asperen (blz. 34, nr. 45)

Het beheersplan van het fort is in 1990 gereedgekomen. Hierin wordt gesteld dat wat de gebouwen betreft, de situatie wordt geconsolideerd. Wel is het streven om in de toekomst, in samenwerking met onze Stichting, het aardwerk van het fort in oude luister te herstellen.

Diefdijklinie (blz. 34)

Op 14 februari jl. ging de siervuurwerkfabriek van de firma Koolen de lucht in. Hierbij waren twee doden te betreuren en werd grote materiële schade aangericht. De vuurwerkfabriek was opgetrokken rond een uit 1935 daterende mitrailleurkazemat. Deze kazemat, nabij de waterkering in de Diefdijk, had als functie flankerend vuur uit te brengen op de snelweg Utrecht-Den Bosch. Bij de explosie werd de kazemat niet noemenswaardig beschadigd.

Zeeland

Sas van Gent

De waterkorenolen aan de Kloosterlaan (zie Jaarboek 1989/90, blz. 186) is nu geheel hersteld. De onderdoorgang is in december voor het publiek opengesteld.

In hetzelfde Jaarboek is op blz. 187 melding gemaakt van de restauratiewerkzaamheden aan het gangenstelsel onder het bolwerk Generaliteit. Voor de werkzaamheden die hiervoor zijn verricht, is de Stichting Bolwerk Sas van Gent uitgeroepen tot winnares van de nationale *Conservation Award* in de categorie restauratie. Deze *Conservation Award* is een initiatief van de Britse *Conservation Foundation*. Deze stichting heeft als doelstelling samenwerking te bewerkstelligen tussen industrie en milieu.

Sint-Maartensdijk

Een deel van de vijftiende-eeuwse fundamenteën van de Westpoort te Sint-Maartensdijk, die in 1985 – het jubileumjaar 500 jaar smalstad – zijn opgemeten en sedertdien blootlagen, zijn in verband met de bouw van een praktijkruimte gesloopt nadat heipalen hierop stuksloegen.

Noord-Brabant

Grave

De restauratie en ontsluiting van de 310 jaar oude Hampoort, waarvan in het Jaarboek 1989/90 (blz. 187) gewag is gemaakt, verlopen volgens plan. Fase 1, de bouwkundige restauratie is voltooid. De stenen walmuur is hersteld en het tot fase 2 behorende 'opsluiten' zal in het voorjaar van 1991 een feit zijn. Wel wordt het plan iets beperkter uitgevoerd dan aanvankelijk in de bedoeling lag.

De poort is thans veel beter zichtbaar dan voorheen en indien fase 3 en 4 ter hand worden genomen, zal deze monumentale poort weer een functie gaan vervullen in het Graafse stadsbeeld.

Peel-Raamstelling (sector Mill)

Op 12 mei 1990, vijftig jaar na de Duitse inval, vond onder grote belangstelling, maar onder slechte weersomstandigheden, de overdracht plaats van het monument *Sporen van de Oorlog*, door ere-voorzitter J. Sneep van onze Stichting aan burgemeester A. Hogenbosch van Mill (zie Jaarboek 1989/90, blz. 188). Het monument bestaat uit zestig meter spoorbaan, twee opstellingen met gedeeltelijk originele aspergeversperringen, en een aantal door de ANWB geschonken aanduidingen op kazematten, bewegwijzering en een rustbank.

Een werkgroep die het totale monument zal beheren, is in oprichting. Een groot overzichtspaneel, alsmede een aantal aanduidingen op andere kazematten zullen vóór 11 mei 1991 worden aangebracht en opgesteld. Hiervoor hebben de ANWB, een in Mill gevestigd aannemersbedrijf, alsmede de Millse scholengemeenschap *Het Raamdal*, zich garant gesteld.

Limburg

Maastricht

Eerste stadsmuur, Oude Minderbroedersklooster. Het Rijksarchief in Limburg bouwt onder de voormalige pandhof van het Oude Minderbroedersklooster een ondergrondse archiefbewaarpplaats. De gemeentelijke dienst voor oudheidkundig bodemonderzoek trof aan de achterzijde van het Faliezusterskloostertje over een lengte van enkele tientallen meters restanten van de eerste stadsmuur aan. Het betreft vooral funderingsresten die op een grindlaag staan. Aan het meest zuidelijke uiteinde werd ook enig opgaand muurwerk aangetroffen, dat de aanzet vormt tot de aldaar gelegen reek of waterpoort voor het riviertje de Jeker. In de laatste maanden van het jaar zijn pogingen in het werk gesteld om delen van het muurwerk te redden en op te nemen in het nieuwe bouwwerk. De kans op slagen lijkt evenwel gering gezien de financiële en bouwkundige consequenties van een en ander.

Eerste stadsmuur, Bouillonstraat

Bij de restauratie van het pand Bouillonstraat 14 werden in een zeventiende-eeuws achterhuis ingebouwde fragmenten aangetroffen van een muurboog die onderdeel uitmaakte van de eerste ommuring. De voor de helft zichtbare boog werd gerestaureerd en ingepast in een trappenhuis.

Eerste stadsmuur, Helpoort

In de loop van 1990 werden door de gemeente Maastricht voorbereidingen getroffen voor de restauratie van de Helpoort, waarin de Stichting Maastricht Vestingstad gehuisvest is. De uitvoering van de werkzaamheden zal in fasen plaatsvinden; in 1991 wordt de buitenkant aangepakt.

Tweede stadsmuur, Jezuïetenwal

Bij de bouw van de nieuwe collegezaal (zie Jaarboek 1989/90, blz. 189) ten behoeve van de Rijksuniversiteit Limburg werd na gedeeltelijke afgraving van de aarden wal tegen de stadzijde van de stadsmuur een fragment van de oorspronkelijke weergang aangetroffen. Evenals de muur zelf dateert de weergang uit de veertiende of vijftiende eeuw. Na zo'n vier eeuwen ingegraven te zijn geweest, bleek het blootgelegde deel in zeer gave staat bewaard te zijn. Helaas werd het in de loop van de bouwactiviteiten gedeeltelijk gesloopt. Bereikt kon worden dat het gesloopte muurwerk voor een groot deel zal worden gereconstrueerd. Het zal zichtbaar blijven in de achterwand van de filmcabine in de collegezaal.

Céramiqueterrein

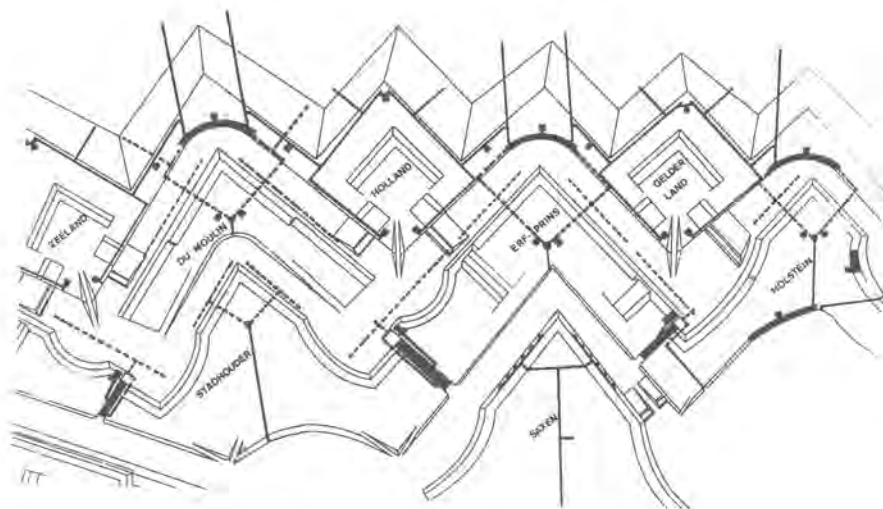
De gebouwen van de voormalige aardewerkfabriek 'Société Céramique' werden in de loop van 1990 op een enkel bouwwerk na geheel afgebroken om plaats te maken voor een stadswijk. Het accent in deze wijk komt te liggen op woon- en publieke functies.

Daar de fabriek zich na de opheffing van de Vesting Maastricht heeft gevestigd op vroegere vestingterreinen is er een grote kans dat er bij de uitvoering van de nieuwe plannen gestoten wordt op resten van fortificaties. De Stichting Maastricht Vestingstad is inmiddels bij de planning betrokken om vondsten te documenteren en zo mogelijk in te passen in de nieuwe omgeving. De stadsarcheoloog van de gemeente zal zich bij onderzoek op het terrein vrijwel beperken tot het gebied dat binnen de vroegere stadsmuur was gelegen.

Nieuwe Bossche Fronten

In het voorjaar van 1990 werd het voormalig abattoir aan de Fransensingel gesloopt. Het terrein werd aangekocht door de papierfabriek KNP met de bedoeling hier een nieuwe fabriekshal te bouwen. Bij het bouwrijp maken van het terrein werden aanzienlijke delen van het opgaand muurwerk van de vestingwerken van de Nieuwe Bossche Fronten aangetroffen. Dank zij de medewerking van de papierfabriek konden medewerkers van de Stichting Maastricht Vestingstad de restanten bestuderen en fotograferen alvorens ze tot de laatste steen gesloopt werden.

Aangetroffen werd een aanzienlijk deel van de courtine tussen de bastions C en D en het grootste deel van een halfrond werk dat voor de courtine was gelegen. Van de draaibrug die hier de gracht overspande, werden alleen de brughoofden op de courtine en

Gebied van de Linie van Du Moulin. De dikke lijnen geven het onderaardse gangenstelsel aan. (plattegrond: Stichting Maastricht Vestingstad)

op de keelmuur van het werk teruggevonden. Het aantreffen van deze restanten is er opnieuw een bewijs voor dat veel vestingwerken in Maastricht na de opheffing van de vesting in 1867 niet volledig gesloopt, maar grotendeels ingegraven werden.

Linie van Du Moulin

Zoals reeds in het Jaarboek 1988/89 (blz. 99-100) gemeld, was er voor het gebied van de Linie van Du Moulin een beheersplan in ontwikkeling. In de loop van 1990 zijn er op de weg naar een goed beheer van het gebied een aantal belangrijke stappen gezet. Allereerst kwam er een definitieve versie van dit beheersplan tot stand waarin alle betrokkenen zich konden vinden. Bij de totstandkoming daarvan waren betrokken: Gemeente Maastricht, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Ministerie van Landbouw en Visserij, Natuurhistorisch Genootschap, Stichting Maastricht Vestingstad en een vertegenwoordiging van omwonenden.

De vertegenwoordiging van de Stichting Maastricht Vestingstad heeft ervoor proberen te zorgen dat binnen de werkgroep die het beheersplan opstelde, de cultuurhistorische waarden tot hun recht konden komen. Het uiteindelijke plan is uiteraard een compromis waarmee alle belangenvertegenwoordigers vrede konden hebben. Ten aanzien van het vestingbelang kan gemeld worden dat een representatief deel van het gebied beschikbaar blijft voor educatie in de vorm van rondleidingen. In vergelijking tot de huidige rondleidingen zal de situatie zelfs verbeteren doordat:

- a de Lunet Gelderland gerestaureerd zal worden en na restauratie in de rondleidingsroute zal worden opgenomen;
- b de kazemat onder rechter flank van Bastion Holstein ingericht zal worden tot ontvangstruimte voor de bezoekers; en

c er twee ingangen naar het gangenstelsel gerestaureerd zullen worden zodat het ondergrondse deel van de rondleiding logischer kan worden ingedeeld (maximum aantal rond te leiden bezoekers 20 000 per jaar).

Door het gebied wordt bovendien een wandelroute gerealiseerd die zodanig zal verlopen dat ook de bezoeker zonder gids het hele vestinggebied kan overzien. Deze route zal voornamelijk bovenop de hoofdwal en op glacis en gedekte weg gesitueerd worden. Ten behoeve van de wandelroute zal de sortie B gerestaureerd worden alsmede delen van de Lunet Zeeland. Hoewel men inderdaad gelijk heeft als gesteld wordt dat het zwaartepunt ten aanzien van de te treffen maatregelen komt de liggen op het gebied van de natuurbescherming, is dit zeker in financieel opzicht niet het geval. Het grootste deel van de f 3,3 miljoen die beschikbaar zullen komen voor de te nemen maatregelen, komen voor rekening van restauratie (f 2 miljoen) en consolidatie (f 1 miljoen). Voor de verdere inrichting werd een bedrag van f 392.950,— uitgetrokken. De jaarlijkse beheerskosten worden vooralsnog op ruim f 130.000 geschat.

De maatregelen die uit oogpunt van natuurbescherming zullen worden genomen betreffen de beweiding van grote delen van het gebied door schapen en het instellen van een stiltegebied dat niet toegankelijk voor het publiek zal zijn behalve in de wintermaanden. In die periode houdt namelijk de muurhagedis zijn winterslaap.

Op donderdag 4 oktober werd dit plan door de dienst stadsontwikkeling van de gemeente gepresenteerd aan de omwonenden. Hoewel er niet sprake was van een echte inspraakprocedure werd wel de toezegging gedaan dat met opmerkingen en wensen zoveel mogelijk rekening zou worden gehouden. Naar aanleiding van deze bijeenkomst zijn enkele kleinere wijzigingen in het beheersplan aangebracht. Vervolgens kwam het plan ook in de gemeenteraad aan de orde. Behalve over de beheersvisie en over het beheersplan moest de raad zich ook buigen over de financiering van een en ander en over de overdracht van het gebied van het rijk aan de gemeente. Ook de gemeenteraad heeft zich akkoord verklaard met de plannen en het wachten is nu op de verdere stappen op weg naar een goed beheer van het gebied van de Linie van Du Moulin.

Fort Sint Pieter

Op 29 juni gaven het Limburgs Symphonie Orkest en de Mastreechter Staar een gezamenlijk concert, georganiseerd door de Ronde Tafel Maastricht. De opbrengst van het concert en de daaraan verbonden feestavond werden bestemd voor de uitvoering van een serviceproject op het Fort Sint Pieter. De zeer geslaagde avond leverde een eerste bedrag op van f 25 000 op. Het project van de Ronde Tafel behelsde enerzijds verbetering van de rondleidingsroute, vooral bovenop het fort en het aanbrengen van een oriëntatietafel op het hoogste punt van het fort. Daarnaast wil de Ronde Tafel ook de linker flank van het fort weer beter zichtbaar maken. Tegenover de linker flank bevindt zich namelijk een grondophoping die het muurwerk grotendeels aan het oog onttrekt. Ook vanuit de kanonschietgaten gezien is dit een zeer ongewenste situatie, aangezien het schootsveld volledig versperd is. De Stichting Maastricht Vestingstad heeft de Ronde Tafel met raad en daad bijgestaan bij de ontwikkeling van haar plannen. Met het eerste geld op zak is het wachten nu nog op de officiële toestemming van gemeentewege. De gemeente heeft zich weliswaar globaal akkoord verklaard, maar studeert nog op de details.

Mook

De restauratieplannen van de gemeente Mook voor het opknappen van de Mookerschans werden niet aanvaard door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Naar de mening van deze dienst zijn er onvoldoende gegevens beschikbaar waaruit blijkt hoe het oude verdedigingswerk er vroeger heeft uitgezien. Een reconstructie van de aarden wallen op grond van vermoedens vindt de Dienst niet verantwoord. v & w van Mook verzetten zich evenwel tegen deze beslissing.

FINANCIEEL VERSLAG 1990

De voortgaande toename van de activiteiten van de tientallen bestuursleden, correspondenten, leden van commissies en andere medewerkers, blijft het uitgavenpeil verhogen. Zij allen zetten zich zonder betaling in voor het doel van de Stichting. Maar de kosten die zij daarbij maken, stijgen bij het toenemen van hun werkzaamheden.

Daarnaast leidden enkele eenmalige uitgaven, zoals het uitbrengen van een affiche voor promotie van de Stichting en de aanschaf van een computer om een efficiënte inventarisatie mogelijk te maken van het Duitse bunkerarchief door de Werkgroep Verdedigingswerken in Nederland 1915-1945 (WVN), in het verslagjaar tot een hogere uitkomst van de lasten.

Het is verheugend dat begunstigers en donateurs met zoveel begrip hebben gereageerd op het verhogen van de minimumbijdrage. Het heeft geen aanleiding gegeven tot een merkbare toeneming van opzeggingen.

Aan de leden van het hoofdbestuur is verslag over het beheer van het Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn uitgebracht.

Het is op hoge prijs gesteld dat de heer Th. Bien r.a. dit jaar wederom zijn deskundige medewerking gegeven heeft bij het opstellen van de jaarrekening.

J. P. Six van Wimmenum

Staat van baten en lasten

LASTEN	1990	1989	BATEN	1990	1989
	f	f		f	f
Algemene zaken			Algemene zaken		
Catsheuvel	28.975	38.754	Contributies	38.318	32.831
Bestuur en commissies	11.890	11.075	Bijdrage Fonds de Girard		
Begunstigers en donateurs	18.512	13.867	de Miolet van Coehoorn	144.000	139.975
Reis- en verblijfkosten	27.458	24.732	Interest	4.995	3.934
PTT-kosten	13.564	13.099	Opbrengsten dassen en		
Kantoorbehoeften	17.851	10.953	speldjes	87	1.387
Diverse algemene kosten	8.020	6.529	Diverse opbrengsten	2.809	637
Excursies, bijeenkomsten (per saldo)	5.658	7.933	Bibliotheek, documentatie en publikaties		
Bibliotheek, documentatie en publikaties			Opbrengst drukwerk	12.929	14.043
Bibliotheek en documentatie	2.702	3.175	Voordelig/nadelig saldo	-528	236
Publikaties (incl. Jaarboek)	53.446	50.313			
Publikaties van derden	11.028	9.223			
Bijdragen t.b.v. objecten					
Overige kosten	3.506	3.390			
	<u>202.610</u>	<u>193.043</u>		<u>202.610</u>	<u>193.043</u>

Staat van bezittingen en schulden

BEZITTINGEN	1990	1989	SCHULDEN	1990	1989
	f	f		f	f
Algemene Bank			Kapitaal	54.454	53.804
Nederland nv	5.386	2.792	Rekening koersverschillen		
Postbank	7.299	7.483	effecten	9.299	16.712
Effecten	47.616	55.470		<u>63.753</u>	<u>70.516</u>
Te vorderen posten			Voordelig/nadelig saldo (cumulatief)	270	-258
Waarborgsommen	4.000	4.000		<u>64.023</u>	<u>70.258</u>
Voorschotten	4.013	4.400	Vooruitontvangen		
Nog te ontvangen bijdrage			contributies	710	760
Fonds de Girard de Miolet			Te betalen rekeningen	7.798	5.786
van Coehoorn	4.000	-			
Overige te vorderen posten	217	2.659			
TOTAAL	<u>72.531</u>	<u>76.804</u>	TOTAAL	<u>72.531</u>	<u>76.804</u>

ONDERSCHIEDINGEN EN MUTATIES

Coehoornmortier

Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp.

Bestuur

Benoemd tot lid van het hoofdbestuur: mevr. drs. M. R. Th. J. G. Wolterink-Oremus (burgemeester van Heusden); dr. ir. A. van den Brink (Landinrichtingsdienst).

Uitgetreden uit het hoofdbestuur: mevr. ing. A. H. Burger (Landinrichtingsdienst); mr. G. J. Kolff (Vereniging De Hollandsche Molen).

Benoemd tot lid van het dagelijks bestuur: J. Zielhuis (bijzondere taken).

Correspondentschappen

Bedankt: C. G. Scheltema (Noord-Holland I); J. de Zee (Gelderland v).

Benoemd: mr. R. W. J. W. Meijer (Noord-Holland I); drs. W. Klinkert (Noord-Brabant II); ir. A. W. Ruys (Zeeland v); A. J. Busch, correspondent voor Gelderland IV, neemt ook het correspondentschap op zich van Gelderland v (Gelderland v maakt per 1 mei deel uit van Gelderland IV); J. J. van Moorten (Zeeland II) als opvolger van de onlangs overleden R. Slock.

Kascontrolecommissie

Afgetreden: drs. ing. W. L. F. Rietbergen.

Toegetreden: J. Sneep (reserve).

Technische Commissie

Bedankt: W. de Jong; J. C. Spek.

Vermeldenswaardige onderscheidingen

De heer C. G. Scheltema ontving wegens zijn activiteiten voor Naarden de Vestingstadprijs 1990.

AANHANGSEL I

*onder redactie van A.J. Tempelman
(voor adressen wordt verwezen naar het bijvoegsel)*

Bestuurssamenstelling per 15 april 1991

EREVOORZITTERS EN ERELEDEN VAN HET HOOFDBESTUUR

Erevoorzitter (1982)	W.F.K. Engelbrecht
Erevoorzitter (1989)	J. Sneep
Erelid (1981)	mr. dr. J. Belonje
Erelid (1987)	H. A. Treu
Erelid (1991)	mr. P.J. van der Mark

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

Voorzitter	ing. A. van Sluiters	Son
Ondervoorzitter	H. A. Treu	Oisterwijk
Secretaris	ing. P.L. Mulder	Aerdenhout
Penningmeester	jhr. J.P. Six van Wimmenum	Hilversum
Ledenadministrateur	ing. A.J. Tempelman	Zwolle
Adviseur (monumentenbeleid)	mr. P.J. van der Mark	's-Gravenhage
Lid (bijzondere taken)	H.C. Tesink	Nieuw Vennep
Lid (bijzondere taken)	J. Zielhuis	Stolwijk

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I Zie dagelijks bestuur

II Met mandaat

<i>Naam</i>	<i>Plaats</i>	<i>Functie/Aangewezen door:</i>
J.K. Munters	Willemstad	Wethouder
M.J. Chr. Worrell	Woudrichem	Burgemeester
vacant	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Burgemeester en wethouders
mevr. drs. M.R.Th.J.G.		
Wolterink-Oremus	Heusden	Burgemeester
W.J.H. Cortenaar	Wassenaar	Bond Heemschut
H.B.E. Warnaars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
dr. ir. R.A.F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
mevr. P.A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Ver. tot Behoud van Natuurmon.
drs. Th.M. Elsing	Schoonhoven	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
drs. ing. W.L.F. Rietbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
vacant	Zeist	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
dr. J.P. Sigmond	Delft	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum
Vacant		Vereniging 'De Hollandsche Molen'
dr. ir. A. van den Brink	Utrecht	Landinrichtingsdienst
C.H.P. Gillhaus	Vught	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
ir. W.H. van Oordt	Rotterdam	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
J. Zielhuis	's-Gravenhage	Departement van Defensie - Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT)
kol. H.G.A. Geerlings	Havelte	Commandant Regiment Infanterie M.v.C.

III Overige leden

ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. C. van Kerkum	Vaassen
dr. G. Overdiep	Peize
mr. S. H. Poppema	Leidschendam
C. G. Scheltema	Naarden
mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

jhr. mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck	Laren (NH)
jhr. mr. G. C. Six	Laren (NH)

MEDEWERKERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink (BM/Doc.)	Voorburg (ZH)
mej. W. G. Moen (BM/Bibl.)	's-Gravenhage
P. Th. Petit (BM/Doc.)	Krimpen aan den IJssel
mevr. Y. S. M. van Zoomeren- Tempelman (notulist)	Zoetermeer

Secretaris   Anjelierenlaan 4   2111 BP Aerdenhout   023-242547
(algemeen correspondentieadres)

Redactiesecretariaat Jaarboek en Nieuwsbrieven
Kleine Kerkstraat 12   4101 CC Culemborg   03450-15750
(tijdens kant.uren)   03450-71245

Bibliotheek en documentatie

Catsheuvel 89   2517 KA Den Haag   070-3547227

Documentatie: De heer F. H. N. Bloemink (in de regel dinsdag, woensdag
en donderdag des voormiddags aanwezig).
De heer P. Th. Petit.

Bibliotheek: Mej. W. G. Moen (in de regel op vrijdag v.m. aanwezig).
Bezoek bibliotheek/documentatie alleen na afspraak.

Penningmeester Burg. Gülcherlaan 14   1217 PB Hilversum   035-210060
Postbank 63844

Ledenadmin.   Otto Smikstraat 13   8017 EE Zwolle   038-653531

(Voor andere adressen wordt verwezen naar de nominatieve adreslijst - bijvoegsel)

AANHANGSEL II

onder redactie van A. J. Tempelman

Correspondentschappen

- Friesland*: drs. G.P. Karstkarel, Leeuwarden
Groningen en Drenthe: dr. G. Overdiep, Peize
Overijssel: ir. H.R. Steenbergen, 'Oversticht', Zwolle; ing. A. J. Tempelman, Zwolle
Gelderland I, Grebbelinie (ged.): dr. L.H. Postma, Leersum; Veluwe (noordrand): ing. A. J. Tempelman (tijdelijk)
Gelderland II, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel alsmede de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: ing. J. Agema, Velp
Gelderland III, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen
Gelderland IV, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten zuiden en noorden van de Linge: A. J. Busch, Gorinchem
Utrecht I, Rhenen en gedeelte Grebbelinie: dr. H.P. Deys, Rhenen
Utrecht II, Grebbelinie (ged.): dr. L.H. Postma, Leersum
Utrecht III, Prov. Utrecht (m.u.v. i en ii): D.T. Koen, Maarssen; Stelling van Amsterdam in provincie Utrecht: drs. J. Baalbergen, Abcoude
Noord-Holland I, Vestingen Naarden, Muiden, Weesp, Fort Pampus en de Nieuwe Hollandse Waterlinie in NH, ten oosten van het Amsterdam-Rijnkanaal: mr. R.W.J.W. Meijer, Naarden
Noord-Holland II, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: W. Rijst, Amstelveen
Noord-Holland III, Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg, Texel
Noord-Holland IV, het gebied tussen NH ii en NH iii: P. J. de Vries, Schellinkhout
Zuid-Holland I, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne
Zuid-Holland II, Gorinchem e.o.: A. J. Busch, Gorinchem
Zuid-Holland III, Bodegraven – Woerden – Oudewater: C.F. de Meyere, Bodegraven
Zuid-Holland IV, Leiden e.o. en kustgebied Scheveningen-Noordwijk: drs. H.E. LaGro, Leiden
Zuid-Holland V, Hoek van Holland e.o. en kustgebied Hoek van Holland-Kijkduin: J.M. van der Graaf, Hoek van Holland
Zeeland I, Zeeuwsch-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P. J. Brand, Hulst
Zeeland II, Zeeuwsch-Vlaanderen Oost (m.u.v. i): J. J. van Moorten, Sas van Gent
Zeeland III, Zeeuwsch-Vlaanderen-West: ing. K. J. J. Brand, Hulst
Zeeland IV, Eiland Tholen: J.R.P. Zuurdeeg, Tholen
Zeeland V, Walcheren en Zuid-Beveland: ir. A. W. Ruys, Vlissingen
Zeeland VI, Noord-Beveland en Schouwen-Duiveland: B. Oele, Kapelle
Noord-Brabant I, West-Brabant: J.A. Maris Wzn., Fijnaart
Noord-Brabant II, Midden-Brabant en Land van Heusden en Altena: drs. W. Klinkert, Breda
Noord-Brabant III, Oost-Brabant: J.A.P. Laguette, Grave
Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo
Limburg II, Roermond e.o.: G.W.G. van Bree, Roermond
Limburg III, Land van Weert: mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.: A.E.L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg: J. Notermans, Maastricht

Landelijk adviseur en correspondent voor natuurbehoud in en op vestingwerken: drs. A. Littel, Leiden

Medewerkers

dr. C. van der Graaf	Brouwershaven
dr. M. Kiel	Bonn
ing. G. Koppert	Utrecht
A. F. Lancker	Heerhugowaard
mevr. dr. Juliette Roding	's-Hertogenbosch
mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden
H. J. J. F. Smeets	Swalmen
ing. G. van der Wel	Tilburg
drs. C. J. Zandvliet	Oegstgeest

Buitenlandse contacten

A. ZUSTERINSTELLINGEN:

België

Simon Stevinstichting, Sint-Jakobsmarkt 45-47, B2000 Antwerpen

Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festigungsforschung e.V., Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, Blackwater Forge House, Blackwater, Newport, Isle of Wight, PO30 3BJ

B. OVERIGE CONTACTEN:

België

dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid Simon Stevinstichting)

Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis, Brussel

Comité Animation Citadelle de Namur, Namen

Les Amis de la Citadelle de Namur, Namen

Duitsland

Deutsche Burgenvereinigung e.V., Braubach/Rhein

dr. Machiel Kiel

dr. phil. Hartwig Neumann, Jülich

Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

Martin Luther Universität, Halle

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Denemarken

prof. Th. Bang, Kopenhagen

Italië

drs. C. M. J. M. van den Heuvel, p.a. het Ned. Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut

Florence, Florence

Japan Hakodate City, Hokkaido

Polen prof. dr. Janusz Bogdanowski, Kraków

Republiek Zuid-Afrika Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Verenigde Staten J. Luning Prak, Pennlyn Pennsylvania

Zwitserland G. D. Reiss, Riehen

AANHANGSEL III

onder redactie van A. J. Tempelman

Commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneep — Woudenberg

Leden:

W.A. van Ham — Bergen op Zoom
drs. J.P.C.M. van Hoof — 's-Gravenhage
G.J.L. Koolhof — Culemborg (secr.)
A.H. Mohr — Doorwerth
mr. S.H. Poppema — Leidschendam
mr. Stan Smeets — Weert

Medewerkers:

ing. K.J.J. Brand — Hulst
G.W.G. van Bree — Roermond
ir. A. van Drunen — 's-Hertogenbosch
dr. C. van der Graaf — Brouwershaven
W. Hendriks — Venlo
ir. J.R. Hubert van Blijenburgh —
's-Gravenhage
drs. J.T.J. Jamar — Heerlen
A.E.L. Jonkergouw — Sittard
drs. W. Klinkert — Breda
ing. C.H. van Meijgaard — Heemstede
L.J. Morreau — Maastricht
dr. G. Overdiep — Peize
drs. E.P.M. Ramakers — Maastricht
H.G.M. Rutten — Stevensweert
drs. P.W. Sijnke — Middelburg
ing. G. van der Wel — Tilburg
dr. J.S. van Wieringen — Waalre
J.P.B. Zuurdeeg — Tholen

REDACTIECOMMISSIE (RC)

mr. S.H. Poppema — Leidschendam
drs. P.J.J. van Dijk — Zoetermeer
G.J.L. Koolhof — Culemborg (secr.)
H.A. Treu — Oisterwijk

KASCONTROLECOMMISSIE 1990

Mevr. P.A. Hengeveld-Brand — Amsterdam
W.J.H. Cortenraad — Wassenaar
ir. W.H. van Oordt — Rotterdam
J. Sneep — Woudenberg (res.)

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

mr. P.J. van der Mark — 's-Gravenhage
C.F. de Meyere — Bodegraven
mr. J.E. van Nievelt — Arnhem
mr. M.G.L. van Schouwenburg — Zwolle

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

ing. J.W.C. Besemer — Rotterdam
ing. Th.G.R. Linders — Grave
ing. J.H. Spoelman — Soest
Th. van Straalen — Woudenberg

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

P.C. van Kerkum — Vaassen
G.H.P. Gillhaus — Vught
P.J.M. Kamps — Amersfoort
J.B. Molkenboer — Castricum
dr. Th. van der Plas — Arnhem
J. de Zee — Culemborg

WERKGROEP VERDEDIGINGSWERKEN IN NEDERLAND 1915-1945 (WVN)

C.N.J. Neisingh — Wassenaar
J.M. van der Graaf — Hoek van Holland
drs. J.R. Verbeek — 's-Gravenhage

VERSLAG TACTISCHE COMMISSIE

Het onderstaande heeft betrekking op de activiteiten van de Tactische Commissie (TAC) over de twee afgelopen jaren. In deze periode werd de commissie uitgebreid met de heren dr. Th. van der Plas en J. B. Molkenboer.

In het kort gezegd houdt de TAC zich bezig met het bestuderen van het operationele gebruik van (permanente) verdedigingswerken, zoals forten, vestingen, linies en stellingen. Hierbij komen overigens niet alleen tactische, maar ook strategische, logistieke, politieke en zelfs juridische aspecten aan de orde.

Waar in onze Stichting de aandacht veelal primair uitgaat naar de verdedigingswerken als object (de 'hardware'), richt de aandacht van de TAC zich vooral op het toegepaste gebruik ervan (de 'software'). Uiteraard houdt het een en het ander steeds ten nauwste met elkaar verband.

De TAC is in 1982 ontstaan. Het eerste decennium heeft vooral in het teken gestaan van het afbakenen van het werkterrein, en het opsporen, inventariseren en bestuderen van bronnen. Na een aarzelend begin kan gezegd worden dat de ook in omvang gaandeweg gegroeide commissie thans de nodige vaste grond onder de voeten heeft gekregen en in staat is de op haar werkterrein verworven kennis uit te dragen en ten nutte te maken voor de verbreiding en verdieping van inzicht op het gebied van permanente verdedigingsobjecten en -stelsels, bij voorbeeld in de vorm van adviserende bijdragen, voordrachten, artikelen en brochures.

De oorspronkelijke bedoeling om de studies te richten op de samenstelling van een diepgaande integrale studie omtrent de Nieuwe Hollandse Waterlinie is moeilijk realiseerbaar gebleken. In stede daarvan werd, na ruggespraak met en instemming van het Dagelijks Bestuur, overgegaan op afzonderlijke deelstudies, die in de vorm van artikelen of brochures voor publikatie in aanmerking kunnen komen.

In de verslagperiode werden door leden van de TAC diverse studies ter hand genomen, waarvan er enkele voor publikatie gereed kwamen. De heer P. J. M. Kamps gaf op de najaarsstudiedag 1990 een uiteenzetting over Verdedigingswerken en Wetgeving (zie p. 173 van dit Jaarboek). Van diens uitvoerige overzicht aangaande het vóórkomen van Nederlandse verdedigingswerken in wetten en andere overheidsbepalingen is een tweede, vervolledigde versie nagevoeg voltooid. Het Jaarboek 1989/90 bevatte een bijdrage van ondergetekende over de Grebbelinie in 1940. In dit Jaarboek is een beschouwing gewijd aan de aanval en verdediging van accessen in inundatiestellingen (zie p. 82 e.v.); het vervolg op dit artikel zal in het Jaarboek 1991/92 verschijnen. Tot slot zij vermeld dat de TAC een vrij uitgebreide verzameling van nieuwe of vervangende begripsomschrijvingen op het gebied van vestingbouw en vestingoorlog op sta-

pel heeft staan, bestemd voor een eventuele vernieuwing van de bekende begrippenlijst van onze Stichting.

P. C. van Kerkum
Voorzitter Tactische Commissie

RECHTZETTING

Op bladzijde 125 van het Jaarboek 1989/90 is de volgorde van de isometrieën bij het artikel van de heer E. J. Brans over het Fort Amsterdam in Ghana onjuist: afbeelding 2 moet zijn 5 (*De toestand in 1950*), 3 moet zijn 2 (*De fase rond 1665*), 4 moet zijn 3 (*De toestand rond 1705*) en 5 moet zijn 4 (*De toestand rond 1780*).

Afbeelding omslag: Menno baron van Coehoorn (1641-1704).
Olieverf op doek (109 x 85 cm) van C. Netscher.
Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129-131, 7514 BP Enschede.